

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЛИНДІНА ЄВГЕНІЯ ЮРІЇВНА

УДК 376.36(477)(09)(043.5)

**ВНЕСОК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ
Є. Ф. СОБОТОВИЧ У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЛОГОПЕДІЇ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Тищенко Владислав Володимирович,

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. СОБОТОВИЧ.....	13
1. 1. Становлення Є. Соботович як видатного педагога та науковця....	16
1. 2. Творчі пошуки та наукові доробки Є. Соботович.	23
1. 3. Педагогічна та організаційно-координаційна діяльність Є.Соботович.	55
Висновки до I розділу	78
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА Є. СОБОТОВИЧ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЛОГОПЕДІЇ	82
2. 1. Дослідження проблеми природи та усунення недорікуватості в працях Є. Соботович	82
2. 2. Внесок Є. Соботович у вивчення системних порушень мовлення.	103
2. 3. Дослідження психолінгвістичної структури мовленнєвої діяльності у працях Є. Соботович	124
2. 4. Діяльність Є. Соботович у створенні системи та розвитку спеціальної освіти для дітей з психофізичними вадами.	150
2. 5. Наукова школа професора Є. Соботович.	161
Висновки до 2 розділу.....	178
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186

ДОДАТКИ	217
Додаток А	217
Додаток Б	218
Додаток В	237
Додаток Д	269
Додаток Е	288
Додаток Ж	293
Додаток К	295

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПН – Академія педагогічних наук.

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки.

ВНЗ – вищий навчальний заклад.

ДЦП – дитячий церебральний параліч.

ЗНМ – загальний недорозвиток мовлення.

ЗПР – затримка психічного розвитку.

ІКМД – інтелектуальний компонент мовленнєвої діяльності.

КДПІ імені О. М. Горького – Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького.

ЛДПІ імені О. І. Герцена – Ленінградський державний педагогічний інститут імені О. І. Герцена.

ЛНДІ з захворювань вуха, горла, носа та мовлення – Ленінградський науково-дослідний інститут з захворювань вуха, горла, носа та мовлення.

МРСР – Молдавська Радянська Соціалістична Республіка.

НАПН – Національна академія педагогічних наук.

НДР – науково-дослідна робота.

НЗНМ – нерізко виражений загальний недорозвиток мовлення.

НПУ імені М. П. Драгоманова – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

ФФНМ – фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Національне відродження України як європейської держави безпосередньо торкнулося й освітньої галузі. Після набуття країною самостійності виникла потреба модернізації системи загальної та спеціальної освіти. Однак процес реформування неможливий без урахування та адекватної оцінки наукового досвіду попередніх поколінь. Вивчення та конструктивний аналіз наукової спадщини педагогів минулого дають змогу використовувати її в сучасних умовах, простежити генезис проблем розвитку освітньої системи та знайти шляхи їх удосконалення.

У зв'язку з цим назріла необхідність глибокого дослідження та ґрунтовного аналізу наукових праць учених другої половини ХХ – початку ХХІ століття в галузі корекційної педагогіки. Звернення до цього періоду значною мірою зумовлене тим, що в цей час відбувався інтенсивний розвиток оригінальних теоретичних та методичних засад діагностики, попередження та корекції порушень розвитку, підготовки корекційних педагогів, розроблялися нові напрями та підходи до роботи в галузі корекційної освіти.

Сучасні вчені-дефектологи (Віт. Бондар, Е. Гроза, В. Золотоверх, Н. Єфіменко, О. Козинець, С. Корнев, Н. Климко, Л. Кулик, О. Таранченко, О. Потапенко, М. Супрун, С. Федоренко, В. Шевченко та ін.), які висвітлюють діяльність Р. Боскіс, А. Гольдберг, О. Дячкова, І. Єременка, С. Зикова, Р. Краєвського, І. Моргуліса, І. Сікорського, І. Соколянського, О. Теплицької, О. Щербини, М. Ярмаченка та ін., звертають увагу на вагомий внесок вчених минулого у розвиток вітчизняної корекційної педагогіки та спеціальної психології. Їхні роботи сприяли осмисленню теоретико-методологічних засад дослідження. Високий інтерес дефектологів до спадщини минулого пов'язаний із прагненням дослідників переглянути та

переоцінити у світлі сучасної науки здобутки тих часів та знайти шляхи розв'язання нагальних проблем.

Серед визначних педагогів другої половини ХХ – початку ХХІ століття особливе місце посідає постать доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Євгенії Федорівни Соботович, діяльність якої стала суттєвим внеском у розвиток логопедичної науки та практики в Україні.

Завідувач кафедри сурдопедагогіки та логопедії Українського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, завідувач лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України, голова першої в Україні спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальної педагогіки та спеціальної психології, член редакційної ради журналу «Дефектологія», фахівець у галузі фундаментальних полідисциплінарних теоретичних та прикладних досліджень мовленнєвої діяльності дітей з нормальним і порушеним психофізичним розвитком, науковий керівник комплексних тем НДР Є. Соботович відома не тільки в Україні та на пострадянському просторі, а й далеко за їхніми межами.

Однак цілісного дослідження життя, діяльності та науково-педагогічної спадщини професора Є. Соботович досі не здійснено. Тож багатогранність педагогічного досвіду діяльності вченої, її значущість для сучасної теорії й практики навчання та виховання дітей із вадами мовлення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Внесок науково-педагогічної спадщини Євгенії Федорівни Соботович у розвиток вітчизняної логопедії».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри логопедії Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені

М. П. Драгоманова і є складовою частиною наукового напрямку «Зміст освіти, форми, методи і засоби підготовки вчителів».

Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 10 від 24 квітня 2014 року), узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 25 листопада 2014 року).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу науково-педагогічної спадщини Є. Соботович визначити передумови становлення Є. Соботович як видатного педагога та науковця; з'ясувати значущість її особистості та її творчого доробку для розвитку вітчизняної логопедичної науки і практики.

Об'єкт дослідження: історичний процес розвитку логопедичної науки в Україні.

Предмет дослідження: науково-педагогічна спадщина Є. Соботович.

Відповідно до об'єкта, предмета та мети дослідження були поставлені такі **завдання:**

1. Проаналізувати життєвий і творчий шляхи Є. Соботович, виділити та обґрунтувати їхні основні етапи, визначити провідні чинники, що зумовили становлення Є. Соботович як видатного вченого.

2. Упорядкувати науково-педагогічний доробок Є. Соботович та на цій основі визначити основні напрями її науково-педагогічної діяльності.

3. Визначити та схарактеризувати основні науково-теоретичні та методичні ідеї Є. Соботович у галузі корекційної педагогіки, що вплинули на розвиток теорії та практики вітчизняної логопедії.

4. Схарактеризувати розвиток ідей Є. Соботович у працях представників її наукової школи.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: положення про детермінованість історичного процесу (зокрема й щодо розвитку педагогічної науки) та його екстрапольованість на сучасність і

майбутнє (С. Бабишин, О. Мазуркевич, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.), про роль особистості в розвитку науки (І. Бех, А. Бойко, Віт. Бондар, І. Зязюн, О. Козинець, Н. Ничкало, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.); нейролінгвістичні, психолінгвістичні, психолого-педагогічні теорії про мовленнєву діяльність при нормальному та порушеному розвитку, її структуру, психологічні механізми; етіологію та патогенез мовленнєвих порушень; зміст і методики їх діагностики, корекції та попередження; особливості психічного розвитку осіб з порушеннями мовленнєвого розвитку (Т. Ахутіна, Л. Виготський, І. Зимня, С. Конопляста, Р. Лалаєва, Р. Левіна, О. Леонт'єв, О. Лурія, В. Орфінська, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Н. Трауготт, Л. Фомічова, О. Шахнарович, М. Швачкін, М. Шеремет та ін.); методологія дослідження історії корекційної освіти в Україні (Віт. Бондар, В. Гладуш, Н. Єфіменко, В. Золотоверх, М. Супрун, С. Федоренко, О. Шевченко, М. Ярмаченко та ін.).

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення відомостей і фактів із наукових, методичних та архівних джерел (використовувались для вивчення творчого доробку Є. Соботович); пошуково-бібліографічний метод для дослідження науково-педагогічної діяльності Є. Соботович; біографічний та хронологічний методи (дали змогу розглянути діяльність Є. Соботович у часовій послідовності, знайти підстави для з'ясування виникнення та втілення логопедичних ідей вченої); системно-структурний метод (систематизація та класифікація науково-педагогічної інформації про Є. Соботович); метод актуалізації історичного досвіду дав можливість визначити цінність особистості Є. Соботович та її надбань для теорії та практики сучасної корекційної освіти; емпіричні методи – бесіди, інтерв'ювання, анкетування, зіставлення незалежних характеристик та метод опосередкованої реконструкції уможливили збір фактів про життєвий та творчий шляхи Євгенії Федорівни.

Основні джерела дослідження становлять різні за характером та змістом матеріали:

- архівні документи Державного архіву м. Києва;
- архівні документи Національної Академії педагогічних наук України;
- архівні документи лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України;
- архівні документи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
- архівні документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського;
- архівні документи та періодичні видання Російської державної бібліотеки імені В. І. Леніна м. Москви; відділ газет і дисертацій м. Хімки Московської області; бібліотека імені К. Д. Ушинського м. Москви;
- періодичні видання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Державної науково-технічної бібліотеки;
- історична, медична, психологічна, педагогічна та спеціальна література;
- матеріали періодичних видань міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій;
- значну групу джерел становлять праці Є. Соботович – наукові статті, доповіді, рецензії, навчальні посібники, рукописні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дослідженні:

- *уперше* вивчено та описано життєвий шлях, наукову, педагогічну та організаційно-координаційну діяльність Є. Соботович; виокремлено, систематизовано та схарактеризовано періоди життєвого та творчого шляхів ученої; упорядковано напрями науково-педагогічної спадщини Є. Соботович;

укладено бібліографічний довідник наукової спадщини вченої; простежено розвиток наукових ідей Є. Соботович у дослідженнях представників її наукової школи;

- до наукового обігу введено низку документів та архівних матеріалів, які характеризують Є. Соботович як людину, вчену, педагога;

- уточнено та доповнено біографічні дані Є. Соботович; дані з історії вітчизняної логопедії; розроблення та запровадження психолінгвістичного підходу у практику досліджень порушень мовленнєвого розвитку; розроблення методичних підходів до змісту логопедичної допомоги дітям дошкільного віку з різними порушеннями мовлення; удосконалення системи спеціальної освіти дітей з психофізичними вадами; спеціальної психології; підготовки педагогічних кадрів вищої кваліфікації;

- набули розвитку підходи до методології дослідження персоналій історико-педагогічних досліджень, зокрема щодо розробки критеріїв аналізу їхнього життєвого та творчого шляху.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в подальших історико-педагогічних дослідженнях; для вдосконалення змісту навчальних курсів з історії корекційної педагогіки, спеціальної психології та історії логопедії, з метою ґрунтовнішого ознайомлення студентів-дефектологів з розвитком вітчизняної корекційної педагогіки та спеціальної психології у вищих педагогічних закладах країни; під час написання підручників, науково-методичних та навчальних посібників, програм з історії корекційної педагогіки та спеціальної психології; розроблення спецсеминарів та спецкурсів з корекційної освіти у системі вищої та післядипломної педагогічної освіти.

Результати проведеного дослідження було реалізовано під час розроблення змісту навчальних дисциплін «Логопедія», «Спеціальна педагогіка з історією» факультету корекційної педагогіки та психології НПУ

імені М. П. Драгоманова (довідка про впровадження № 576/16 від 5.09.16); «Методика ранньої діагностики та корекції дітей з ТПМ», «Спеціальна методика роботи з дітьми з ЗПР» та «Спеціальна педагогіка з історією логопедії» Інституту соціально-педагогічної та корекційної освіти Бердянського державного педагогічного університету (довідка про впровадження № 52-08/461 від 12.05.2016).

Особистий внесок автора в працях, написаних у співавторстві, полягає в зборі архівних та бібліографічних матеріалів, їх аналізі, систематизації й упорядкуванні.

Апробацію здійснено шляхом залучення матеріалів дослідження до змісту навчальних курсів «Логопедія», «Спеціальна педагогіка з історією» факультету корекційної педагогіки та психології НПУ імені М. П. Драгоманова; «Методика ранньої діагностики та корекції дітей з ТПМ», «Спеціальна методика роботи з дітьми з ЗПР» та «Спеціальна педагогіка з історією логопедії» Інституту соціально-педагогічної та корекційної освіти Бердянського державного педагогічного університету та шляхом їх оприлюднення й обговорення на науково-практичних конференціях: III Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених (Російська Федерація, м. Москва, 2011), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Україна, м. Кам'янець-Подільський, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія та педагогіка: теоретичні та методологічні проблеми сучасної освіти» (Україна, м. Львів, 2012), III Міжнародному педагогічному конгресі «Розвиток особистості в сучасному медіапросторі» (Україна, м. Луганськ, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація змісту передшкільної освіти» (Україна, м. Миколаїв, 2013), IX Східно- та Центральноєвропейській Регіональній конференції з проблем альтернативної та допоміжної комунікації «Комунікація для всіх» (Україна, м. Київ, 2013), звітних

наукових конференціях Бердянського державного педагогічного університету (Україна, м. Бердянськ, 2013, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Багатоманітність культур як педагогічна проблема» (Україна, м. Бердянськ, 2015), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноваційна діяльність педагога в сучасному освітньому просторі різновікового об'єднання дошкільників» (Україна, м. Умань, 2015), а також шляхом публікацій матеріалів у фахових наукових виданнях.

Публікації. Зміст і результати дослідження відображено у 16 публікаціях з теми дисертаційного дослідження, серед яких 3 – у співавторстві. З них 8 – у наукових фахових виданнях України, 2 публікації – у виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах.

Структура праці. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 295 сторінок друкованого тексту, з них 185 – основного тексту. Список використаних джерел – 253 назви.

РОЗДІЛ 1

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. СОБОТОВИЧ

Для окреслення основних періодів життєвого та творчого шляхів, Є. Соботович були поставлено такі завдання:

1. Проанкетувати колег, учнів та друзів Є. Соботович.
2. Провести інтерв'ю з близькими та друзями Євгенії Федорівни.
3. Проаналізувати біографічні факти вченої.

Для розгляду життя та діяльності Є. Соботович у часовій послідовності було використано біографічний, хронологічний та системно-структурний методи. Актуалізація історичного досвіду дала змогу визначити цінність особистості вченої та її надбань для теорії й практики сучасної корекційної освіти. Анкетування респондентів (Л. Бартенева, Віт. Бондар, О. Гопіченко, Е. Гроза, Е. Данілавічюте, І. Колесник, С. Конопляста, І. Марченко, О. Ревуцька, Г. Слівінська (діво́че прізвище Г. Соботович), В. Тарасун, В. Тищенко, Л. Трофименко, Н. Чередніченко, М. Шеремет, Р. Юрова), бесіди, зіставлення незалежних характеристик та метод опосередкованої реконструкції уможливили збір фактів про життєвий та творчий шляхи Євгенії Федорівни.

Для аналізу життєвого шляху та професійної діяльності, порівняння та зіставлення біографічних даних Є. Соботович ми взяли за основу критерії, розроблені Н. Климко [95] та О. Козинцем [98].

Так, Н. Климко для простеження життєвого та творчого шляху М. Ярмаченка виділила такі критерії аналізу його біографічних даних:

– змінюваність і вдосконалення рівня професіоналізму (студент, аспірант, кандидат педагогічних наук, доктор педагогічних наук, член-кореспондент, дійсний член АПН СРСР);

- характер провідної діяльності в певний історичний проміжок часу (навчання, викладання, керівництво науково-дослідною роботою інституту, керівництво розбудовою педагогіки в роки набуття Україною незалежності);
- об'єктивні можливості персонального впливу на розвиток науки і освіти України (директор НДІ педагогіки МО УРСР, президент АПН України);
- обсяг і сутність науково-педагогічних праць (аналіз 300 наукових і публіцистичних праць, рукописів, стенограм доповідей, лекцій) [95].

Для зіставлення та порівняння біографічних даних та аналізу життєвого шляху і наукової діяльності Р. Краєвського О. Козинець використав такі критерії:

- суттєві зміни в змісті та спрямованості його професійного зростання у різні роки (студент, аспірант, кандидат наук, доцент);
- характер провідної діяльності на різних етапах життя з урахуванням соціально-політичних, економічних та демографічних ситуацій в Україні (навчання, робота в спецзкладах освіти, евакуаційних шпиталях, інспектором-методистом Міністерства освіти УРСР, викладацька діяльність, керівництво науково-методичними курсами для поліклінічних логопедів м. Києва та м. Ворошиловграда, період художньої творчості);
- військово-політична ситуація в країні (українсько-радянська війна 1917–1921 рр.; Друга світова війна 1939–1945 рр.);
- об'єктивні можливості особистісного та професійного впливу на розвиток української дефектології (начальник сектора медичної статистики; завуч Київської школи глухих; консультант-методист з логопедії);
- особливості розвитку педагогічної теорії й практики в Україні, зокрема спеціальної;
- професійне спілкування та оточення Р. Г. Краєвського (теоретики й практики педагогічного, психологічного та медичного напрямів);

- особливості громадської спрямованості Р. Г. Краєвського;
- обсяг і зміст науково-педагогічної спадщини (75 джерел, серед яких – архівні документи, підручники, брошури, наукові рукописи, словники, стенограми доповідей та курси лекцій) [98; 99].

У своєму дослідженні ми, спираючись на доробок Н. Климено та О. Козинця, все ж мали доопрацювати вже виділені критерії для урахування специфіки, продиктованої умовами нашого дослідження. З цією метою нами обрано наступні критерії аналізу життєвого та творчого шляху Є. Соботович:

1. Еволюція соціально-політичної ситуації в країні (війна, післявоєнні роки, незалежність України).
2. Місце проживання та обставини, що спричинили його зміну (до 1970 р. – м. Ленінград, після 1970 р. – м. Київ).
3. Професійний статус (учень, студент, бібліограф, логопед, асистент, старший викладач, доцент кафедри, завідувач кафедри, завідувач лабораторії).
4. Науковий статус (кандидат педагогічних наук, доцент, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України).
5. Місце роботи (бібліотека Ленінградського науково-дослідного інституту з захворювань вуха, горла, носа та мовлення, кафедра Ленінградського державного педагогічного інституту імені О. І. Герцена, кафедра Київського державного педагогічного інституту (КДПІ) імені О. М. Горького, лабораторія Інституту спеціальної педагогіки АПН України).
6. Сімейний статус (дочка, дружина, мати, бабуся).
7. Провідні напрямки діяльності на різних етапах життя (педагогічна, науково-педагогічна, наукова).
8. Еволюція наукових поглядів Є. Соботович (вивчення порушень голосу, недорікуватості, дослідження системних порушень мовлення, вивчення психолінгвістичної структури мовленнєвої діяльності, вивчення проблем онтогенезу дитячого мовлення).

9. Обсяг і зміст науково-педагогічної спадщини (понад 120 наукових праць: монографії, концепції, науково-методичні та навчально-методичні посібники, навчальні програми, методичні рекомендації, наукові рецензії, наукові статті).

Пропонуємо розглянути результати проведеного аналізу за названими критеріями.

1. 1. Становлення Є. Соботович як видатного педагога та науковця.

Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століття система освіти України інтенсивно розвивається та реформується. Здійснюється пошук інноваційних моделей навчання та виховання, розвивається мережа навчально-виховних закладів і вдосконалюється їхня структура, програмно-методичне забезпечення, зміст навчально-виховної роботи. Науковим підґрунтям для цих змін стали дослідження видатних педагогів – Ю. Бабанського, І. Беха, А. Богуш, Вол. Бондаря, В. Кременя, С. Максименко, М. Фіцули, М. Ярмаченка та багатьох інших [81].

В дошкільній та шкільній освіті відбувалося оновлення законодавчо-нормативної бази, підходів до організації навчально-виховного процесу та його методичного забезпечення. В педагогічний процес активно впроваджувалися нові наукові підходи – особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний тощо. Відбувалося осмислення історико-педагогічних знань, вивчався досвід новаторських освітньо-педагогічних процесів минулого та дослідження досягнень видатних постатей учених і педагогів. Це стало важливим джерелом розроблення стратегії сучасної освіти, наукових концепцій та необхідною основою педагогічного пізнання в Україні.

Реформування та зміни зазначеного періоду торкнулись і спеціальної освіти. Наукові дослідження Віт. Бондаря, Л. Вавіної, І. Дмитрієвої,

І. Єременка, В. Засенка, І. Колесника, С. Коноплястої, К. Луцько, Г. Мерсіянової, С. Миронової, І. Моргуліса, Т. Сак, В. Синьова, Є. Синьової, Н. Стадненко, М. Супруна, В. Тарасун, С. Федоренко, Л. Фомічової, А. Шевцова, М. Шеремет, Д. Шульженко, М. Ярмаченка та багатьох ін. педагогів сприяють створенню та розширенню мережі спеціальних закладів для дітей з порушеннями психофізичного розвитку, розробленні змісту, форм і методів їх навчання та виховання [67-71; 85; 90; 99; 100; 101; 112; 126; 233; 234; 238; 239; 247-249; 252].

Однією з найяскравіших постатей, які розбудовували спеціальну освіту в другій половині ХХ – початку ХХІ століття була Євгенія Федорівна Соботович (1935–2007), доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України^{1, 2}. (Додаток А. Документ А.1). Своїми науковими дослідженнями та плідною педагогічною діяльністю вона зробила значний внесок у становлення та розвиток вітчизняної логопедичної науки та практики. Про це свідчить велика кількість її наукових праць: три монографії, шість навчально-методичних посібників, методичні рекомендації, програми, статті, тези доповідей конференцій, симпозіумів, семінарів у наукових збірниках та педагогічних фахових виданнях [128-230]. Дослідження науково-педагогічної спадщини вченої зумовлені неймовірною працьовитістю, наполегливістю, любов'ю до своєї справи та відмінною професійною підготовкою талановитого науковця. А тому постать Є. Соботович відома не тільки в Україні та на пострадянському просторі, а й далеко за їхніми межами.

---

¹ Тут і далі. У тексті дисертації найменування установ подається відповідно до їх назв за життя Є. Соботович.

² Тут і далі. Академія педагогічних наук України (АПН України) з 2010 р. – Національна академія педагогічних наук України (НАПН України).

Аналіз архівних, біографічних і педагогічних матеріалів [1-60; 93.32; 123] та спогадів очевидців дав змогу вперше комплексно розглянути життєвий шлях та наукову діяльність Є. Соботович, структурувати біографічні дані та науково-педагогічну спадщину вченої у хронологічній послідовності [93.32; 128-230].

Євгенія Федорівна Соботович народилася 30 березня 1935 року в м. Ленінграді (нині м. Санкт-Петербург, Російська Федерація), у сім'ї інтелігентів [43; 93.32; 123]. Обоє її батьків мали вищу освіту та були знаними фахівцями. Батько Євгенії Федорівни – Соломейніков Федір Наумович, закінчив економічний факультет Казанського політехнічного інституту. Ще під час навчання у виші почав працювати, закріплюючи отримані теоретичні знання на практиці. Його наполегливість, жага до постійного вдосконалення допомагали Федору Наумовичу обіймати керівні посади протягом усього життя: начальник відділу, директор фабрики, директор промислового комітету м. Ленінграда. За першої-ліпшої можливості батько брав маленьку Женю з собою на роботу [43]. Дівчина з великим задоволенням і цікавістю спостерігала за спілкуванням Федора Наумовича з колегами, вбирала в себе всі тонкощі його діяльності. Віддана батькова любов до праці, його особистісний розвиток та прагнення до знань стали прикладом для Євгенії Федорівни. Безперечно, цей факт вплинув на становлення її світоглядної та життєвої позиції.

Мати – Соломейнікова Марія Михайлівна, мала диплом біолога. Цими знаннями вона ділилася з донькою. Із раннього дитинства вона привчила Женю шанобливо ставитися до живої природи. Марія Михайлівна працювала в Ленінградському науково-дослідному інституті з захворювань вуха, горла, носа та мовлення, де Женя мала змогу часто бувати. Дівчина годинами спостерігала за роботою маминих колег в інституті, а потім переносила їх у свою дитячу гру. Варто наголосити, що саме це захоплення вплинуло на особистісний розвиток Євгенії Федорівни та її професійний вибір. Міцним

підґрунтям для становлення науковця стало материне місце роботи та її професійна діяльність.

Зростаючи в дружній сім'ї, маленька Женя завжди разом з батьками, відвідувала різноманітні вистави, музеї, що сприяло формуванню в неї естетичного смаку, духовності, високоморальних якостей, інтелігентних рис характеру. Змалечку тато з мамою читали донечці казки, різні пригодницькі історії, прищеплюючи їй любов до книжок. У спогадах про Євгенію Федорівну її донька, Слівінська Ганна Емленівна, відзначає мамине захоплення книжками, яке вона пронесла через усе життя. Донька, говорячи про свою маму, констатує: «Маму без книжки не бачила ніколи! Вона завжди читала. Точно знала, хто що сказав, спокійно цитувала класиків» (інтерв'ю з Г. Слівінською, 2015 р.).

Однією з головних передумов, що найбільше вплинули на становлення Є. Соботович як педагога та науковця, була її сім'я, адже саме в родинному колі зародились ціннісні орієнтації, засвоїлися життєві цілі, прагнення та ідеали Євгенії Федорівни, які стали рушійними силами формування особистості.

Проведений аналіз літературних та архівних джерел показав, що інформації про ранні роки Є. Соботович украй мало – самі лише анкетні дані та офіційні документи. Навіть у родині цю тему майже не обговорювали: дитинство припало на тяжкі роки Другої Світової війни та блокади Ленінграда, свідком якої була маленька Женя.

Допитливість, кмітливість та наполегливість Євгенії Федорівни допомагали їй у дитинстві пізнавати багато нового та цікавого. Вона мріяла скоріше піти до школи, щоб отримати знання, а потім вступити до вищого навчального закладу. Однак здійснення цих мрій було затьмарене наймасштабнішою війною в історії людства – Другою Світовою. Ці обставини значно вплинули на долю Є. Соботович та її сім'ї.

Батьки з Женею на той час перебували в місті, опинившись із величезною кількістю людей в умовах блокади. Як і всі ленінградці, родина брала участь в обороні свого міста: будували оборонні рубежі та систему споруд. Із початку блокади маленька Женья була свідком постійних бомбардувань міста, обстрілів, пожеж, голоду та холоду.

Була евакуйована Євгенія Федорівна «дорогою життя»³, майже в останніх рядах, у 1943 році [93.32]. Подробиць евакуації та відомостей про місце перебування Є. Соботович до повернення в рідне місто ми не виявили. Із документальних джерел відомо, що вона повернулася у 1945 році, після знаття блокади м. Ленінграда, разом з евакуйованою групою дітей [43].

Важкі випробування, що випали на долю маленької дівчинки, не зламали жагу до знань, зацікавленість та цілеспрямованість. Вона разом з іншими дітьми йде до школи. Там Женья із задоволенням навчається, відвідує гуртки, організовує шкільні вистави, захоплюється літературою та мовою. У 1953 році Є. Соботович закінчує загальноосвітню школу № 307 (Додаток Б. Документ Б.1). Наполегливість, велике бажання пізнавати, любов до літератури та мистецтва спонукають Євгенію Федорівну продовжити навчання та здобути професію філолога. У тому ж році вона вступає на історико-філологічний факультет Ленінградського державного педагогічного інституту імені О. І. Герцена, де почали формуватися передумови становлення її як педагога.

Упродовж навчання Є. Соботович ретельно вивчає російську мову, літературу та історію, із захватом відвідує всі лекції, виконує наукові завдання. Це забирало в дівчини багато часу, та не завадило їй познайомитися з молодим ученим-геохіміком Емленом Володимировичем Соботовичем, із яким вона згодом побудує

---

³ «Дорога життя» – льодова траса через Ладозьке озеро, що була єдиною військово-стратегічною транспортною магістраллю, яка з'єднувала з вересня 1941 року по березень 1943 року м. Ленінград з рештою території, контрольованої СРСР.

сім'ю. На той час Емлен Володимирович – відомий учений-геохімік, космохімік, радіогеохімік і радіоеколог, – фундатор ізотопно-геохімічних методів досліджень літосфери, гідросфери, біосфери і космічних об'єктів, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАН України. Усе своє життя він присвятив науці. Ця пристрасть передалася від Емлена Володимировича й Євгенії Федорівні. Безперечно, цей факт був однією з передумов становлення Є. Соботович як науковця. Своїм прикладом, вагомими досягненнями, потрібними порадами та підтримкою, молодий учений вплинув на становлення світоглядних позицій, діяльність та інтереси Євгенії Федорівни.

У 1954 році вона виходить за нього заміж [43; 93.32]. У 1956 році в сім'ї з'являється перша дитина – Ганна. Така радісна подія, велика відповідальність та брак часу спонукає Євгенію Федорівну перейти на заочну форму навчання [43]. За рішенням Державної екзаменаційної комісії 24 червня 1958 року здобуває кваліфікацію «Учитель русского языка, литературы и истории средней школы» (диплом Л № 001967), (Додаток Б. Документ Б.2).

Іноді, відвідуючи на роботі матір – Марію Михайлівну, яка так само працювала в ЛНДІ з захворювань вуха, горла, носа та мовлення, Євгенія Федорівна серйозно зацікавилася питаннями дефектології, зокрема сурдопедагогікою. У цій установі з 9 жовтня 1958 року вона починає свій трудовий стаж з посади бібліографа [43; 93.32]. Робота, атмосфера та дослідження інституту, природжена жага до науки підштовхують її отримати другу вищу освіту за фахом дефектологія. Цей факт, безперечно, вплинув на становлення Є. Соботович як педагога.

Під час роботи в ЛНДІ з захворювань вуха, горла, носа та мовлення, вона кожного дня мала змогу бачити дітей, які страждають від цих патологій. Такі спостереження вплинули на дослідницький вибір Євгенії Федорівни – проблеми голосу та його відновлення. Із цього моменту й починається

наукова діяльність ученої. У 1960 році виходить перша стаття Є. Соботович «К вопросу о восстановлении голоса у ларингектомированных больных по литературным данным». Наукові спостереження, висвітлені в статті, вона оприлюднила на науковій конференції (X конференция молодых ученых. Межобластная научная конференция отоларингологов: Тезисы докладов. – Л., 1960. – С. 36-37), тим самим закладаючи підмурок свого наукового життя [146]. Можна стверджувати, що саме ЛНДІ з захворювань вуха, горла, носа та мовлення став тим закладом для Євгенії Федорівни, де почали формуватись передумови її становлення як науковця.

31 липня 1961 року Є. Соботович закінчує дефектологічний факультет Ленінградського державного педагогічного інституту імені О. І. Герцена за кваліфікацією «Учитель школы глухих и слабослышащих» [43; 93.32]. Рішенням Державної екзаменаційної комісії їй присвоєно право викладання російської мови, літератури та історії в школах для глухих та слабочуючих у I–XII класах, у V–XI класах восьмирічної та середньої школи (посвідчення диплома Л № 1382), (Додаток Б. Документ Б.3).

Після отримання дефектологічної освіти, 1 серпня 1962 року Євгенія Федорівна залишає бібліотеку та починає шукати роботу за новим фахом. І вже з 1 жовтня 1962 року починає працювати вчителем-логопедом Ленінградської дитячої поліклініки № 14 (пр.109 № 11 від 25 вересня 1962 р), (Додаток Б. Документ Б.4) [43].

У сім'ї Соботовичів у 1966 році відбувається радісна подія – народжується друга дитина – Ірина. А вже за рік Євгенію Федорівну запрошують працювати асистентом кафедри психоневрології та логопедії при ЛДПШ імені О. І. Герцена до штату. З 5 січня 1967 року вона починає свою науково-педагогічну діяльність [43; 93.32]. Педагогічний шлях Є. Соботович ознаменувало чимало віх, пов'язаних з її наполегливою працею, допитливим розумом та природною мудрістю.

Можна зробити висновок що, безперечно, батьки вченої, які своєю освіченістю стали для доньки прикладом та спрямували її на здобуття вищої освіти, стали однією з головних передумов становлення Є. Соботович як педагога та науковця. Спільність інтересів з чоловіком, відомим науковцем, його жага до знань та підтримка також були невід'ємною частиною цього процесу. Під впливом ідей та керівництва провідних фахівців галузі корекційної педагогіки, професорів – Є. Іванова, В. Орфінської відбувалось формування світоглядних позицій і педагогічних пріоритетів Євгенії Федорівни. Саме вони допомагали Є. Соботович визначитися з проблемою її дослідження та працювати над нею.

1. 2. Творчі пошуки та наукові доробки Є. Соботович.

Занурившись у педагогічний процес кафедри психоневрології та логопедії при ЛДП імені О. І. Герцена, спостерігаючи за дослідженнями колег, Є. Соботович обирає собі наукову проблему: недорікуватість⁴, теоретичні основи якої на кінець 60-х років були недостатньо розпрацьовані. Із великим ентузіазмом Євгенія Федорівна взялася до дослідження. Вона виявляє, обґрунтовує та вперше систематизує різні форми недорікуватості, їх прояви, що стає основою для вивчення методів корекції цього порушення [129; 149; 162; 163; 169; 172; 173; 177; 178; 187; 189; 194-197]. Свої наукові ідеї вона втілює в таких публікаціях: Некоторые особенности автоматизации правильного звукопроизношения при функциональной дислалии / Е. Ф. Соботович // Научно теоретическая конференция посвященная 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Дефектология : Научные доклады – Ленинград, 1967. – С. 194–198; О некоторых формах косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // XXIV

---

⁴ Є. Соботович використовувала термін «недорікуватість», під яким розуміла порушення, що охоплює численні проблеми звуковимови, які розрізняються як за етіологією, так і за механізмами. Тут і далі послуговуємося терміном автора.

Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград 1970. – С. 108–111; Принципы методики исследования детей с нарушением звукопроизношения / Е. Ф. Собонович // XXIII Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград, 1970. – С. 125–128. [163; 189] та ін.

Варто наголосити, що такі напрацювання Є. Собонович, упевнені виклади інформації, детальне вивчення та виявлення нового в зазначеній проблемі розкрили її як науковця.

Робота на кафедрі психоневрології та логопедії при ЛДП імені О. І. Герцена створює умови Є. Собонович для активного виконання кандидатської дисертації. Співпраця з відомими фахівцями Л. Волковою, Р. Лалаєвою та іншими колегами з кафедри психоневрології та логопедії при ЛДП імені О. І. Герцена, які створили наукову логопедичну школу СРСР, формувала Євгенію Федорівну не тільки як особистість, але і як талановитого педагога.

У 1969 році її чоловіка, Емлена Володимировича Собоновича, запрошують на роботу до м. Києва. Віце-президент АН УРСР, директор і організатор Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР академік Н. Семененко запропонував талановитому вченому, на той час уже докторові наук, створити в цьому інституті відділ. Корінна ленінградка Євгенія Федорівна, попри свої бажання, враховуючи наукові інтереси чоловіка та позитивні кліматичні чинники, які були необхідними для здоров'я їхніх дітей, у 1970 році разом з сім'єю переїжджає до м. Києва [43; 93.32.]. Так і почався новий період у житті вченої.

15 вересня 1970 року Є. Собонович зарахували на посаду асистента кафедри сурдопедагогіки Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (Додаток В. Документи В.1, В.2) [43; 143]. Зміна роботи та місця проживання не перешкодили її діяльності, вона продовжує активно

досліджувати проблеми недорікуватості та публікувати результати наукових розвідок.

У цьому ж році Є. Соботович за спеціальністю № 13732 – спеціальна педагогіка (логопедія), захищає кандидатську дисертацію «Проявление косноязычия у детей дошкольного возраста и пути его устранения» під керівництвом доктора медичних наук, професора Є. Іванова та доктора педагогічних наук, професора В. Орфінської (Додаток В. Документи В.3, В.4) [194]. Захист відбувався на засіданні Вченої ради педагогічного факультету Ленінградського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту імені О. І. Герцена [195]. Офіційними опонентами кандидатської дисертації Євгенії Федорівни були: доктор психологічних наук, професор О. Ярмоленко, який на той час працював на кафедрі психології Ленінградського ордена Леніна державного університету імені А. Жданова, та Н. Трауготт – доктор медичних наук, професор Інституту еволюційної фізіології імені І. Сеченова [194; 195]. Зовнішній відгук – кафедра психопатології та логопедії Московського державного педагогічного інституту імені В. І. Леніна [195].

Аналіз літературних джерел свідчить, що в наступні роки Є. Соботович публікує матеріали кандидатської дисертації, у яких відображено різні аспекти проявів, шляхів подолання недорікуватості в дітей дошкільного віку. Значна кількість статей присвячена, власне, практичним аспектам виявлення та корекції різних форм недорікуватості. Основні з них: О некоторых формах проявления косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // IV научная конференция аспирантов и молодых специалистов по вопросам дефектологии: тезисы докладов. – М., 1970. – С. 111–117; Особенности проявления и происхождения одной из форм косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Дефектология. – 1971. – №5. – С. 63–68. та ін. [172; 173; 177; 178; 187; 189].

Рішенням Ради ЛДПІ імені О. І. Герцена від 11 лютого 1971 року, протокол № 6, Євгенії Федорівні Соботович присуджено науковий ступінь кандидата педагогічних наук (диплом кандидата наук МПД № 004305 від 25 червня 1971 року), (Додаток В. Документ В.5). За два роки після захисту вчену переведено на посаду старшого викладача кафедри сурдопедагогіки КДПІ імені О. М. Горького (Додаток В. Документ В.6). Того самого року Є. Соботович починає працювати зі своєю першою аспіранткою – О. Гопіченко. 17 лютого 1972 року на засіданні кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Євгенію Федорівну затверджують науковим керівником кандидатської дисертації Олени Марківни Гопіченко (Додаток В. Документ В.7).

У 1972 році Є. Соботович переведено на посаду доцента кафедри сурдопедагогіки Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (Додаток В. Документ В.8) [43; 93.32]. У цей період учена активно публікує свої наукові доробки з проблеми недорікуватості, викладає у виші, займатися дисертаційною роботою з аспіранткою.

Тісне наукове спілкування з нейрофізіологом Н. Трауготт та психоневрологом Є. Івановим сприяло розширенню кола наукових інтересів Євгенії Федорівни. Вона почала новий етап досліджень у площині проблеми первинних порушень мовлення: вивчає диференціації, систематизації первинних порушень мовленнєвого розвитку у дітей та розробляє психолого-педагогічні основи удосконалення шляхів корекції. Перші свої ідеї щодо цих проблем Є. Соботович висвітлює в тезах та статтях: К вопросу об интеллектуальном развитии неговорящих детей / Е. Ф. Соботович // XII Всесоюзная научная сессия по дефектологии : Тезисы докладов. – М., 1975. – С. 363–364.; Особенности психического и речевого развития детей с моторной алалией / Е. Ф. Соботович // Питання дефектології. – 1975. – Вип. 10. – С. 80–86 [148; 179]. Аналіз наукових праць ученої та її учнів

свідчить, що ці питання Євгенія Федорівна досліджувала протягом кількох десятиліть.

Водночас Є. Соботович розробляла численні програми, науково-практичні матеріали, впроваджені в практику роботи спеціальних дошкільних закладів та шкіл України, Росії, Білорусі: Програма по логопедии для студентов дефектологических факультетов пединститутов / Е. Ф. Соботович – М., 1976. – 8 с.; Недостатки звукопроизношения у детей дошкольного возраста и методы их устранения / Е. Ф. Соботович // Педагогические пути устранения речевых нарушений у детей: сб. науч. работ. – Л., 1976. – С. 59–97. та ін. [162; 192].

Згідно з рішенням Вищої атестаційної комісії при Раді Міністрів СРСР 30 січня 1976 року Євгенії Федорівні присвоєно вчене звання доцента кафедри сурдопедагогіки (атестат доцента ДЦ № 001413), (Додаток В. Документ В.9).

У 1979 році відбувся захист кандидатської дисертації О. Гопіченко з теми: Фонетические ошибки в письме умственно отсталых школьников младших классов и пути их преодоления (на материале украинского языка) [Текст]: дис. на получение науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / Елена Марковна Гопиченко. – Л., 1979. – 178 с. [78]. Успішний захист О. Гопіченко засвідчив талант Євгенії Федорівни як вимогливого наставника для молодих фахівців.

Наступною науковою сходинкою Є. Соботович було навчання в докторантурі науково-дослідного Інституту дефектології АПН СРСР протягом 1981 – 1983 років.

Значний інтерес вченої до психолінгвістики, нейро- та психофізіології та досягнень цих наук у питаннях вивчення структури та механізмів мовленнєвої діяльності (О. О. Леонтьєв, М. Швачкін, І. Зімня, Н. Хомський та ін.), онтогенезу дитячого мовлення (Д. Слобін, Дж. Грін, О. Шахнарович, Н. Юрьєва), нейро- та психофізіології мовлення (О. Лурія, Л. Цветкова,

Т. Ахутіна (Рябова), О. Винарська, Н. Трауготт) спонукав учену до пошуку нових шляхів у вивченні проблем первинних порушень мовлення. Є. Соботович розробляє новий психолінгвістичний підхід у вивченні диференційованих механізмів порушення мовлення при алалії, розумовій відсталості, затримці психічного розвитку, їх диференційної діагностики, та корекції.

Аналіз публікацій цих років демонструє звернення наукових інтересів ученої до проблем навчання й виховання дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Євгенія Федорівна робить значний внесок у дослідженні алалії, уперше розробляє концепцію моторної алалії як мовного порушення. Учена по-новому трактує структуру дефекту та механізми порушень при моторній алалії. Можна стверджувати, що Є. Соботович уперше виявляє складний диференційований характер недорозвитку мовлення у дітей з порушеннями інтелектуальної діяльності та дітей з моторною алалією [147; 161]. Результати пошуків висвітлено в таких доробках: *Формирование правильной речи у детей с моторной алалией* / Е. Ф. Соботович – К. : КГПИ, 1981. – 150 с.; *К вопросу о дифференциальной диагностике моторной алалии и олигофрении* / Е. Ф. Соботович // *Нервно-психические и речевые нарушения.* – Ленинград, 1982. – С. 102–111; *Нарушения формирования грамматического строя речи у умственно отсталых детей* / Е. Ф. Соботович // *Современное состояние исследований по изучению обучению и трудовой подготовке аномальных детей : Тезисы докладов 9 Всесоюзной научной сессии по дефектологии.* – М., 1983. – С. 131–132.

Дослідження Євгенії Федорівни значно збагатили теорію та практику логопедії вчення про закономірності мовленнєвого розвитку дітей з алалією, олігофренією та затримкою психічного розвитку. Уперше педагог розкрила структуру та механізми порушень мовленнєвої діяльності, збагатила методи диференційної діагностики та корекційної логопедичної роботи з такими дітьми.

У цей час Є. Соботович активно працює над докторською дисертацією «Психолого-педагогические основы коррекции нарушений формирования грамматического строя речи у детей»: доопрацьовує матеріал відповідно до зауважень, які були висловлені під час обговорення в Інституті дефектології АПН СРСР; публікує за матеріалами дисертаційного дослідження дві праці «Психологические механизмы формирования грамматического строя речи у детей с моторной алалией» і тези доповіді на дев'ятій науковій сесії з дефектології «Особенности овладения грамматическим строем речи умственно отсталыми детьми». Підтвердження цього знаходимо у звіті про НДР за 1983 рік завідувача кафедри доцента Н. Засенко [38].

4 жовтня 1984 році о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.018.02.01 в Інституті дефектології АПН СРСР Є. Соботович захищає докторську дисертацію з теми: «Психолого-педагогические основы коррекции нарушений формирования грамматического строя речи у детей» (Додаток В. Документ В.10, В.11) [208; 209]. Офіційними опонентами виступили: доктор педагогічних наук, професор К. Коровін; доктор психологічних наук та доктор філологічних наук, професор О. Леонтьєв; доктор медичних наук, старший науковий співробітник О. Вінарська.

Рішенням Вищої атестаційної комісії при Раді Міністрів СРСР від 12 квітня 1985 року Євгенії Федорівні було присуджено науковий ступінь доктора педагогічних наук (диплом доктора наук ПД № 000275), (Додаток В. Документ В.12). Вона стає єдиним на той час в Україні доктором педагогічних наук у галузі логопедії та одним із провідних спеціалістів з логопедії в СРСР.

Проте цю радісну наукову подію затьмарило сімейне горе – втрата батька, Федора Наумовича. Це був важкий період для Євгенії Федорівни. Ще з дитинства вона багато часу проводила разом з батьком і навіть з появою власної сім'ї ця прив'язаність не зникла. Після переїзду вченої до м. Києва,

батьки слідуєть за нею. Мешкаючи поблизу, вони часто проводили разом з нею не тільки вихідні, а й буденні вечори.

Після захисту докторської дисертації Є. Соботович продовжує висвітлювати результати своїх наукових досліджень у доповідях на наукових заходах, у публікаціях за цією проблемою, як-от: Психологические механизмы структура и формы первичных нарушений речевого развития / Е. Ф. Соботович // Недоразвитие и потеря речи и вопросы теории и практики. – М., 1985. – С. 128-135; Структура нарушений речевого развития у детей с интеллектуальной недостаточностью / Е. Ф. Соботович, А. П. Ушкалова // Изучение и коррекция речевых нарушений: межвуз. сб. науч. тр. / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Л.: ЛГПИ, 1986. – С. 113–125 [206; 218].

З 31 серпня 1985 року Євгенія Федорівна починає працювати на посаді професора сурдопедагогіки та логопедії Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (Додаток В. Документ В.13). А вже з 25 листопада 1985 року рішенням Ради інституту , протокол № 2 обрана завідуючою цієї кафедри. (Додаток В. Документ В.14).

За рік потому їй присвоєно звання професора (атестат професора кафедри сурдопедагогіки та логопедії ПР № 015135), (Додаток В. Документ В.15). На посаді завідуючої кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович пропрацювала до 1994 року (Додаток В. Документ В.16). За цей період під її керівництвом було розроблено низку нових навчальних курсів, програм, методичних рекомендацій з дисциплін логопедичного циклу. Підтвердженням цьому є численні видання, а саме: Методические рекомендации по преодолению первичных нарушений речевого развития у учащихся подготовительного и первого класса школ для детей с тяжелыми нарушениями речи / Е. Ф. Соботович – К. : РУМК, 1989. – 44 с.; Методические рекомендации по развитию речи у учащихся младших классов вспомогательной школы / Е. Ф. Соботович / Упр. интернат. и вспомогат. учеб.-метод. учреждений, охраны

прав дітей. – К. : РУМК, 1989. – 58 с.; Програма спецкурса «Логопедическая работа в специальных дошкольных учреждениях» / Е. Ф. Соботович – МНО, 1990. – 8 с. та багато ін. [157; 158; 192].

У 1986 році І. Колесник, на той час декан дефектологічного факультету КДПІ імені О. М. Горького, разом з творчою групою викладачів висловлював необхідність викладати студентам сурдопедагогам та логопедам курс «Психологія мовлення», автором якого була Є. Соботович. Згадуючи Євгенію Федорівну, І. Колесник каже: «Окрім неї краще читати цю дисципліну не міг ніхто. Євгенія Федорівна краще за будь-кого розуміла всі мовленнєві процеси та могла розповісти, пояснити їх студентам. Вона мислила науково, була знавцем глибинного розуміння норми, патології, мовленнєвих розладів, була неперевершеною в цих знаннях. Таких логопедів, як вона, можна взагалі перерахувати на пальцях. Вона мала глибокий інтелект, науковий інтерес і талант. Окрім цього завжди (підкреслює слово «завжди») готова була прийти на допомогу в будь-який час. Дуже високо та глибоко цінувала дружбу» (інтерв'ю з І. Колесником, 2016 р.).

У 1987 році Є. Соботович за плідну педагогічну та науково-методичну роботу було нагороджено медаллю А. Макаренка [43; 93.32]. Ця нагорода ще раз підтверджує професіоналізм ученої та педагога, любов до справи, якою вона займалась і жила. Окрім суто викладацької та наукової роботи Євгенія Федорівна активно брала участь у громадських справах навчального закладу. Під час роботи в КДПІ імені О. М. Горького виконувала різноманітну організаційну та координаційну роботу: була куратором академічних груп, керівником студентського наукового товариства на факультеті, заступником голови центральної групи народного контролю Інституту, головою методичної комісії факультету, керівником семінарів, ученим секретарем спеціалізованої Ради інституту з захисту кандидатських та докторських дисертацій (Додаток В. Документ В.17) [1-8; 46-60].

У 1989 році на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 113.01.01 при КДПІ імені О. М. Горького відбувся захист докторської дисертації Е. Вільчковського «Педагогические основы процесса формирования двигательной подготовленности детей 3–7 лет» зі спеціальностей 13.00.01 – теорія та історія педагогіки, 13.00.04 – теорія та методика фізичного виховання та спортивного тренування. Ученим секретарем цього захисту була Є. Соботович [72].

Аналіз літературних джерел свідчить, що за цей період вийшли такі публікації вченої: Логопедическая работа по преодолению ОНР в специальных учебных заведениях / Е. Ф. Соботович // Рекомендації республіканського семінару з питань удосконалення корекційної й навчально-виховної роботи в дошкільних закладах для дітей з порушеннями мовлення. – К., 1987. – С. 105–116; Новое учебное пособие по логопедии. Рецензия / Е. Ф. Соботович // Дефектология. – 1989. – №6. – С. 83–84; Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи. / Е. Ф. Соботович – К. : КДПІ, 1989. – 228 с.; Психологическая структура речевой деятельности и ее формирование в процессе нормального онтогенеза / Е. Ф. Соботович // Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи. – К. : КГПИ, 1989. – С. 18–32; Особенности формирования речевого сознания у детей дошкольного возраста в процессе спонтанного речевого развития. / Е. Ф. Соботович // Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи. – К. : КГПИ, 1989. – С. 49–61; Сравнительная характеристика психологического развития детей с моторной алалией и детей с олигофренией / Е. Ф. Соботович // Дифференциальная диагностика нарушений речи и поведения у аномальных детей. – Л., 1989–1990. – С. 18–25; Психологическая структура нарушений формирования морфологической системы речи у умственно отсталых детей / Е. Ф. Соботович // Тези вузівської наукової конференції КДПІ

ім. М. П. Драгоманова. – К. : КДПІ, 1992. – С. 23–25; Особенности психологического развития детей с моторной алалией / Е. Ф. Соботович // Збірник тез звітної наукової конференції інституту. – К. : КДПІ, 1992. – С. 80–86 [137; 142; 150; 154; 164; 174; 180; 181; 188; 217].

20 жовтня 1992 року в Санкт-Петербурзі на засіданні спеціалізованої ради К 113.0511 із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата наук Є. Соботович виступила офіційним опонентом. Працю, яку вона опонувала разом із кандидатом педагогічних наук, старшим науковим співробітником Л. Даниловою, захищала А. Гермаковська; тема: «Коррекция дискалькулий у школьников с тяжелыми нарушениями речи» 13.00.03 – спеціальна педагогіка; науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор Р. Лалаєва [74].

У цій же раді 28 вересня 1993 року Євгенія Федорівна разом з кандидатом педагогічних наук, доцентом С. Шаховською опонують кандидатську дисертацію І. Прищепової; тема: «Логопедическая работа по формированию предпосылок усвоения орфографических навыков у младших школьников с общим недоразвитием речи»; науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор Р. Лалаєва [119].

Після проголошення незалежності України 1991 року всі захисти кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальностей 13.00.03 – спеціальна педагогіка, та 19.00.08 – спеціальна психологія, як і раніше відбувалися в м. Москві. Лише в 1993 році в Україні створено першу спеціалізовану Вчену раду із захисту кандидатських дисертацій при Українському державному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова⁵.

---

⁵Тут і далі. За часів життя Є. Соботович установа кілька разів змнювала назву: у 1933 - 1936 рр. – Київський державний педагогічний інститут (КДПІ); 1936 – 1991 рр. – Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького (КДПІ ім. О. М. Горького); у 1991 – 1993 рр. – Київський державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (КДПУ ім. М. П. Драгоманова), у 1991 - 1997 рр. – Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (УДПУ

Очолує її Є. Соботович, яка вже мала досвід роботи вченого секретаря в спеціалізованій вченій раді ВНЗ. Заступником голови була В. Турчинська, ученим секретарем – Є. Синьова. Із цього року в спеціалізованій ученій раді К 01.33.02 були захищені такі дисертаційні праці: Г. Піонтківська «Шляхи підвищення ефективності навчання правопису учнів молодших класів допоміжної школи» (15 березня 1994 р.), С. Миронова «Формування професійної готовності педагога-дефектолога до корекційно-виховної роботи з розумово відсталими дошкільниками» (7 червня 1994 р.), Л. Ярова «Формування самоконтролю в навчальній діяльності розумово відсталих молодших школярів» (21 червня 1994 р.); А. Висоцька «Підвищення ефективності виробничої адаптації випускників допоміжної школи в процесі професійно-трудоного навчання» (21 червня 1994 р.); В. Андрієнко «Вдосконалення процесу навчання сліпих молодших школярів самообслуговуванню» (18 жовтня 1994 р.); Д. Шульженко «Формування самоконтролю у розумово відсталих дітей дошкільного віку» (7 червня 1994 р.), В. Ремажевська «Корекційна спрямованість навчання обслуговуючій праці учнів 5–10 класів школи сліпих» (12 вересня 1995 р.) [61; 73; 112; 122; 249].

Діяльність Є. Соботович періоду кінця 80-х – початку 90-х рр. є різноплановою. Вона активно бере участь у роботі всесоюзних, республіканських та міжнародних конференцій і методичної ради з дефектології при КНО УРСР та СРСР, наукової ради з фундаментальних досліджень у галузі психолого-педагогічних наук при АПН СРСР, міжвузівської методичної ради з логопедії.

З визнанням незалежності України у 1991 році сім'я Соботовичів вирішує залишитися в Україні. Це рішення для корінної лєнінградки, у якої в Росії залишалися родичі та друзі, було для Євгенії Федорівні непротим.

Проте, напевно, найголовнішим чинником, що утримував родину Соботовичів в Україні, було почуття обов'язку. На той час чоловік Євгенії Федорівни – Емлен Володимирович брав активну участь у науковому супроводі ліквідації аварії на ЧАЕС. А в професійному житті Євгенія Федорівна у перші роки незалежності України намітились суттєві зміни.

У 1993 було створено Академію педагогічних наук України. У цьому ж році на загальних зборах АПН України було ухвалено рішення про створення Інституту дефектології АПН України⁶.

Ця подія суттєво вплинула на діяльність Є. Соботович. 14 квітня 1994 року Євгенія Федорівна змінює місце роботи (Додаток Д. Документ Д.1). За наказом № 119 залишає завідування кафедрою сурдопедагогіки та логопедії УДПУ імені М. П. Драгоманова та, за пропозицією Віт. Бондаря, переходить працювати до очолюваного ним щойно створеного Інституту дефектології АПН України, де обіймає посаду головного наукового співробітника лабораторії тифлопедагогіки та логопедії (1994 – 1996 роки) (пізніше у 1996 – 1998 роках, – завідувача лабораторії корекційного навчання дітей дошкільного віку; з 1999 – 2003 року вона очолювала лабораторію логопедії Інституту дефектології АПН України; у 2003–2007 роках обіймала посаду головного наукового співробітника цієї лабораторії [93.32]), (Додаток Д. Документи Д.2, Д.3) [43; 93.32]. Так починається новий період у житті Євгенії Федорівни – вона залишає науково-педагогічну діяльність та цілком віддається науці.

Ця зміна місця роботи дає можливість Є. Соботович реалізувати свою давню мрію про фундаментальні наукові дослідження в галузі логопедії та

---

⁶ Тут і далі. Інститут дефектології Академії педагогічних наук України (Інститут дефектології АПН України) створений у 1993 р.; з 2001 р. – Інститут спеціальної педагогіки Академії педагогічних наук України (Інститут спеціальної педагогіки АПН України), з 2010 р. – Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України (Інститут спеціальної педагогіки НАПН України).

створення власної наукової школи. Розширюється коло її наукового спілкування зі співробітниками інституту: М. Бехом, Віт. Бондарем, Л. Вавіною, Т. Ілляшенко, І. Єременком, І. Козленком, В. Засенком, Г. Мерсіяною, Н. Стадненком, В. Тарасун та ін. Так починається новий, один з найбільш продуктивних періодів у її науковому житті.

За ці роки вчена видає такі наукові матеріали: О механізмах формування фонематического восприятия у детей в процессе онтогенеза / Е. Ф. Соботович // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 8–15; Формирование перцептивного и смыслового уровней восприятия речи (слов) в процессе онтогенеза / Е. Ф. Соботович // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 16–19; Интеллектуальные нарушения и их оценка в структуре аномального речевого развития / Е. Ф. Соботович // Психолого-педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами : Матеріали науково-звітної конференції. – К., 1995. – С. 114–119; Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции : (Учеб.- метод. пособие) / Е. Ф. Соботович / Ин-т систем. исслед. образования, АПН Украины. Ин-т дефектологии. – К., 1995. – 203 с. [143; 160; 171; 224].

1994 рік став роком втрати для Євгенії Федорівни. Пішла з життя її мама – Марія Михайлівна. Учена надзвичайно важко переживала цю трагічну подію.

За наукову діяльність Є. Соботович неодноразово отримувала різні нагороди. Головний науковий співробітник лабораторії логопедії, заступник голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій в Інституті дефектології АПН України, член редакційної ради журналу «Дефектологія», фахівець у галузі фундаментальних полідисциплінарних теоретичних та прикладних досліджень мовленнєвої

діяльності у дітей з нормальним і порушеним психофізичним розвитком Є. Соботович у 1995 році була нагороджена почесною грамотою АПН України [93.32].

У 1996 році у результаті реструктуризації в Інституті дефектології АПН України було створено лабораторію корекційного навчання дітей дошкільного віку, завідувцем якої 10 травня 1996 року було призначено Є.Соботович. (Наказ № 17 від 7 травня 1996 р.), (Додаток Д. Документ Д.5) [93.32]. Обіймаючи цю посаду, Євгенія Федорівна обґрунтувала та реалізувала нові для логопедії теоретичні й методологічні підходи до вивчення й удосконалення змісту, методів діагностики та корекції порушень мовленнєвого розвитку в дітей. Ці матеріали були здобуті на основі синтезу й творчого переосмислення тогочасних досягнень корекційної педагогіки, спеціальної психології, нейропсихології, психолінгвістики.

Одночасно із виконанням обов'язків заступника голови вченої ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальності 13.00.03 – спеціальна педагогіка та 19.00.08 – спеціальна психологія Є. Соботович на окремих захистах дисертаційних робіт виконувала обов'язки вченого секретаря спеціалізованої вченої ради Д.50.28.01 в Інституті дефектології АПН України (нині НАПН України): Л. Одинченко «Розвиток спеціальної освіти розумово відсталих учнів в Україні (1918–1941 рр.)» (22 жовтня 1996 р.), М. Шевченко «Формування знань та умінь з рідної мови у молодших школярів із загальним мовленнєвим недорозвитком» (22 жовтня 1996 р.), Н. Гіренко «Сенсомоторний розвиток учнів допоміжної школи в процесі трудового навчання» (17 грудня 1996 р.), В. Засенко «Соціально-педагогічні основи формування життєвих планів глухих і слабочуючих старшокласників» (31 січня 1997 р.) [90; 244].

У лабораторії вчена плідно працює, сприяючи розвитку логопедичної науки в цілому, а також робить кроки до створення власної наукової школи.

Так, вона починає співпрацю з новими аспірантами – Е. Данілавічюте, В. Тищенком, Л. Бартеневою.

Аналіз протоколу № 6 засідання від 30 жовтня 1996 засвідчує, що лабораторією до складу якої увійшли Л. Бартенева, Е. Данілавічюте, В. Тищенко, Л. Трофименко разом із завідувачем Є. Соботович було розроблено програму наукових досліджень. Співробітники лабораторії взяли участь у реалізації Державної програми «Діти України» [93.39]. За звітний 1996 рік теми «Психолінгвістична структура мовленнєвої діяльності та її формування у дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком» було обґрунтовано нові методологічні підходи до аналізу мовленнєвого розвитку, визначено зміст корекційно-попереджувального навчання. (Додаток Д. Документ Д.8). У результаті практичної реалізації цих підходів було розроблено психолінгвістичну робочу класифікацію вад мовленнєвого розвитку та на її основі – диференціальну діагностику названих порушень і психолінгвістичну періодизацію мовленнєвого розвитку дитини в нормі. На основі вказаної періодизації було обґрунтовано нові критерії оцінки мовленнєвого розвитку дитини та визначено зміст і методи мовленнєвого обстеження [93.40].

Е. Данілавічюте зазначила, що за звітний період Євгенія Федорівна провела значну науково-дослідну роботу, результати якої мають важливе теоретичне та практичне значення. Було заплановане видання в кінці 1997 року збірника «Діагностика мовленнєвої готовності дітей до шкільного навчання», яка вийшла під назвою «Методика виявлення речевих порушень у дітей и диагностика их готовности к школьному обучению» (Е. Ф. Соботович, Л. Е. Андрусишин и др. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.)

У 1997 році аспірантка Євгенії Федорівни, науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України Е. Данілавічюте успішно захищає кандидатську дисертацію: Е. Данілавічюте Порушення

письма в учнів II–IV класів з дитячим церебральним паралічем та шляхи їх корекції : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 / Еляна Анатоліївна Данілавічюте. – К., 1997. – 214 с. [83].

За багаторічну наукову роботу, значний внесок у розвиток теорії дефектології, розбудову національної освіти в Україні, підготовку висококваліфікованих фахівців для потреб школи та з нагоди 5-річчя заснування Академії педагогічних наук України Є. Соботович 25 листопада 1997 року нагороджено Почесною грамотою АПН України (Наказ АПН України № 799-к від 25 листопада 1997 року) [93.32].

У ці роки науковий доробок професора Є. Соботович поповнюється дослідженнями психолінгвістичної структури мовленнєвої діяльності в нормі та при порушеннях розвитку. Розроблення психолінгвістичної моделі розвитку при нормальному та порушеному онтогенезі належить саме Євгенії Федорівні [198-203]. Аналіз наукових джерел підтверджують, що вона створила нову цілісну концепцію системних порушень мовленнєвого розвитку, розробила теорію корекції відхилень, яка базується на вченні про структуру мовленнєвої діяльності та її психологічні механізми. Ці матеріали надруковані в різних наукових виданнях: *Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции : (Учеб.-метод. пособие) / Е. Ф. Соботович / Ин-т систем. исслед. образования, АПН Украины. Ин-т дефектологи. – К., 1995. – 203 с.; Психолінгвістическа структура речової діяльності и механизмы ее формирования / Е. Ф. Соботович. – К., 1997. – 44 с.; Методика виявлення речевих порушень у дітей и диагностика их готовности к школьному обучению / Е. Ф. Соботович, Л. Е. Андрусишин и др. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.*

Уся науково-педагогічна діяльність Є. Соботович була спрямована на становлення та розвиток системи спеціальної освіти в Україні. Можна стверджувати, що зазначені нижче матеріали стали суттєвим внеском до розбудови системи освіти для дітей з психофізичними вадами: *Диагностика*

готовности ребенка к теоретическому усвоению языка в школе / Е. Ф. Соботович // Соботович Е. Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – С. 80–84 та ін. [134]. Ці документи були розроблені вперше та стали підґрунтям для роботи фахівців з дітьми з мовленнєвими порушеннями: Концепція загальномовленнєвої підготовки аномальних дітей до шкільного навчання // Дефектологія. – 1997. – №1. – С. 2–5; Концепція стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2002. – № 1. – С. 2–7 та ін. [152; 153]

Також Євгенія Федорівна є одним з ініціаторів та організаторів мережі спеціальних установ для дітей з вадами мовлення в Україні [151-153; 154].

У 1998 році в межах теми «Психолінгвістичні основи підготовки аномальних дітей до шкільного навчання» відповідно до основних напрямів «Концепції лінгвістичної підготовки аномальних дітей до шкільного навчання» Є. Соботович (разом з Л. Трофименко і В. Тищенком) вивчала стан мовленнєвої готовності до шкільного навчання дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком (НЗНМ та розумовою відсталістю); визначала рівень сформованості та особливості розвитку вищих психічних функцій (пам'яті, уваги, сприймання) у дітей 7-го року життя з НЗНМ; розробляла зміст та методику корекційного навчання. Результати дослідження було оформлено як наукові звіти і публікації [93.49].

На основі виділених раніше еталонних рівнів мовленнєвого розвитку дитини у нормі та вивчення стану мовленнєвої готовності до школи дітей з НЗМН та розумовою відсталістю було визначено відхилення від засвоєння вихідного обсягу фонетичних та лексичних практичних знань у згаданих категорій аномальних дітей, а також зміст корекційно-попереджувального навчання з розвитку мовленнєвої функції [93.40].

Є. Соботович розробила методику формування названих структур шляхом розвитку розумових операцій з мовними одиницями різного рівня відповідно до етапів їх формування в процесі нормального онтогенезу та механізмів їх порушень у дітей з НЗНМ та розумовою відсталістю. Усі напрацювання відображено в таких публікаціях: Психолінгвистическая периодизация речевого развития ребенка // Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению / Е. Ф. Соботович та ін. – К., 1998. – С. 63–77; Психолінгвистическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования / Е. Ф. Соботович. – К., 1997. – 44 с. [93.47; 93.52].

На основі розробленої психолінгвістичної періодизації мовленнєвого розвитку дитини в її лексичній, граматичній та фонетико-фонематичній ланках, вивчення особливостей формування зазначених структур у дітей з різними мовленнєвими вадами, а також аналізу та узагальнення отриманих у 1994 – 1998 роках експериментальних даних, Є. Соботович разом з Л. Андрусішиною, Л. Бартеневою, В. Тищенком та іншим членами лабораторії визначила основні завдання корекційної-попереджувального і розвивального навчання дітей у зв'язку з підготовкою їх до школи, а саме: формування такого рівня мовленнєвого розвитку у його фонологічній, лексичній та граматичній ланках, який забезпечить розуміння вербальної інформації та її передачу і стане необхідною передумовою для розвитку мовленнєвого мислення та сприятиме засвоєнню дитиною читання та письма (його фонетичного та морфологічного принципів) [93.13; 93.22; 93.52].

Архівні документи свідчать, що у зв'язку зі змінами структури Інституту дефектології АПН України з січня 1999 року лабораторії цього закладу отримують нові назви. Є. Соботович переводять на посаду завідувача лабораторії логопедії (Наказ № 51 від 21 грудня 1998 року), яку вона обіймає до 2003 року [93]. Вчена продовжує збагачувати педагогічну науку новими досягненнями шляхом особистого проведення наукових досліджень,

організації та керівництва колективним розробленням фундаментальних наукових проблем, підготовкою наукових кадрів.

За період завідування лабораторією логопедії Інституту дефектології АПН Україна Є. Соботович була керівником дослідження комплексних наукових тем: «Психолінгвістичні основи підготовки анормальних дітей до шкільного навчання» (жовтень 1994 – грудень 1999 рр., шифр: ХУ.145) та «Науково-педагогічні засади удосконалення змісту освіти дітей дошкільного віку з вадами мовленнєвого розвитку» (січень 2000 – грудень 2004 рр., шифр: 0101U000605) [93].

Можна стверджувати, що у цей час, працюючи над комплексними темами НДР, вчена разом з виконавцями Л. Андрусішиною, Л. Бартеневою, Е. Данілавичюте, В. Тищенком, Л. Трофименко досягла надзвичайно важливих для вітчизняної логопедії результатів. Було розроблено новий психолінгвістичний підхід до аналізу, діагностики, корекції та попередження мовленнєвих порушень, що ґрунтується на визначенні первинно та вторинно порушеного компонента мовленнєвої діяльності (лінгвістичного чи комунікативного), а також виявленні дефектної ланки в структурі первинно порушеного компонента та системно зумовлених вторинних відхилень у функціонуванні названих структур [93.13–93.28].

Є. Соботович розробила психолінгвістичну модель мовленнєвої діяльності дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, психолінгвістичну класифікацію мовленнєвих порушень у різних категорій дітей з вадами психофізичного розвитку (ЗНМ, ФФН, розумова відсталість, ЗПР, моторна та сенсорна алалії). Шляхом численних досліджень учена виокремила та сформулювала основні критерії диференційної діагностики ЗНМ, ФФН, розумової відсталості, ЗПР, моторної та сенсорної алалії на основі виділення їх діагностичних системоутворювальних ознак, що відображають характер провідного дефекту; психолінгвістичну періодизацію

та критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку від народження до 7 років [134-136; 198-202].

Протягом 1996–1999 років лабораторія на чолі з Є. Соботович розробляла програмно-методичне забезпечення для спеціальних дошкільних навчальних закладів, що опікуються дітьми з ФФН, ЗНМ (НЗНМ), ДЦП. Найвагомішими публікаціями цього періоду стали: *Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции: (Учеб.- метод. пособие) / Е. Ф. Соботович / Ин-т систем. исслед. образования, АПН Украины. Ин-т дефектологи. – К., 1995. – 203 с.; Психолингвистическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. / Е. Ф. Соботович. – К., 1997. – 44 с.; Концепція загальномовленнєвої підготовки аномальних дітей до шкільного навчання / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1997. – № 1. – С. 2–5; Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению / Соботович Е. Ф., Тищенко В. В., Данилавичюте Е. А. и др. / Под ред. Е. Ф. Соботович. – К.: «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.; Концептуальные подходы к определению содержания и методов лингвистической подготовки детей к школьному обучению и их практическая реализация / Е. Ф. Соботович // Специальные образовательные потребности: Материалы конференции. – Тарту, 1998. – С. 339–343 [151; 152; 155; 156; 160; 199].*

Безперечно цінним було виділення трьох напрямів лінгвістичної (мовленнєвої) підготовки дітей до навчання в школі: формування у дітей такого рівня мовленнєвого розвитку, який би сприяв успішному засвоєнню шкільної інформації, що подається у вербальній формі, підготовка дітей до оволодіння читанням та письмом (за фонетичним та фонемно-морфологічним принципом), підготовка до оволодіння знаннями з мови як шкільного предмета. У 1998 році Євгенія Федорівна вперше в Україні створила «Концепцію лінгвістичної підготовки до школи дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком».

На цій основі розроблено зміст мовленнєвої підготовки до навчання в школі дітей старшого дошкільного віку; зміст та методику діагностики мовленнєвої готовності до навчання в школі дітей з порушеннями мовлення та корекційно-попереджувального й розвивального навчання, спрямованого на формування мовленнєвої готовності до навчання в школі дітей як з нормальним, так і з порушеним мовленнєвим розвитком. Зокрема розроблено комплексні методики формування фонологічної, лексичної морфологічної та синтаксичної складових частин мовленнєвої діяльності, а також корекції та попередження дисграфій та дизорфографій у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з вадами мовленнєвого розвитку. Ці положення було відображено ще й у «Програмі корекційного навчання з розвитку мовлення дітей з НЗНМ 7-го року життя», створеній Є. Соботович.

Аналіз звіту за 1999 рік показує, що на основі розробленої психолінгвістичної періодизації мовленнєвого розвитку дитини у його лексичній, граматичній та фонетико-фонематичній ланках вивчення особливостей формування зазначених структур у дітей з різними мовленнєвими вадами, а також аналізу та узагальнення отриманих у 1994 – 1998 роках експериментальних даних було визначено основні завдання корекційно-попереджувального і розвивального навчання дітей у зв'язку з підготовкою їх до школи [93.14].

Відповідно до зазначених завдань та з урахуванням стану мовленнєвої та розумової готовності дошкільників з різними мовленнєвими вадами Є. Соботович разом з Л. Андрусишиною розробили зміст і методику корекційної та пропедевтичної роботи з дітьми з НЗНМ. До розділів роботи вони вводили розвиток словника, а саме: формування, уточнення та диференціацію різних типів лексичних значень та відпрацювання у зв'язку з цим норм їхньої лексичної поєднуваності; підготовку дітей на матеріалі засвоєних названих типів лексичних значень до функціонального використання мовних знаків; формування узагальнювальної функції слова (її

різних рівнів); розвиток орієнтування на слово як одиницю мови та усвідомлення словесного складу речення. Перед роботою з формування граматичної будови мовлення, дослідники пропонували розширити обсяг синтаксичних конструкцій; розвивати синтаксичні трансформації; засвоювати синтаксичне значення слова у реченні; розвивати фонетико-фонематичну систему мовлення і підготувати на цій основі дітей до засвоєння фонетичного принципу письма; розвивати фонематичні процеси та вимовну сторону мовлення шляхом корекції психофізіологічних механізмів, які зумовлюють їх формування [93.15; 93.23; 93.29; 93.53].

Співробітники лабораторії планували провести підготовку дітей до засвоєння орфографічної навички таким чином: сформувати спрямованість уваги на фонологічне, морфологічне та граматичне оформлення мовлення; сформувати операції мовленнєвого аналізу (морфологічного, звукового); сформувати мовленнєві дії та знакові операції, які зумовлюють оволодіння системою морфологічного словотворення і розширення на цій основі словника похідних слів.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що було розроблено зміст корекційно-попереджувального навчання дошкільників із розумовою відсталістю, спрямованого на розвиток їхньої мовленнєвої функції (у її комунікативній ланці). Головними розділами в цьому напрямі були такі: формування складників ІКМД, які зумовлюють розуміння та породження мовленнєвих висловів; формування складників ІКМД, які зумовлюють готовність дітей до засвоєння письма та читання (операцій морфологічного та звукового аналізу); формування дії слухового, зорового та рухового контролю (самоконтролю) [93.15; 93.23; 93.29; 93.53].

На останньому етапі дослідження комплексної теми лабораторії «Психолінгвістичні основи підготовки аномальних дітей до шкільного навчання» підготовлено матеріали до «Програми корекційного навчання дітей з НЗНМ 7-го року життя» (Є. Соботович, Л. Трофименко,

Л. Бартенєва); подано до друку навчально-методичний посібник «Підготовка дітей з відхиленнями у мовленнєвому розвитку до навчання у школі» (усі співробітники); проведено наукове редагування навчально-методичного посібника «Підготовка дітей з відхиленнями у мовленнєвому розвитку до навчання у школі», автором якого є Євгенія Федорівна [93.15; 93.23] .

У 1999 році стається ще одна вагома подія в науковому житті вченої – за значний особистий внесок у розвиток науки в галузі освіти, педагогіки і психології, підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів Євгенію Федорівну Соботович обрано членом-кореспондентом АПН України [93.32].

У 1999 році В. Тищенко, аспірант Є. Соботович, успішно захищає кандидатську дисертацію з теми: Формування інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності у розумово відсталих дошкільників [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Владислав Володимирович Тищенко. – К., 1999. – 225 с. [236].

За рік відбувається ще один успішний захист кандидатської дисертації аспірантки Євгенії Федорівни – Лариси Іванівни Бартенєвої: Бартенєва Л. І. Підготовка дітей із загальним недорозвитком мовлення старшого дошкільного віку до оволодіння орфографією : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 / Лариса Іванівна Бартенєва. – К., 2000. – 217 с. [63].

У ці році вийшли друком такі праці Євгенії Федорівни: Рівні сформованості узагальнюючої функції мовлення та їх діагностика у дітей дошкільного віку // Нива знань: науково-методичний альманах. – 1999. – С. 47–52; Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дитини (формування лексичної сторони мовлення) / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1999. – № 1. – С. 11–13 та ін. (протоколи № 6 від 15 червня, № 9 від 23 листопада 1999 р.) [202; 213].

У 2000 році за організацію та вдосконалення навчальної, виховної, науково-методичної та науково-дослідної роботи; координацію дій

педагогічних, колективів з питань виховання і навчання дітей; підготовку та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів України; наукову і методичну забезпеченість закладів освіти, окрім грамоти АПН України Євгенія Федорівна отримує нагрудний знак «Відмінник народної освіти» [93.32].

У цьому ж році лабораторією логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України розпочато нову комплексну тему – «Науково-педагогічні засади удосконалення змісту освіти дітей дошкільного віку з вадами мовленнєвого розвитку». Згідно з планом науково-дослідної роботи Інституту дефектології АПН України, термін виконання комплексної теми було розраховано на 4 роки.

Головними завданнями нової теми були: аналіз дійсної системи оцінки мовленнєвої готовності дітей до навчання в масових та допоміжних школах; обґрунтування критеріїв оцінки мовленнєвої готовності дітей з відхиленнями в мовленнєвому розвитку, які вступають до масових та допоміжних шкіл, на основі психолінгвістичної моделі мовленнєвої діяльності в нормі; моніторинг мовленнєвого розвитку названої категорії дітей у процесі їх корекційного навчання за спеціально розробленими програмами; обґрунтування нормативних показників мовленнєвої готовності дітей 7-го року життя з НЗНМ до оволодіння орфографією; розроблення методики визначення стану мовленнєвого розвитку дітей з ЗНМ 5-го року життя [93.23; 93.29; 93.54].

За рік лабораторія під керівництвом Є. Собонович отримала такі результати:

1. На основі психолінгвістичного аналізу мовленнєвої функції та закономірностей її формування в процесі нормального онтогенезу визначено системотворчі структури мови та психологічні механізми, які зумовлюють їх розвиток і забезпечують формування базисної мовної компетенції, що робить можливим оволодіння та володіння мовою на довільному та практичному рівнях.

2. Простежено етапи формування названих структур у процесі нормального онтогенезу в дітей віком від 10 місяців до 7 років і на цій основі розроблено еталонні рівні мовленнєвого розвитку дитини в різні вікові періоди дошкільного дитинства.

3. Проаналізовано навчальні програми масових та допоміжних шкіл, зокрема з предметів мовного циклу, та визначено практичні мовні знання, на базі яких здійснюється навчання мови як шкільного предмета.

4. На зазначеній науково-теоретичній основі розроблено:

1) загальні критерії оцінки мовленнєвого розвитку дітей з вадами мовлення 7-го року життя, які вступають до масових шкіл. Такими критеріями є: певний рівень розвитку розумових операцій з фонологічними, лексичними та граматичними одиницями мови (порівняння, аналізу, узагальнення, встановлення різних рівнів смислових зв'язків між семантичними одиницями мови, їх класифікації за семантичними ознаками тощо); еталонні рівні сформованості системотворчих одиниць мови;

2) критерії готовності до оволодіння морфологічним принципом письма дітей з вадами мовлення 7-го року життя, які вступають до масових шкіл. Такими критеріями (окрім зазначених у пункті 1) є певний рівень сформованості: спрямованості уваги на формальні одиниці мови; різних видів мовного аналізу (передусім морфологічного та фонологічного); уміння порівнювати твірні та похідні слова та словоформи за звучанням та значенням; операції утворення за аналогією; довільного оперування морфологічними та фонологічними одиницями мови; уміння помічати варіанти звучання (алофони) тієї самої фонемі в різних словах (словоформах);

3) критерії мовленнєвої готовності (у її комунікативній ланці) до навчання в школі розумово відсталих дітей старшого дошкільного віку. Таким критеріями є певний рівень сформованості:

а) складників ІКМД, що зумовлюють породження та розуміння мовленнєвих висловів незалежно від їхньої форми (усної чи письмової), а саме дії прогнозування на фонологічному, морфологічному та синтаксичному рівнях; процесу утримання складної структури мовленнєвих дій;

б) складників ІКМД, що зумовлюють засвоєння писемної форми мовлення: операції мовного аналізу (насамперед фонологічного та морфологічного);

в) контролю (самоконтролю): слухового, зорового, рухового [93.15].

За 2000 рік Євгенія Федорівна опублікувала такі праці: Особливості засвоєння дітьми з НЗНМ узагальненого лексичного значення слова та його понятійної співвіднесеності / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2000. – № 1 – С. 16–19.; Зміст та особливості роботи з формування семантичної структури слова у дітей з вадами розвитку / Е. Ф. Соботович // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : Науково-методичний збірник : Вип. 2. – К. : Науковий світ, 2001. – С. 200–203. [140; 182].

На засіданні лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України 15 листопада 2001 року Є. Соботович повідомила про результати НДР, отримані лабораторією у звітному 2001 році [93.16]. Учена акцентувала увагу на тому, що на основі узагальнення даних науково-теоретичної літератури, психолінгвістичної періодизації мовленнєвого розвитку дітей з нормальним онтогенезом, результатів експериментального дослідження стану сформованості мовленнєвого розвитку в старших дошкільників з олігофренією та моніторингу мовленнєвого розвитку зазначеної категорії дітей у процесі спеціально організованого навчання за експериментальною програмою розроблено навчально-методичний комплекс «Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у старших дошкільників з розумовою відсталістю та їх методична

реалізація». У ньому вперше реалізовано цілісний підхід до формування в дітей з розумовою відсталістю лінгвістичного та комунікативного компонентів мовленнєвої діяльності [93.4; 93.16; 93.34; 93.55].

Запропонована система корекційної роботи будується з урахуванням провідної причини недорозвитку мовленнєвої функції в дітей з олігофренією, а саме недостатнього рівня сформованості загальнофункціональних механізмів мовлення внаслідок стійкого порушення пізнавальної діяльності. На основі узагальнення даних науково-теоретичної літератури, аналізу структури орфографічної навички, аналізу даних експериментальних досліджень, проведених у минулі роки, лабораторія розпрацювала «Методичні рекомендації з підготовки дітей з НЗНМ 7-го року життя до засвоєння норм правопису» [93].

У 2001 р. за лабораторією було закріплено 2 аспіранти: О. Шевченко, аспірантка 2 року очної форми навчання, тема дисертаційного дослідження: «Становлення та розвиток системи підготовки вчителя спеціальної школи для дітей з обмеженими розумовими можливостями в Україні (1918–2000 рр.)» та Л. Трофименко, аспірантка першого року очної форми навчання, тема дисертаційного дослідження: «Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей 5-го року життя із загальним недорозвитком мовлення» [93].

У 2001 р. в межах індивідуальної теми «Наукове обґрунтування змісту спеціальної освіти дітей з вадами мовленнєвого розвитку дошкільного віку» Є. Соботович на основі психолінгвістичного аналізу онтогенезу мовленнєвої функції розумово відсталих дітей в процесі спонтанного та спеціального формування розробила розділи навчально-методичного комплексу «Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у старших дошкільників з розумовою відсталістю та їх методична реалізація», у яких було розкрито: а) стан сформованості в розумово відсталих дітей дошкільного віку складників лінгвістичного компонента мовленнєвої

діяльності в його фонологічній, лексичній та граматичній ланках та психологічні механізми їх порушення; б) програмні вимоги щодо формування складників лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності в процесі корекційного навчання за такими напрямками: формування дії розуміння мовлення; формування значень нових слів та збагачення на цій основі словника дітей; формування значення граматичних категорій та форм і подолання на цій основі аграматизму; розвиток зв'язного мовлення; корекція вад звукової сторони мовлення; в) методичні рекомендації з практичної реалізації зазначеної програми корекційного навчання старших дошкільників з олігофренією за кожним із названих розділів програмних вимог [93.4; 93.16; 93.34; 93.55].

Того ж року Є. Соботович розробила програмно-методичний комплекс «Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у старших дошкільників із розумовою відсталістю та їх методична реалізація» (у співавторстві з В. Тищенком) та «Концепцію стандарту спеціальної освіти дошкільників з вадами мовленнєвого розвитку» [93; 153; 193].

Члени лабораторії (Є. Соботович, В. Тищенко, Л. Бартенева, Е. Данілавічюте, Л. Андрусишин) видали навчально-методичний посібник «Актуальні питання мовленнєвої підготовки дітей до шкільного навчання (психолінгвістичний аспект)», який розкриває основні аспекти готовності мовлення дітей до школи та деякі моменти комплексної теми [93]. З 2003 року роботу над темою лабораторія логопедії завершувала вже під керівництвом В. Тищенка.

Загалом за період 2001 – 2003 роки в межах комплексної теми лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України під керівництвом Є. Соботович виконується 7 індивідуальних тем, із яких 3 розпочато у 2001 році (виконавці: Є. Соботович, В. Тищенко, Л. Бартенева), 1 тема – у 2002 році (виконавець: Е. Данілавічюте), 3 теми – у 2003 році (виконавці: Л. Андрусишина, Л. Трофименко, О. Шевченко) [93.16-93.18].

Разом з Л. Андрусихиною, Е. Данілавичюте, Л. Бартеневою, В. Тищенком, Л. Трофименко та О. Шевченко Євгенія Федорівна підготувала до друку програмно-методичний комплекс «Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей з вадами мовленнєвого розвитку 7-го року життя, які вступають до масових шкіл, та їх методична реалізація» (2004 рік) [93.16]. Пізніше на основі цього рукопису упродовж 2004–2007 рр. та вже після смерті Євгенії Федорівни було видано кілька окремих програмно-методичних комплексів для різних категорій дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку.

За цей період Євгенія Федорівна опублікувала такі праці: Вади мовленнєвого розвитку у дітей і шляхи їх корекції / Е. Ф. Соботович // Спеціальна психологія : Тексти. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Частина II. – С. 91–98; Зміст та особливості роботи з формування семантичної структури слова у дітей з вадами розвитку / Е. Ф. Соботович // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : Науково-методичний збірник : Вип. 2. – К. : Науковий світ, 2001. – С. 200–203 [93; 128; 140; 193]. У 2002 році виходить в світ науковий посібник Євгенії Федорівни, де розглянуто основні особливості мовленнєвого недорозвитку дітей дошкільного віку та умови, засоби їх подолання: Речевое недоразвитие у детей и пути его коррекции / Е. Ф. Соботович – М. : Классик-Стиль, 2002. – 230 с. [212].

За плідну працю, вагомий внесок в теорію та практику спеціальної освіти країни, високу професійність 31 липня 2003 року Є. Соботович нагороджено Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (Наказ № 778-к від 31 липня 2003 року) [93.32; 143]. Як свідчать документальні матеріали, 29 грудня цього ж року Євгенії Федорівні оголошено подяку за її наукові здобутки та нагороджено цінним подарунком від Голови Київської міської держадміністрації (Рішення № 4336 від 26 грудня 2003 року) [93.32].

З 2003 року через хворобу Є. Соботович залишила керівництво лабораторією. Проте до останніх днів життя було пов'язане з наукою. Про це свідчать, зокрема, її останні публікації: Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 1. – К. : Актуальна освіта, 2004. – С. 7–35; Особливості засвоєння лексики розумово відсталими дітьми // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб. / АПН України. Ін-т спец. педагогіки. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 304–308; Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту / Є. Ф. Соботович, В.В.Тищенко– К. : Актуальна освіта, 2004. – 144 с.; Формування семантичної структури слова у дітей з вадами мовленнєвого розвитку / Е. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : Збірник наукових праць. – Випуск 2. – К. : Актуальна освіта, 2005. – С. 3–17; Содержание логопедической работы по устранению нарушений звукопроизношения у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : Збірник наукових праць. – Випуск 3. – К. : Актуальна освіта, 2006. – С. 107–119 [182; 193; 226].

У 2004 році Є. Соботович та В. Тищенко випускають «Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту» [193]. Автори вперше впроваджують в практику логопедичної роботи результати досліджень інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності, складники якого є найбільш порушеними у дітей з вадами розумового розвитку. На цій основі вивчено стан сформованості ІКМД у старших дошкільників з олігофренією; розроблено методику діагностики рівня сформованості складників ІКМД у названої категорії дітей; розроблено зміст та комплексну методику корекційно-попереджувального та розвивального навчання старших

дошкільників з олігофренією, спрямовану на подолання порушень ІКМД та підготовку на цій основі дітей до навчання в школі [93.19; 93.31; 93.37].

У 2004 році відбувається успішний захист кандидатської дисертації аспірантки Євгенії Федорівни – Людмили Іванівни Трофименко, з теми: «Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвиненням мовлення» [237].

У 2004 році постановою Кабінету Міністрів України було затверджено «Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» у розробці якого активну участь брала й Євгенія Федорівна. Стандарт стає комплексним нормативним документом, що визначає зміст освітніх галузей та базовий навчальний план початкової загальної освіти, обов'язковий для всіх типів спеціальних шкіл незалежно від їх належності (державних, комунальних, приватних, благодійних).

У 2006 році виходить праця Є. Соботович: Содержание логопедической работы по устранению нарушений звукопроизношения у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : Збірник наукових праць. – Випуск 3. – К. : Актуальна освіта, 2006. – С. 107–119. [215].

24 січня 2007 року у віці 71 року Євгенія Федорівна Соботович пішла з життя. Однак....

Уже після смерті наукового керівника (Є. Соботович) захищають кандидатські дисертації аспіранти: Рібцун Юлія Валентинівна з теми: Формування усного мовлення у дітей дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 / Рібцун Юлія Валентинівна. – К., 2010. – 214 с. [124]; та Андрусишина Лариса Євгенівна з теми: Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення: дис. ... канд. псих.

наук: спец. 19.00.08 / Андрусина Лариса Євгенівна. – К., 2012. – 230 с. [62].

Науковий шлях Є. Соботович ознаменовано численними віхами, пов'язаними з її наполегливою працею, допитливим розумом та природною мудрістю. Вона є автором понад 120 наукових праць. Серед фундаментальних, знакових відзначимо такі: «Формування правильного мовлення в дітей із моторною алалією», «Порушення мовленнєвого розвитку в дітей та шляхи їх корекції», «Психолінгвістична структура мовленнєвої діяльності та механізми її формування», «Нормативні показники та критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку», «Концепція лінгвістичної підготовки аномальних дітей до навчання в школі», «Концепція стандарту спеціальної освіти дошкільників із вадами мовленнєвого розвитку», «Мовленнєвий недорозвиток та шляхи його корекції» та ін. [152; 153; 160; 165-167; 199; 225]. Під її керівництвом захищено 7 кандидатських дисертацій, що реалізували творчі наукові підходи Євгенії Федорівни Соботович до вивчення, діагностики, корекції та попередження порушень мовленнєвого розвитку різного генезу.

Така плідна діяльність зумовлена, безперечно, не лише різнобічною обдарованістю, а й жагучою любов'ю до науки, неймовірною працьовитістю та високою професійною підготовкою Євгенії Федорівни Соботович.

1. 3. Педагогічна та організаційно-координаційна діяльність Є.Соботович.

Діяльність Євгенії Федорівни Соботович вирізняється багатогранністю. Вивчення архівних та літературних матеріалів, пов'язаних із життєвим, та творчим шляхами вченої, дало можливість визначити коло її інтересів як педагога та практика, встановити основні напрями її організаційно-координаційної діяльності.

Перші кроки у своїй педагогічній діяльності Є. Соботович зробила на посаді вчителя-логопеда дитячої поліклініки № 14. Саме тут вона почала закріплювати теоретико-практичні навички та специфічні вміння логопедичної роботи з дітьми. Одночасно була головою методичного об'єднання логопедів дитячих поліклінік м. Ленінграда [43]. Разом з тим Євгенія Федорівна продовжувала свої наукові пошуки: публікувала статті та брала участь у наукових конференціях.

З 1965 року вона розпочала роботу асистентом кафедри ЛДПІ імені О. І. Герцена. Саме тут вона почала розкриватися як науковець. Під впливом завідувача кафедри Є. Іванова та В. Орфінської знайшла проблему дослідження та плідно працювала над нею.

До сьогодні Є. Іванов має широке коло наукових інтересів, йому належить понад 180 наукових робіт, присвячених дослідженню психопатологічних синдромів, астеничних станів у дітей, затримок психічного розвитку, поведінки розумово відсталих школярів, аутизму та ін. Учителями В. Орфінської були вчені зі світовим ім'ям – М. Долобкс і Л. Щерба. У довоєнні роки вона займалась вивченням дисграфії в учнів молодших класів загальноосвітньої школи. Пізніше зосередилася в основному на проблемі алалії й афазії. Вперше в історії логопедії Вірою Костянтинівною було проведено порівняльне лінгвістичне дослідження таких складних мовленнєвих розладів, як афазія й алалія.

Проте нам не вдалося віднайти архівні матеріали, що уточнюють характер її діяльності у цей період.

Простежити педагогіну та організаційно-координаційну діяльність Є. Соботович на кафедрі сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького можна починаючи з 1970 року – тут Євгенія Федорівна пройшла шлях від асистента до завідувача кафедри.

Починаючи з 1970 року, разом з Г. Александровою, К. Бойком, І. Лобурцем, М. Савченко, Л. Смирновою та іншими викладачами Євгенія

Федорівна брала участь у роботі логопедичного кабінету, створеного кафедрою, в якому здійснювали обстеження та корекцію мовленнєвих порушень у дітей дошкільного віку. Є. Соботович була одним з ініціаторів створення такого кабінету та активно співпрацювала з В. Тарасун, яка була відповідальною за його роботу. Кожен із викладачів, разом зі студентами, виготовляв дидактичний матеріал для логопедичної роботи кабінету та розвивав практичні навички роботи з дітьми з вадами мовлення. Так, для роботи в кабінеті на початку 1972–1973 навчального року було обстежено та відібрано чотирнадцять дітей-логопатів, які мали різноманітні порушення мовлення. З ними працювали студенти-логопеди, впроваджуючи свої теоретичні знання в практику [117].

Документальні дані підтверджують, що Євгенія Федорівна взяла участь у підготовці та виготовленні навчальних діафільмів з деяких розділів спеціальних дисциплін; розробленні планів практичних та лабораторних занять відповідно до нових навчальних програм з усіх спеціальних предметів; відборі змісту, обладнання для навчально-методичних стендів кабінетів [12-18].

Учена була відповідальною за виготовлення необхідних технічних та наочних засобів з фахових предметів. У цей період викладачі кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького почали розробляти структурно-логічні схеми для унаочнення навчального матеріалу. Г. Александрова, І. Лобурець, М. Савченко, Є. Соботович та ін. активно впроваджували в навчальний процес результати науково-дослідної роботи кафедри. Ці матеріали протягом 1970 – 1971 навчального року демонструвалися на виставці «Новини логопедії», в організації якої брала участь Є. Соботович [27].

Разом із викладачами кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Євгенія Федорівна працювала над удосконаленням науково-теоретичного рівня лекційного курсу з логопедії для студентів-

сурдопедагогів та олігофренопедагогів. Значну кількість лабораторних занять з логопедії проводили у спеціальних школах та логопунктах, де студенти мали можливість не лише спостерігати за роботою логопеда, а й детально обстежувати дітей спеціальних шкіл та працювати з ними самостійно [117]. До проведення практичних занять з логопедії та педагогічної практики залучали практичних працівників зі спеціальних шкіл і логопедичних пунктів, що давало можливість студентам ВНЗ глибше осягнути спеціальні знання.

У 1971 – 1972 навчальному році кафедра сурдопедагогіки та логопедії КДПШ імені О. М. Горького продовжувала працювати над поліпшенням теоретичної і практичної підготовки майбутніх учителів спеціальних шкіл для дітей з недоліками слуху і логопедів. Під час читання курсу «Логопедія» викладачі максимально використовували останні досягнення в галузі логопедії і суміжних наук, озброюючи студентів новими знаннями основних вад вимови та методиками їх усунення. Практичні заняття студенти виконували безпосередньо в логопедичних кабінетах і спеціальних школах, що значною мірою допомагало засвоїти основні теоретичні положення з кожного розділу [42].

Ще одним з обов'язків Євгенії Федорівни була організація зв'язків кафедри зі спеціальними школами та здійснення пропаганди науково-педагогічних знань: надання систематичної допомоги вчителям шкіл глухих, які перейшли на нові навчальні плани й програми; забезпечення читання лекцій та проведення практичних занять в університеті для вчителів спеціальних шкіл згідно з планом і тематикою, розробленими кафедрою; забезпечення систематичної роботи студентів академічних груп у спеціальних школах та заслуховування звітів керівників академічних груп та активу студентів про хід роботи [15].

Архівні дані також свідчать, що в 1970-х роках Є. Соботович, як і її колеги, постійно проводила відкриті лекції та практичні заняття: практикум з

міміки та дактилології (1 півр. 1973 – 1974 н.р. – К. Бойко), практичне заняття з логопедії (1 півріччя 1973 – 1974 н.р. – М. Савченко), лекції з логопедії (1 та 2 півріччя 1973 – 1974 н.р. – Є. Соботович). Кожне заняття стенографували та обговорювали на засіданні кафедри [15].

Відкриті заняття відвідували всі охочі поглибити професійний досвід. Документальні дані підтверджують одне з таких проведених занять Є. Соботович. 25 квітня 1974 року вона прочитала відкриту лекцію на 3 курсі дефектологічного факультету КДПІ імені М. Горького. Питання, які висвітлювались на лекції: розвиток вчення про природу та сутність заїкання, причини виникнення цього порушення, методи його подолання. Цю лекцію Л. Смирнова рецензувала так: «матеріал викладений на сучасному рівні. Усі питання розриті повністю. У структурному відношенні лекція чітка. Викладач підкреслювала важливі моменти, ілюструвала приклади. Відбувався взаємозв'язок між предметами. Недолік лекції – обмежений об'єм машинного тексту; по можливості називати студентам ім'я та по-батькові вчених» [16].

У квітні 1975 року в. о. доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович разом із доцентом Е. Грозою прочитали на кафедрі лекції з актуальних теоретичних питань дефектології і логопедії та здійснили їхнє обговорення. Такий досвід кафедра запровадила ще на початку 1975 – 1976 навчального року. Окрім розгляду важливих проблем у галузі дефектології, значну увагу приділяли вивченню нової педагогічної та психологічної літератури, у якій висвітлено наслідки переходу початкової школи на роботу за новим змістом навчання [15]. Разом з І. Двигун та Л. Смирновою Є. Соботович займається підготовкою та створенням фонду лекцій зі спеціальних предметів [15;16].

Дослідження планів та звітів навчально-методичної та політико-виховної роботи, підтверджують, що в січні 1978 року Є. Соботович давала

відкриту лекцію з дисципліни «Логопедія», де розповідала про корекційну роботу при порушеннях звуковимови в дітей дошкільного віку [17].

У 1977 – 1978 навчальному році вчена розробила зміст спецкурсу «Логопедична робота в дошкільних установах» та здійснювала контроль наукових робіт членів кафедри, вносила пропозиції до їхніх наукових планів-проспектів (листопад) [16;18].

З 1 по 30 червня 1972 року Є. Соботович разом з іншими кваліфікованими колегами брала участь у проведенні місячних курсів для медпрацівників спеціальних шкіл у м. Києві, кількість слухачів – 350 осіб, для вчителів мови та літератури допоміжних шкіл – 90 осіб, для вчителів математики допоміжних шкіл – 90 осіб, для вчителів мови та літератури шкіл для сліпих і слабозорих – 60 осіб, для вчителів 0–1 класів шкіл для глухих – 40 осіб, для вчителів мови та літератури 5, 8 класів шкіл для глухих – 35 осіб, для вчителів математики V–VIII класів школи для глухих – 35 осіб [45].

Таку роботу здійснювали регулярно у зв'язку з переходом на нові навчальні плани та програми з метою підвищення якості роботи з дітьми з порушенням мовлення. Для перепідготовки медпрацівників спеціальних шкіл з 1 по 30 червня у 1973 та 1974 роках було проведено республіканські місячні курси у м. Києві – 350 осіб. Аналіз документальних матеріалів свідчить, що такий самий захід проведено для вчителів біології шкіл сліпих та слабозорих дітей – 27 осіб, для вчителів історії, географії та природознавства сільських допоміжних шкіл – 90 осіб, вихователів сільських допоміжних шкіл – 90 осіб, для заступників директорів шкіл сліпих, слабозорих та для дітей з порушеннями мовлення – 33 особи, для сурдопедагогів слухових кабінетів та вчителів молодших класів, які працювали над розвитком слуху і мовлення шкіл глухих та слабочуючих – 110 осіб. Кваліфіковані викладачі науково-дослідного Інституту педагогіки та психології УРСР та КДПІ імені

О. М. Горького забезпечили ці курси викладачами, серед них була й Євгенія Федорівна [46].

У 1975 році такі самі курси були проведені знов, але вже для більшої кількості осіб: 364. Для директорів шкіл глухих – на 47 осіб, для директорів шкіл слабочуючих – 26 осіб, директорів шкіл сліпих, слабозорих та для дітей з тяжкими порушеннями мови – 35 осіб, директорів допоміжних шкіл – 256 осіб. Республіканський учбово-методичний кабінет спецшкіл забезпечив курсовою перепідготовкою директорів шкіл глухих та слабочуючих дітей Молдовської РСР, Білоруської РСР, Латвійської РСР, Литовської РСР, Естонської РСР. Як і минулого року, Євгенія Федорівна була серед кваліфікованих викладачів КДПІ ім. О.М.Горького, які забезпечували роботу курсів [47].

Водночас члени кафедри надавали допомогу з підвищення кваліфікації працівників спецшкіл не тільки найближчих районів та міст, а й Молдавської РСР. У свою чергу Є. Соботович взяла участь в роботі курсів підвищення кваліфікації логопедів Молдавської РСР, як свідчать архівні документи [15].

Євгенія Федорівна брала участь у роботі семінару логопедів допоміжних шкіл в м. Чернівцях, де виступила з доповіддю про особливості методів логопедичної діагностики [23].

Разом з членами кафедри Є. Соботович з 20 по 22 квітня 1977 року на базі Жданівської спеціальної школи-інтернату для слабочуючих дітей Донецької області провели республіканський семінар-практикум для директорів спеціальних шкіл для дітей з вадами слуху, де розглянули проблеми організації роботи розвитку слухового сприймання і формування вимови у дітей з вадами слуху [48].

Згідно з наказами Міністерства освіти УРСР від 17 лютого 1978 року №27, від 23 січня 1979 року №9, від 5 липня 1979 року №171 у м. Києві в ці ж роки пройшли місячні міжреспубліканські та республіканські курси перепідготовки медпрацівників загальною кількістю 350 осіб: для учителів

математики шкіл глухих та слабочуючих дітей – на 80 осіб, для логопедів логопедпунктів при ЗОШ – 90 осіб, для учителів початкових класів шкіл для розумово відсталих дітей та допоміжних класів шкіл для дітей з наслідками поліомієліту та церебральних паралічів – 180 осіб; перепідготовки педагогічних працівників – 170 осіб: для вчителів початкових класів, які ведуть індивідуальну роботу з розвитку слухового сприймання і формування вимови – 50 осіб, для логопедів логопедичних пунктів при загальноосвітніх школах – 90 осіб, для вихователів шкіл для сліпих та слабозорих дітей – 30 осіб; республіканський семінар працівників дошкільних закладів для дітей з порушеннями мовлення та завідувачів кабінетів дошкільного виховання. Учасниками семінару були логопеди та завідувачі дошкільних закладів для дітей з порушеннями мовлення, а також завідувачі кабінетів дошкільного виховання. Підготовку доповідей та виступів учасників семінару забезпечив науково-дослідний Інститут психології УРСР та КДПІ імені О. М. Горького [49; 50; 52].

На курсах серед фахівців поширювали інформацію про заходи з поліпшення навчання і обслуговування осіб з дефектами розумового і фізичного розвитку, з питань виявлення диференційованого навчання та корекційно-виховної роботи з дітьми, які мали порушення мовлення, у дошкільних закладах спеціального призначення. Можна припустити, що Є. Соботович брала участь в цих семінарах, бо на той час працювала вже на кафедрі сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького й була знаним фахівцем в галузі логопедії.

Архівні матеріали свідчать, що з 1974 – 1975 навчального року кафедра спрямовувала свої зусилля на вдосконалення змісту навчальної роботи, поліпшення якості викладення спеціальних предметів, на підвищення рівня навчально-виховної роботи зі студентами факультету та науково-дослідної роботи. Очолити таку відповідальну ланку роботи рішенням Ради факультету НДПІ імені О. М. Горького було доручено Є. Соботович [37]. На той час

Євгенія Федорівна виконувала обов'язки куратора академічної групи, вдавалася до всіх подій життя студентської групи, проводила індивідуальну роботу, вивчала умови проживання та поведінку студентів [37].

Велику увагу вчена приділяла ідейному вихованню студентів, формуванню особистості майбутнього вчителя-дефектолога. Підтвердженням цьому є створення та координація Євгенією Федорівною разом з К. Бойко наукових студентських гуртків із сурдопедагогіки та логопедії [16]. Є. Соботович організовувала поширення серед студентів політінформації, даних щодо постанов в галузі народної освіти. Працюючи з відповідальними за академічні групи, вона постійно координувала організаційні питання щодо навчального процесу на 1 курсі [16; 17]. Неодноразово педагог брала участь в організації та проведенні читацької конференції студентів факультету, систематично підтримувала зв'язків зі спеціальними школами, надаючи консультативну допомогу студентам заочної форми навчання. Кафедра сурдопедагогіки та логопедії в своїй повсякденній роботі протягом навчального року враховувала плани і заходи партійного комітету КДПІ імені О. М. Горького [16].

Аналіз архівних даних засвідчує, що Є. Соботович була відповідальною за розроблення плану проведення студентської Всесоюзної конференції секції сурдопедагогіки та логопедії [18]. Разом із членами кафедри Н. Засенко, К. Бойко, Е. Гроза та О. Гопіченко вона брала участь у роботі ювілейної науково-практичної конференції кафедр Інституту. У виступі на конференції кафедра поширювала, розтлумачувала та пропагувала наукові матеріали працівникам спеціальних шкіл, де проводилася студентська практика. Матеріал, представлений на конференції, у наступному широко використовували в лекціях на курсах підвищення кваліфікації викладачів спеціальних шкіл, вчителів допоміжних шкіл і шкіл для дітей з важкими розладами мовлення м. Києва [117].

З архівних даних 1977 – 1978 навчального року на кафедрі сурдопедагогіки та логопедії підготовлено та захищено 4 дипломні роботи, однією з яких керувала Євгенія Федорівна. Студентка В. Остапенко підготувала та захистила роботу з логопедії з теми: «Психологічна готовність учнів молодших класів допоміжної школи та оволодіння навиками письма» [16; 20].

Аналізуючи план та звіт навчально-методичної та політико-виховної роботи за період 1981 – 1982 навчального року можна зазначити, що Євгенія Федорівна брала участь в складанні, обговоренні та затвердженні тематики дипломних робіт для студентів стаціонарного та заочного відділів. Також, науковець брала участь в обговоренні на засіданні кафедри результатів державних екзаменів зі спеціальних дисциплін (студентів стаціонарного та заочного відділень) [13; 117].

У 1982 році на кафедрі підготували методичні рекомендації з питань порушень мовленнєвого розвитку, які можна використовувати студентам та практичним працівникам. Євгенія Федорівна була відповідальною за розділ моторної алалії. Протягом навчального року вона консультувала практичних працівників з цих самих питань [30]. Разом з Е. Грозою Є. Соботович аналізувала робочі плани спеціальності дефектологія. Виступила рецензентом програми з корекції дефектів пізнавальної діяльності та порушення мовлення в учнів шкіл-інтернатів для дітей з наслідками поліомієліту та церебрального паралічу [19].

Починаючи з 1981 – 1982 навчального року, Євгенія Федорівна разом з викладачами факультету дефектології КДПІ імені О. М. Горького готувала педагогічні кадри на денній формі навчання за такими кваліфікаціями: «Учитель і логопед допоміжної школи», «Олігофренопедагог дошкільних закладів», «Учитель початкових класів, мови та літератури шкіл глухих і слабочуючих», «Сурдопедагог дошкільних закладів», «Учитель професійно-трудового навчання і методист з виховної роботи» та «Учитель глухих і

слабочуючих». На заочній формі навчання здійснювала підготовку кадрів з таких кваліфікацій, як «Учитель допоміжної школи», «Учитель школи глухих і слабочуючих». Окрім того, на заочній формі навчання працювали трирічні курси з підготовки студентів-заочників, які не мали вищої дефектологічної освіти, але працювали в спеціальних закладах з дітьми з особливостями психофізичного розвитку [29; 13; 117].

У 1983 році під керівництвом Євгенії Федорівни підготовлено доповіді на студентську наукову конференцію, 3 дипломні роботи, із них 2 роботи студентів представлені на республіканський студентський конкурс [38]. У цьому ж навчальному році Є. Соботович разом з Г. Александровою звітувала перед колегами на засіданні кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПШ імені О. М. Горького у зв'язку з переобранням на новий термін на посаду доцента.

З метою поліпшення диференційованого навчання та корекційно-виховної роботи з дітьми, які мали порушення мовлення, у дошкільних закладах спеціального призначення, згідно з наказом Міністерства освіти від 28 березня 1983 року №85 «Про проведення республіканського семінару з питань виявлення диференційованого навчання та корекційно-виховної роботи з дітьми, які мали порушення мовлення, у дошкільних закладах спеціального призначення» у м. Києві з 17 по 18 травня 1983 року відбувся республіканський семінар працівників дошкільних закладів для дітей з порушеннями мовлення та завідувачів кабінетів дошкільного виховання.

Учасників семінару проінформували про основні аспекти роботи з усунення мовленнєвих порушень у дітей дошкільного віку та методи, форми і принципи виховання та навчання таких дітей. Забезпечили підготовку доповідей та виступів учасників семінару завідувачі Київського міського відділу народної освіти, директори науково-дослідного інституту педагогіки, науково-дослідного Інституту психології УРСР та викладачі КДПШ імені О. М. Горького, представником серед яких була Є. Соботович [56; 117].

Як зазначено у звітах завідувача кафедри сурдопедагогіки та логопедії, доцента Н. Засенко за 1983 рік, Є. Соботович брала активну участь у республіканських семінарах для директорів шкіл для дітей із затримкою психічного розвитку, на обласних семінарах для логопедів масових та допоміжних шкіл, методичних об'єднаннях логопедів мовленнєвих та допоміжних дитячих садочків м. Києва [38].

На чолі з Є. Соботович з 1985 року науковці кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького докладали багато зусиль для виготовлення навчальної та методичної дефектологічної літератури. У ці роки Євгенія Федорівна опублікувала такі матеріали, на які в майбутньому спиралися фахівці, що працюють з дітьми з мовленнєвими порушенням: Психологические механизмы, структура и формы первичных нарушений речевого развития / Е. Ф. Соботович // Недоразвитие и потеря речи и вопросы теории и практики. – М., 1985. – С. 128–135; Структура нарушений речевого развития у детей с интеллектуальной недостаточностью / Е. Ф. Соботович, А. П. Ушкалова // Изучение и коррекция речевых нарушений: межвуз. сб. науч. тр. / Ленингр. гос. пед. ин-т имени А. И. Герцена. – Л.: ЛГПИ, 1986. – С. 113–125 та ін. [206; 218].

Під керівництвом Є. Соботович викладачі кафедри провели республіканський семінар інспекторів з дошкільного виховання, інспекторів спецшкіл-інтернатів, директорів спецшкіл-інтернатів, завідувачів спеціальних дошкільних закладів (12 – 15 травня 1986 року, м. Київ). Головними питаннями були проблеми вдосконалення корекційно-виховної роботи з дітьми в спеціальних дошкільних закладах та школах-інтернатах [53].

У 1987 році ректор КДПІ імені О. М. Горького зобов'язав завідувачів кафедр забезпечили підготовку доповідей та виступи учасників семінару для працівників дитячих будинків та дошкільних закладів для дітей з порушеннями мовлення, що відбувся 23 – 25 листопада в м. Києві. Основні питання стосувалися вдосконалення корекційної та навчально-виховної

роботи в логопедичних групах дошкільних закладів [55]. Організацією та проведенням цього заходу керувала кафедра сурдопедагогіки та логопедії на чолі Є. Соботович. Відкрила семінар з привітальним словом та доповіддю «Психолого-педагогічні аспекти діагностики дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку» Євгенія Федорівна. Цього ж дня виступили з матеріалами «Організація корекційної, навчально-виховної роботи за новими програмами в дошкільних закладах спеціального призначення» Г. Чиркіна – завідувач сектора логопедії Всесоюзного науково-дослідного інституту дефектології, кандидат педагогічних наук; «Планування, облік і організація роботи логопедів у дошкільних закладах для дітей з порушеннями мовлення» Т. Філічева – декан дефектологічного факультету Московського державного заочного педагогічного інституту, доцент, кандидат педагогічних наук; «Про роботу обласних медико-педагогічних комісій та комплектування спеціальних дошкільних закладів» Н. Стадненко – завідувач лабораторії психології розумово відсталих дітей Інституту психології УРСР, кандидат педагогічних наук; «Закономірності формування звукової системи мови та шляхи корекції фонематичних процесів» В. Тарасун – старший науковий співробітник лабораторії сурдопедагогіки і логопедії Інституту педагогіки УРСР, кандидат педагогічних наук; «Наступність в роботі логопедів системи охорони здоров'я та Міністерства освіти в плані виявлення мовної патології у дітей» Н. Мескова – представник від Міністерства охорони здоров'я УРСР; «Організація роботи та надання допомоги дітям з порушеннями мови у м. Києві» Г. Єфименко – інспектор управління народної освіти м. Києва.

Другий день семінару був спрямований на роботу секцій. Керувала секцією № 1 «Загальне недорозвинення мови» в дошкільному закладі № 611 м. Києва Є. Соботович. На ній було розглянуто такі питання: «Методи усунення загального недорозвинення мови I та II рівня» (Є. Соботович); «Використання дидактичних ігор в логопедичній роботі» (О. Шаренко – учитель-логопед дошкільного закладу №21 м. Біла Церква); «З досвіду

роботи по усуненню загального недорозвинення мовлення у дітей дошкільного віку» (Т. Шевчук – учитель-логопед дошкільного закладу №37 м. Чернівці); «Досвід спільної роботи вихователя та логопеда по організації та проведенню корекційної роботи з дітьми» (Л. Крутій – учитель-логопед дошкільного закладу №12 м. Стрия Львівської обл.)

Секцією № 2. «Фонетико-фонематичне недорозвинення мови» в дошкільному закладі № 376. керувала В. Тарасун. Тут розглядали такі проблеми: «Педагогічні шляхи виявлення стертих форм дизартрії» (В. Трасун); «З досвіду логопедичної роботи з дітьми, що мають алалію» (Г. Червенко – учитель-логопед дошкільного закладу №114 м. Запоріжжя); «З досвіду роботи по формуванню вимовлення свистячих звуків» (Г. Жигульєва – учитель-логопед дитячого будинку Миколаївської обл.).

Секція 3. «Групи дітей, що заїкаються» в дошкільному закладі № 576 очолювала Р. Юрова. Під її керівництвом розглянуто такі проблеми: «Механізм заїкання в світлі сучасних досліджень» (Р. Юрова); «Корекційна робота з дітьми на заняттях по навчанню грамоти» (В. Лаврененко – учитель-логопед дошкільного закладу № 15 м. Горлівки Донецької обл.); «Про спільну роботу вихователя і логопеда» (Л. Царінная – учитель-логопед дошкільного закладу № 237 м. Запоріжжя).

В останній день підсумували результати роботи заходу [55].

25 – 26 вересня 1988 року в м. Луцьку Волинської області було проведено педагогічні читання з дефектології на тему: «Підвищення ефективності уроку як основної форми організації навчально-виховного процесу». Цей захід був організовано для обміну педагогічним досвідом працівників спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей з особливостями психофізичного розвитку. Окрім кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького, очолюваної Є. Соботович, науково-методичне керівництво підготовкою та проведенням забезпечили науково-дослідний

Інститут педагогіки, науково-дослідний Інститут психології, Слов'янський педінститут [54].

За планом підвищення кваліфікації працівників народної освіти на курсах при педагогічних інститутах Української РСР на 1990 рік (з відривом від виробництва) у КДПІ імені О. М. Горького на курсах для логопедів допоміжних шкіл з 2 січня по 31 січня 1990 року пройшли курсову підготовку 90 осіб, на курсах для тифлопедагогів дошкільних закладів, які проходили з 28 травня по 28 червня 1990 року – 30 осіб, курси для сурдопедагогів дошкільних закладів, що проходили з 28 травня по 28 червня 1990 року, – 30 осіб. Організовували та проводили ці курси викладачі кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького під керівництвом Євгенії Федорівни [56].

У 1991 році кафедра сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького з метою організації підвищення кваліфікації керівних, педагогічних кадрів і спеціалістів установ народної освіти в республіці провела курси для логопедів логопедичних пунктів при загальноосвітній школі з 20 травня по 20 червня, сурдопедагогів дошкільних закладів – з 20 травня по 20 червня, а також для вчителів початкових класів шкіл глухих – з 20 травня по 20 червня [57].

З 1988 – 1992 рр. викладачі кафедр факультету дефектології КДПІ імені О. М. Горького згідно з планом регулярно підвищували свою кваліфікацію. Професор Є. Соботович перебувала на стажуванні у Санкт-Петербурзі на дефектологічному факультеті педагогічного університету. Доцент Л. Фомічова перебувала на факультеті підвищення кваліфікації при МДУ імені Ломоносова. Результатами стали підготовлені розділи посібників, статті. (Додаток Д. Документ 7).

Отже, з 1984 по 2002 роки під керівництвом декана факультету дефектології КДПІ імені О. М. Горького І. Колесника, Є. Соботович разом з колективом кафедри сурдопедагогіки та логопедії зробили суттєвий внесок у

розвиток матеріально-технічної бази факультету, в удосконаленні змісту підготовки дефектологічних кадрів, розвиток дефектології як наукової галузі.

У ці роки у складі кафедр факультету захистили дисертаційні дослідження 2 доктори наук (М. Шеремет «Психолого-педагогічні основи підготовки слабочуючих дітей до навчання в школі», Л. Фомічова «Проектування навчання як засіб інтелектуального розвитку дошкільників з вадами слуху: операціонально-знаковий підхід») [239; 247], сімнадцять кандидатів наук. Є. Соботович як завідувач кафедри сурдопедагогіки та логопедії спонукала викладачів брати активну участь у розробленні стандартів освіти для різних типів спеціальних шкіл, різнорівневої вищої освіти за спеціальністю «Дефектологія» з основними спеціалізаціями – сурдопедагогіка, олігофренопедагогіка, логопедія, тифлопедагогіка. За керівництва Євгенії Федорівни кафедра узгодила основні спільні напрями діяльності з дефектологічними факультетами педагогічних ВНЗ України, раніше створеними за допомогою фахівців дефектологічного факультету КДПІ імені О. М. Горького та його випускників. Разом з іншими фахівцями науковець надавала методичну, наукову та кадрову допомогу новим вищим закладам освіти, де підготовка дефектологів тільки започатковувалася (інтерв'ю з О. Гопіченко, 2014, І. Колесником, 2016 р.).

Діяльність на кафедрі тісно перепліталася з практичною логопедичною роботою Є. Соботович. Фахові проблеми дошкільних закладів та спеціальних шкіл для дітей з порушеннями мовлення завжди цікавили вчену. На базі цих закладів вона проводила наукові дослідження. Євгенія Федорівна завжди надавала методичну допомогу логопедам, консультувала батьків дітей з порушеннями мовлення, здійснювала діагностичну та корекційну роботу з дітьми, які мали тяжкі порушення мовленнєвого розвитку. В інтерв'ю дочка Євгенії Федорівни Ганна Емленівна згадує: «Мама в дитячих садочках провела велику кількість часу! Постійно садочки, садочки... все в практиці,

квартира завжди була завалена картинками для логопедичних занять» (інтерв'ю з Г. Слівінською, 2015 р.).

У зв'язку зі зростанням кількості логопедичних пунктів, дошкільних груп та закладів спеціального призначення для дітей з порушеннями мовлення вищі педагогічні навчальні заклади мали готувати потрібну кількість кваліфікованих логопедів та розробляти питання логопедичної допомоги. Працівники кафедр дефектологічного факультету КДПІ імені О. М. Горького протягом 1980 – 1985 років мали забезпечити розроблення актуальних питань логопедичної роботи в допоміжних школах та шкільних логопедичних пунктах [51]. Звісно, це стосувалося й кафедри сурдопедагогіки та логопедії, яку очолювала Є. Соботович.

У 80-х роках факультет готував педагогічні кадри на денній формі навчання з таких кваліфікацій: «Учитель і логопед допоміжної школи», «Олігофренопедагог дошкільних закладів», «Учитель початкових класів, мови та літератури шкіл глухих і слабочуючих», «Сурдопедагог дошкільних закладів», «Учитель професійно-трудового навчання і методист по виховній роботі» та «Учитель глухих і слабочуючих». На заочному відділенні готували кадри за профілями «Учитель допоміжної школи», «Учитель школи глухих і слабочуючих». Окрім того, на заочному відділенні працювали трирічні курси для підготовки студентів-заочників, які не мали вищої дефектологічної освіти, але працювали в спеціальних закладах з дітьми з особливостями психофізичного розвитку [94].

Зі спогадів О. Гопіченко, саме в період завідування Євгенією Федорівною кафедрою сурдопедагогіки та логопедії розроблялись нові навчальні плани. На той час був єдиний загальносоюзний план: шифр 2111 Дефектологія, за яким готували фахівців за спеціальністю «Логопедия с дополнительными специальностями: педагогика и методика начального обучения». На той час на всі 5 років навчання на дисципліну «Логопедія» відводилось близько 220 годин. Євгенія Федорівна постійно докладала

значних зусиль, щоб збільшити в два рази кількість годин, відведених на курс «Логопедія» (інтерв'ю з О. Гопіченко, 2014).

Протягом 1983 – 1985 років на дефектологічному факультеті КДПІ імені О. М. Горького було відкрито спецгрупи заочної форми навчання за такими спеціальностями, як «Тифлопедагогіка», «Логопедія», «Сурдопедагогіка» та «Олігофренопедагогіка». Починаючи з 1984 – 1985 років, готують учителів за фахом «Тифлопедагогіка, логопедія», з метою забезпечення ними спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору та мовлення, фахівців у логопедичні пункти при загальноосвітніх школах [113]. Тоді ж у зв'язку зі зростом потреб спеціальних навчальних закладів у спеціалістах-логопедах Міністерство освіти СРСР ввело дві нові спеціальності: «Логопедія з додатковою спеціальністю російська (українська) мова і література» та «Логопедія з додатковою спеціальністю педагогіка і методика початкового навчання», тим самим розширивши масштаби підготовки кваліфікованих дефектологічних кадрів [113]. Оскільки в цей період Є. Соботович очолювала кафедру сурдопедагогіки та логопедії, можна стверджувати, що вона безпосередньо брала участь у розробленні планів для нових спеціальностей.

Однією з особливостей нових навчальних планів було включення циклу медико-педагогічних дисциплін. Так, було введено дисципліну «Основи генетики» як базову для формування в студентів загальних фізіологічних та анатомічних знань. Близько 200 навчальних годин було відведено на вікову анатомію, фізіологію і гігієну дітей, загальну патологію людини, анатомію, фізіологію і патологію органів слуху, мови і зору, невропатологію. Новим якісним ступенем навчання стала медико-педагогічна практика студентів, яка проводилась у 6-му семестрі без відриву від виробництва, а в 9-му семестрі – паралельно з педагогічною практикою.

Протягом 1981 – 1985 років до планів було введено безперервну педагогічну практику, об'єм якої значно зріс – від 27 тижнів до 35. Згідно з

новими навчальними планами, літня педагогічна практика була продовжена до 8 тижнів, що сприяло покращенню підготовки майбутніх учителів до організації й проведення виховної роботи. Практику рекомендовано було проводити у спеціальних таборах відпочинку і праці. В усіх навчальних планах, окрім планів «Олігофренопедагогіка і логопедія», «Олігофренопедагогіка і трудове навчання», відбулися об'єднання. Так, у курс «Психологія» були об'єднані дисципліни «Загальна психологія», «Вікова і педагогічна психологія», «Спеціальна психологія», у курс «Педагогіка» – «Загальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Методика виховної роботи». У навчальних планах із «Сурдопедагогіки» до цього курсу віднесені «Сурдопедагогіка», «Історія сурдопедагогіки», «Жестове мовлення і дактилологія» та «Методи психолого-педагогічної діагностики», а в навчальні плани з «Тифлопедагогіки» віднесли «Тифлопедагогіку», «Історію тифлопедагогіки», «Проблеми компенсації і корекції при дефектах зору».

Усі медичні дисципліни у нових навчальних планах склалися з двох курсів – це «Анатомофізіологічні основи дефектології» та «Клінічні основи дефектології». До навчальних планів було введено низку спецкурсів актуальної тематики з психолого-педагогічних і спеціальних дисциплін, до прикладу: «Психологія самовиховання», «Психологія педагогічної діяльності». Зі спогадів колег-кафедралів, одним з ініціаторів змін у предметах психологічного циклу була Євгенія Федорівна [120].

Окрім дефектологічних факультетів дисципліну «Основи дефектології» читали викладачі кафедри сурдопедагогіки та логопедії під керівництвом Є. Соботович на педагогічному факультеті КДПІ імені О.М.Горького. Так, за навчальним планом 1985 року за спеціальністю 2110 «Педагогіка і психологія (дошкільна)», дисципліну «Основи дефектології і логопедії» викладали у загальній кількості 60 годин, із яких 40 – лекційних, а 20 – лабораторних і практичних.

У 1986 році для студентів сурдопедагогів та логопедів творча група викладачів ввела дисципліну «Психологія мовлення». Розробленням та читанням означеного курсу займалася Євгенія Федорівна.

При КДПІ імені О. М. Горького протягом 1987 – 1990 років набирали студентів до спеціальних груп: «Тифлопедагогіка», «Сурдопедагогіка», «Олігофренопедагогіка» та «Логопедія». У зв'язку зі збільшенням кількості дітей з порушеннями слуху, зору та з розумовою відсталістю, у яких спостерігалися порушення мовлення, за типовими навчальними планами на дефектологічному факультеті було передбачено вивчення студентами курсу логопедії. Курс «Основи логопедії», окрім студентів-логопедів, тифлопедагогів, олігофренопедагогів, викладався і студентам-сурдопедагогам зі спеціальностями: учитель початкових класів і учитель російської мови і літератури шкіл глухих і слабочуючих, сурдопедагог дошкільних закладів. Його читали на 5 курсі, коли студенти вже мали знання, пов'язані з логопедією та психологією, медициною, і пройшли педагогічну практику у спеціальних дошкільних закладах для дітей з порушеннями слуху. Викладання цього курсу забезпечували викладачі кафедри сурдопедагогіки та логопедії, основна ж відповідальність лягала на Є. Соботович. Курс становили 26 лекційних годин та 8 – лабораторних, підсумкова форма контролю – залік. У наступні роки за ініціативи Євгенії Федорівни кількість годин збільшилася майже удвічі [117].

Кафедра сурдопедагогіки та логопедії постійно співпрацювала з установами, на базі яких проводились педагогічні практики студентів та лабораторні заняття. З метою поліпшення якості підготовки учителів-дефектологів, проведення лабораторних занять та проходження всіх видів педагогічних практик студентами УДПУ імені М. П. Драгоманова у 1993 році було затверджено базові спеціальні дошкільні заклади та школи-інтернати для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку м. Києва і Київської області: дитячі садки для дітей з порушеннями мовлення № 110, 376, 576,

521, 591, 676, 677, 801 м. Києва; спецшколи-інтернати № 7 м. Києва; спецшколи-інтернати (допоміжні) для розумово відсталих дітей № 2,10,12,16 м. Києва; спецшколи-інтернати для глухих дітей № 6 м. Києва; дошкільні заклади для дітей з вадами слуху № 485, 582, для розумово відсталих дітей № 569 м. Києва; спецшколи-інтернати для сліпих дітей №5, дітей зі зниженим зором № 11 м. Києва [117].

У 1993 році викладачі кафедри сурдопедагогіки та логопедії разом з завідувачем займались розробленням нових дисциплін, удосконалювали методики викладання фахових дисциплін. Л. Фомічова, М. Шеремет успішно впроваджували активні методи навчання. Різні педагогічні прийоми з метою активізації пізнавальної діяльності студентів використовували Є. Соботович, Е. Гроза, Н. Засенко, О. Гопіченко та ін. Для викладацької роботи на кафедрі залучались молоді перспективні фахівці, так з 1993 року асистентом кафедри починає працювати Н. Чередніченко (нині кандидат педагогічних наук, доцент).

Організаційно-координаційну роботу, яку виконувала Євгенія Федорівна з 1994 року, можна відстежити через архівні матеріали лабораторії логопедії Інститут спеціальної педагогіки НАПН України), де вона обіймала посаду спочатку головного наукового співробітника лабораторії тифлопедагогіки та логопедії (1994 – 1996 роки), пізніше, у 1996 – 1998 роках, – завідувача лабораторії корекційного навчання дітей дошкільного віку; з 1999 – 2003 року вона очолювала лабораторію логопедії Інституту дефектології АПН України; у 2003–2007 роках обіймала посаду головного наукового співробітника цієї лабораторії.

У період 1994 – 1996 роки Є. Соботович разом з В. Тарасун, Л. Бартенєвою та ін. у м. Славутич здійснювали діагностику мовленнєвого та психофізичного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. За результатами обстеження розробляли матеріали для усунення виявлених порушень та здійснювали методично-консультативну роботу з фахівцями.

Зокрема відомо, що з метою піднесення ефективності компенсаторно-корекційної роботи та соціально-психологічної адаптації дітей з вадами фізичного або розумового розвитку з 2 по 3 листопада 1994 року у м. Києві на базі спеціальної школи-інтернату № 16 відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція педагогів спеціальних навчально-виховних закладів, викладачів дефектологічних факультетів вищих навчальних закладів. Лектори, які забезпечували захід доповідями, були працівники Інституту спеціальної педагогіки АПН України: «Про механізм формування фонематичного сприймання у аномальних дітей у процесі онтогенезу» (Є. Соботович); «Мовленнєва здібність: проблеми і перспективи дослідження» (В. Тарасун); «Корекційна сутність розвитку мовлення в спеціальному дошкільному закладі для дітей із затримкою психічного розвитку» (А. Обухівська); «Стан знань, умінь та навичок з рідної мови молодших школярів з мовленнєвим недорозвитком» (М. Шевченко); «Про стан слухових операцій і функцій, що забезпечують процес письма у дітей з дитячим церебральним паралічем» (Е. Данілавічюте); «Динаміка формування причинно-наслідкового мислення у дітей із затримкою психічного розвитку» (Т. Сак) та ін. [51].

У рамках програми інтеграції діяльності Міністерства освіти і Академії педагогічних наук України, з метою визначення напрямків розвитку дефектологічної науки, наказом від 12 травня 1997 року №140/23 Міністерства освіти України, Академії педагогічних наук України «Про проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Аномальна дитина в системі корекційного навчання та виховання» з 26 по 29 травня 1997 року у м. Біла Церква Київської області на базі спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для глухих дітей пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція педагогів спеціальних навчально-виховних закладів, викладачів дефектологічних факультетів вищих навчальних закладів, наукових працівників Інституту дефектології АПН України з міжнародною участю.

На цій конференції було проведено відкриті секційні засідання: «Сучасні технології корекційного навчання дітей з вадами сенсорного розвитку»; «Освіта і праця: адаптація та інтеграція дітей з обмеженими розумовими можливостями в суспільство» та «Проблеми діагностики, навчання та виховання дітей з мовленнєвими вадами». Інститут дефектології АПН України, Інститут змісту і методів навчання забезпечили науково-практичну конференцію лекторами [60]. Керівником однієї із секцій була Є. Соботович, яка, зокрема, виголосила доповідь «Психолінгвістична класифікація порушень мовленнєвого розвитку».

Як показує аналіз архівних матеріалів, протягом 1999 року співробітники лабораторії вивчали передовий педагогічний досвід роботи логопедів та дефектологів у базових установах ДНЗ №№ 365, 395, 365, 463, 576, 753, 569 м. Києва, надавали практичну консультативну допомогу логопедам, дефектологам та батькам аномальних дітей [93.14].

За 2000 рік співробітники лабораторії брала участь у роботі наукової сесії «Дидактичні та соціально-психологічні аспекти розвитку дефектологічної науки та педагогічної практики на порозі ХХІ століття» з нагоди 5-річчя Інституту дефектології АПН України; міжнародної науково-практичної конференції «Механізми та критерії діагностики психофізичного розвитку дітей у системі корекційної роботи» (Дніпропетровськ, 25–28 травня 1999 р.) та методичного об'єднання логопедів дошкільних закладів Ватутінського району м. Києва. На цих заходах Є. Соботович ознайомлювала фахівців, які працюють з дітьми, з концептуальним підходами до визначення змісту мовленнєвої підготовки дітей у її лексико-семантичній ланці [93.3; 93.15; 93.23; 93.29; 93.54].

Разом зі співробітниками лабораторії вчена взяла участь у роботі наукової сесії Інституту дефектології АПН України (січень 2000); круглого столу з питання доцільності шкільного навчання дітей шестирічного віку (організатор – редакція журналу «Дошкільне виховання»), де виступила

з доповіддю «Готовність до навчання у школі дітей шестирічного віку зі спеціальними освітніми потребами». Також Є. Соботович була учасником круглого столу «Держава, сім'я, діти» (організатор – Національний фонд «Україна – дітям»); методологічного семінару «Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи»; виїздного засідання, організованого лабораторією логопедії та методоб'єднанням логопедів Ленінградського району м. Києва. На цих заходах виступала з такими доповідями: «Науково-теоретичні основи системи підготовки дітей з вадами мовленнєвого розвитку до шкільного навчання» та «Шляхи вдосконалення змісту мовленнєвої підготовки до навчання у школі дітей з вадами мовлення» [93.15].

Говорячи про Євгенію Федорівну як про видатного педагога та науковця, не можна оминати того, що вона була чудовою дружиною, матір'ю та бабусею. Своім онукам віддала всю свою любов та ніжність, чого, на її думку, бракувало власним дітям. Була людиною великої душі, доброзичливою, життєрадісною, інтелігентною, високоосвіченою та мудрою, користувалася великою любов'ю і авторитетом у близьких, колег, учнів та студентів.

Висновки до I розділу

Серед провідних діячів дефектологічної освіти та науки ХХ – початку ХХІ століття особливе місце належить Євгенії Федорівні Соботович, доктору педагогічних наук, професору, члену-кореспонденту АПН України. Науково-педагогічну спадщину вченої використовують сучасні педагоги в теорії та практиці корекційної педагогіки, однак детального розгляду та вивчення впливу її праць на розвиток логопедії дотепер не було.

Наявні архівні документи, наукові та літературні джерела й результати інтерв'ювання та анкетування близьких колег, аспірантів та друзів Є. Соботович дали змогу простежити її життєвий та творчий шляхи. Для аналізу біографічних даних ми визначили критерії аналізу життєвого шляху

та професійної діяльності Є. Соботович (за основу взято критерії, розроблені Н. Климко, О. Козинцем): зміни соціально-політичної ситуації в країні (війна, післявоєнні роки, незалежність України); зміни в сімейному статусі (дочка, дружина, мати, бабуся); зміна місця проживання (до 1970 р. – м. Ленінград, після 1970 р. – м. Київ); зміна професійного статусу (студент, бібліограф, логопед, асистент, старший викладач, доцент кафедри, завідувач кафедри, завідувач лабораторії); зміни наукового статусу (кандидат педагогічних наук, доцент, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АНП України); зміни місць роботи (бібліотека ЛНДІ з захворювань вуха, горла, носа та мовлення, кафедра ЛДПІ імені О. І. Герцена, кафедра КДПІ імені О. М. Горького, лабораторія логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України); зміни провідних напрямів діяльності на різних етапах життя (педагогічна, науково-педагогічна, наукова); еволюція наукових поглядів Є. Соботович (вивчення порушень голосу, недорікуватості, дослідження системних порушень мовлення, вивчення психолінгвістичної структури мовленнєвої діяльності); обсяг і зміст науково-педагогічної спадщини (понад 120 наукових праць).

Простежено пройдений Євгенією Федорівною життєвий шлях: від її дитинства під час Другої Світової війни та блокади м. Ленінграда, отримання вищої освіти на історико-філологічному та дефектологічному факультетах ЛДПІ імені О. І. Герцена; роботи бібліографом у ЛНДІ з захворювань вуха, горла, носа та мовлення, учителем-логопедом в дитячій поліклініці, асистентом у ЛДПІ імені О. І. Герцена, асистентом у КДПІ імені О. М. Горького, старшим викладачем, доцентом кафедри сурдопедагогіки та логопедії, завідувачем кафедри – до члена-кореспондента АПН України, доктора педагогічних наук, професора, завідувача лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України.

Проаналізовано суттєві зміни в спрямованості професійного зростання Є. Соботович в різні роки та в провідній діяльності на різних етапах життя.

Такі життєві факти відбувались під впливом та за сприяння близьких людей вченої. Сім'я стала однією з головних передумов у становленні Євгенії Федорівни як педагога та науковця: наполегливість батька в отриманні освіти; робота матері – усе це підштовхувало до навчання у вищих закладах. Відданість науці, наукові здобутки її чоловіка були неймовірним прикладом для наукового розвитку Є. Соботович.

Під впливом провідних фахівців у галузі корекційної педагогіки, професорів – Є. Іванова, В. Орфінської, було окреслено коло наукових інтересів Євгенії Федорівни. Співпраця з відомими фахівцями Л. Волковою, Р. Лалаєвою до переїзду в Україну, а пізніше – робота з провідними науковцями-сучасниками: Віт. Бондарем, О.Винарською, І.Єременком, О.О.Леонтєвим В. Синьовим, В. Тарасун, Л. Фомічовою, М. Шеремет, М.Ярмаченком та багатьма іншими, – вплинула на становлення Є. Соботович як визначного педагога та науковця. Є. Соботович стала гідною зміною своїх наукових учителів, пройшла шлях від учениці до великого вченого, що успішно поєднувала якості надзвичайно ерудованого, сучасного і сміливого теоретика й дуже спостережливого експериментатора. Завжди та всюди залишалася майстром своєї справи, висококваліфікованим спеціалістом у галузі логопедії та суміжних із нею дисциплін. Науково-педагогічні ідеї Є. Соботович знайшли продовження в наукових роботах її учнів та послідовників, багато з яких стали провідними фахівцями в галузі корекційної педагогіки та спеціальної психології.

Аналіз архівних, наукових, бібліографічних матеріалів, спогадів близьких, колег та учнів Євгенії Федорівни дав змогу виділити та схарактеризувати такі періоди життєвого та творчого шляху вченої:

I період – дитячі роки (1935 – 1953 рр): період до та під час Другої Світової війни, а також в перші повоєнні роки в м. Ленінграді;

II період – роки юності та здобуття освіти (1953 – 1962 рр.): навчання в Ленінградському державному педагогічному інституті імені О. І. Герцена;

III період – період здобуття практичного професійного досвіду: робота логопедом Ленінградської дитячої поліклініки (1962 – 1967 рр.)⁷;

IV – початок науково-педагогічної діяльності: робота на кафедрі психоневрології та логопедії при Ленінградському державному педагогічному інституті імені О. І. Герцена (1967 – 1970 рр.);

V – переїзд до м. Києва та наступне професійне зростання (1970 – 1994 рр.): робота на кафедрі сурдопедагогіки (пізніше – сурдопедагогіки та логопедії) КДПІ імені О. М. Горького, навчання в докторантурі Інституту дефектології АПН СРСР, захист кандидатської та докторської дисертацій;

VI – перехід від науково-педагогічної до наукової діяльності (1994 – 2007 рр.): робота в Інституті дефектології АПН України (пізніше – Інституті спеціальної педагогіки АПН України), членство в АПН України.

Особливо важливим внеском у розвиток вітчизняної логопедії була науково-педагогічна, організаційно-координаційна діяльність Євгенії Федорівни: участь у численних конференціях з проблем мовленнєвого розвитку та корекційної педагогіки в цілому; поширення серед педагогічних працівників інформації та матеріалів про проблеми дітей з мовленнєвими порушеннями; розроблення та надання методичних порад щодо виховання та навчання дітей з психофізичними вадами; створення програм та змісту лекційних курсів для підготовки логопедів та багато іншого.

Наведений у розділі аналіз життя та діяльності видатної вченої, професора Є. Соботович дає підстави зробити висновок про її безперечно вагомий внесок у розвиток вітчизняної логопедії.

---

⁷ II та III періоди накладаються у межах 1958 – 1961 рр., оскільки професійна діяльність Є. Соботович за першим фахом: бібліограф Ленінградського НДІ з проблем захворювань вуха, горла, носа та проблем мовлення (1958 – 1962 рр.), – збігається з періодом здобуття другої вищої освіти на заочному відділенні дефектологічного факультету ЛДПІ імені О. І. Герцена (1958 – 1961 рр.).

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА Є. СОБОТОВИЧ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЛОГОПЕДІЇ

Для вивчення науково-педагогічної спадщини Є. Соботович, виділення та характеристики основних напрямів її наукового творчого пошуку ми поставили такі завдання:

1. Проаналізувати науково-педагогічну спадщину Євгенії Федорівни.
2. Скласти бібліографічний покажчик наукових доробків ученої.
3. Укласти збірник вибраних праць Є. Соботович.
4. Дослідити розвиток ідей Євгенії Федорівни в дослідженнях представників її наукової школи.

Для успішного розв'язання завдань ми вивчили творчі доробки Є. Соботович та архівні фонди, описи, бібліотечні каталоги та видання, які уможливили дослідження науково-педагогічної діяльності Є. Соботович. Цьому сприяв пошуково-бібліографічний метод, теоретичний аналіз та узагальнення відомостей і фактів із наукових, методичних та архівних джерел.

2. 1. Дослідження проблеми природи та усунення недорікуватості в працях Є. Соботович

Ще з 70-х років, з початком роботи Є. Соботович на кафедрі сурдопедагогіки КДПІ імені О. М. Горького, у коло її інтересів увійшла проблема недорікуватості.

Відомо, що проблема розвитку мовлення завжди привертала увагу науковців, методистів і вчителів-практиків. Адже розвиток мовлення – це

водночас розвиток особистості, її духовних якостей, інтелекту, мислення, моралі. Правильна звуковимова є необхідним підґрунтям, яка забезпечує мовленнєве спілкування. Недорозвинення звуковимови порушує мовлення дитини, тим самим ускладнюючи її спілкування з ровесниками. Порушення звуковимови у дітей дошкільного віку, як вбачала Є. Соботович, проявляється в період незавершеності процесу формування мовлення. Оскільки мовлення є вагомим для психічного розвитку, порушення в формуванні мовленнєвих процесів може призвести до його затримки. Можна зробити висновок, що при порушенні звуковимови у дітей гальмуватимуться навички оволодіння письмом та читанням.

Неправильна вимова звуків, або недорікуватість, – найбільш поширений дефект мовлення в дітей дошкільного віку. *«Недорікуватість»* – давній термін, що виник на народнорозмовній основі і спочатку означав будь-який розлад мовлення. Згодом наукове «трактування недорікуватості зазнало змін у двох напрямках: 1) зміст поняття «недорікуватості» уточнився, тим самим набув більшої глибини; 2) розуміння природи «недорікуватості» відобразило великі зміни, що відбулися в сумісних галузях науки» [118, с. 52].

Недорікуватість – це розлад мовлення, що полягає в нездатності правильно вимовляти окремі звуки; незрозуміла, неясна вимова [89; 241]. Недорікуватість виникає в період формування мовлення і може залежати від різних причин: іноді вона розвивається внаслідок наслідування дитиною дефектної вимови довколишніх людей, але найчастіше причиною недорікуватості є деякі відхилення в будові мовленнєвого апарату: аномалії зубів, щелеп, язика, піднебіння. Від недорікуватості треба відрізнити вікову несформованість звуковимови у дітей дошкільного віку, яку іноді називають фізіологічною недорікуватістю [118].

Перші відомості про дефекти мовлення по типу неправильної вимови трапляються в працях старогрецьких учених – Плутарха, Гіппократа та

інших. У наступних періодах історії виходять роботи, які розвивають погляди на природу недорікуватості, як на недоліки мовлення, спричинені різними аномаліями в будові периферійного артикуляційного апарату (Меркуріаліс, Галер).

До XIX століття недорікуватість не виокремлювалася із загальної групи мовленнєвих порушень, яка мала одну назву «заїкання». Спроби наукової класифікації порушень звуковимови зробив професор Йосип Франк у XIX столітті. Він уперше з «хвороб мовлення» виділив «хвороби голосу», назвавши їх дисфоніями, і розлади артикуляційного мовлення, які позначив як дислалії. При цьому дислалію він поділив на німоту або алалію і недорікуватість або могілалію [84; 178; 194]. Тоді ж над вивченням «хвороб мовлення» працював швейцарський лікар Шультес, який також виокремив недорікуватість в таку групу порушень мовлення, як «дислалія» [118]. Але ще в 1924 році Г. Гутцман вказував на те, що не в усіх культурних державах заїкання та недорікуватість мають різні назви, у деяких авторів можна натрапити на змішування цих термінів [194].

Поділ недорікуватості на органічну і функціональну здійснив А. Куссмауль [106]. Органічну недорікуватість він пояснив як центральне, органічно зумовлене порушення мовлення та розлад, який виникає в результаті пороків розвитку периферійного мовленнєвого апарату; функціональну – як недоліки мовлення, що виникають у разі неправильного виховання. Учений уперше ввів терміни, що позначають недоліки вимови окремих звуків: ротацизм, параротацизм, ламбдацизм, сигматизм [106].

Разом з цим, вагомий внесок у розвиток вчення про порушення мовлення зробила сурдопедагогіка. Сурдопедагоги розробили систему постановки звуків шляхом впливу на артикуляцію. Вони спиралися на досвід, який набували в роботі з дітьми шкільного віку з тяжкими порушеннями слуху. Унаслідок цього, на противагу уявленням про безпосередню залежність дефектів вимови від будови апарату артикуляції, на початку XIX

століття робляться спроби пояснити більшість явищ недорікуватості порушеннями периферійних органів слуху.

Встановлення зв'язку порушень вимови з органами артикуляції стало початком для розвитку теорії про моторну природу недорікуватості, а зв'язку з периферійними порушеннями слуху – про сенсорну природу недорікуватості [118]. Наступні дослідження питань недорікуватості велися вже в двох напрямках: 1) відмежування форм моторної недорікуватості від сенсорних; 2) поглибленого вивчення суті й змісту цих форм. В 30–40 роки ХХ століття з'являються праці Ф. Рау та інших учених, у яких здійснено спробу пояснити дислалію порушеннями периферійних органів слуху [106; 118].

Дослідження Р. Боскіс, Р. Левіної, О. Лурії, Ф. Рау та ін. про моторну та сенсорну природу порушення сприяли диференційному вивченню недорікуватості та виокремленню окремих її форм [107]. Це сприяло розвитку диференційованих методів усунення названого порушення [194].

Разом з артикуляційною гімнастикою А. Куссмауль, В. Сладкопєвцев розробили методи корекції вимови звуків шляхом вироблення правильної установки органів артикуляції та розвитку слухового сприймання [106]. Спираючись на виділені ними форми сенсорної та моторної недорікуватості будується робота з усунення недоліків вимови. Для оптимізації корекційної роботи А. Куссмауль виділив основні принципи усунення недоліків звуковимови: 1) принцип максимального використання в роботі різних аналізаторів; 2) принцип свідомості; 3) принцип етапності логопедичної роботи, з чим погоджувалась і Є. Соботович [187; 194, с.10].

Ф. Рау, М. Хватцев та ін. розробили методики подолання порушень вимови окремих звуків. Р. Левіна, Н. Нікашина, Г. Каше, М. Александровська випрацювали принципи послідовності та паралельності в роботі з виховання правльної вимови звуків, способи включення звуків у мовлення дітей [240].

О. Правдіна відзначала залежність недорікуватості не тільки від змін будови артикуляційного апарату, а й від різноманітних порушень іннервації м'язів, які беруть участь в артикуляції. Це може бути зумовлено як місцем і ступенем ураження рухового та мовленнєворухового аналізатора, так і іншими особливостями, наприклад, давністю ураження та віковими особливостями [118].

Однак, попри успіхи, досягнуті у вивченні питання недорікуватості, а саме створення упорядкованої класифікації розладів звуковимови, розроблення основних принципів і системи логопедичної роботи з усунення недоліків цього порушення залишалися недостатньо вивченими.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що на початок 70-х років ХХ ст. не вивченими чи не досить обґрунтованими залишалися питання структурної будови мовленнєвої функції (фонетико-фонематичної системи мови); не були виокремлені форми недорікуватості у дітей дошкільного віку в період незавершеного сенсомоторного та мовленнєвого розвитку; потребувала вдосконалення система подолання порушень звуковимови. Саме ці питання постали перед Є. Соботович як молодим дослідником.

З аналізу наукових джерел можна стверджувати, що Є. Соботович зуміла визначити коло актуальних на той час питань, пов'язаних із вивченням проявів і механізмів недорікуватості в дітей. Ще в кінці 60-х років вона звернула увагу на недостатню висвітленість у науковій та методичній літературі важливих проявів основних форм недорікуватості, зокрема функціональної дислалії, стертих видів дизартрії та розладів звуковимови, спричинених нейродинамічною перебудовою рухових функцій у зв'язку з органічними порушеннями центральної нервової системи [194, с.33].

Недорікуватість Є. Соботович розглядала у двох аспектах: по-перше, вона виявляється в недорозвиненні або порушенні функцій мовленнєвих систем, а по-друге, є порушення мовлення, яке відноситься до класу

патофізіологічних явищ [172; 173; 178; 196]. Це сприяє вивченню механізмів недорікуватості та шляхів її подолання.

Є. Соботович вказує на те, що недорікуватість охоплює численні проблеми звуковимови, які розрізняються як за етіологією, так і за механізмами [169; 172; 194; 196]. Вона вперше обґрунтовує, що це порушення може бути як самостійним розладом, так і одним із проявів багатьох форм уражень і недорозвинення центральної нервової системи. Тому дослідниця вивчала не лише виявлення недоліків вимови у дітей дошкільного віку, але й механізми недорозвинення звукової сторони мовлення в цілому.

Розроблення успішних методів корекції порушень звуковимови, як зазначає у своїх працях Є. Соботович, неможлива без вивчення природи недорікуватості та чіткої класифікації порушень звукової сторони мовлення [187; 194; 195]. Науковець вважає, що, вивчаючи недорікуватість у дітей дошкільного віку, необхідно враховувати закономірності формування звукової системи мови у процесі онтогенетичного розвитку.

Загальновідомо, що для розвитку звуковимови велике значення мають збереженість і функціональна зрілість слухового і мовленнєворухового аналізаторів. Але, на думку Є. Соботович, не лише ці два фактори забезпечують своєчасне оволодіння дитиною звуковою системою мови. Спираючись на праці В. Орфінської, Є. Соботович стверджує, що для прагнення дитини вдосконалити свою вимову важливими є сформовані чіткі звукові зразки слів (фонематичні уявлення), які відповідають мовним нормам, а не власній поки що неправильній вимові [169; 172; 194; 196]. Для цього слід оволодіти певними розумовими операціями: порівнянням звукових образів слів на основі фонематичного аналізу, тобто навчитись визначати наявність того чи того звука в словах і порівнювати слова за звуками, що входять до їхнього складу, на що, зокрема, вказувала В. Орфінська [162, с. 61; 114].

Оскільки фонематичні уявлення (звукові образи слів) у дітей формуються на основі слухового сприймання і власної вимови, Є. Соботович звертала увагу на необхідність урахувати при вивченні механізмів недорікуватості у дітей дошкільного віку не тільки стан мовленневослухового та мовленневорохового аналізаторів, але й їхню координаційну взаємодію. На її думку, важливо також звертати увагу й на різні рівні їхньої діяльності. Вивчаючи діяльність мовленневорохового та мовленневослухового аналізаторів, виявляючи порушення звуковимови, фонематичний розвиток та стан лексико-граматичної будови мовлення в дітей дошкільного віку, автор кваліфікує різноманітність проявів та механізми недорікуватості [162; 172; 194; 196].

Спираючись на вже проведені дослідження науковців, Євгенія Федорівна вперше зазначила, що в основі недорікуватості лежить несформованість фонематичного аналізу слів як розумової дії. Ці недоліки, на думку вченої, не пов'язані з недостатністю сенсорної сфери дітей, а є наслідком неусвідомлення дитиною недоліків власної вимови [162; 169; 172; 195; 196].

За даними проведеного дослідження, Є. Соботович вперше виокремлює **шість груп недорікуватості**, які різняться за причинами, механізмами, проявами та шляхами їх подолання [162; 194; 195]. В основу виділення груп вона поклала відхилення в системі слухового та мовленневорохового аналізаторів.

До першої групи дослідниця віднесла нерізко виражене порушення та відносно рівномірне недорозвинення всіх мовних систем. За даними Є. Соботович, неправильна вимова поширювалася майже на всі фонетичні групи звуків. Учена зазначала, що в основі фонематичного недорозвинення лежать недостатність слуховимовних диференціацій, або нечіткість фонематичних уявлень, спричинена гальмівним впливом мовленневорохового аналізатора на слуховий. У таких дітей відзначається

бідність словникового запасу, недостатність засвоєння складних мовленнєвих явищ, відсутність розгорнутого зв'язного мовлення. Ця форма недорікуватості супроводжує психічну або фізичну затримку розвитку дитини. Євгенія Федорівна припускала, що цей тип недорікуватості був зумовлений затримкою формування мовленнєворухового і слухового аналізаторів та недоліками їх взаємодії, що виникає внаслідок відставання психомоторного розвитку дитини.

В основі *другої групи* було покладено порушення звукової сторони мовлення. Дослідження Є. Соботович показало, що недорікуватість виявлялася тільки в порушеннях звуковимови за акустико-артикуляційними ознаками та в різних за проявами порушеннях рухової сторони процесу звуковимови. Недорікуватість цієї групи має органічну основу [173; 195; 196]. Однак ці порушення мають невиражений характер. Цю групу під час діагностування плутають з дислалією. Однак аналізуючи прояви зазначеної форми недорікуватості та динаміки її усунення, Євгенія Федорівна відносить ці порушення звуковимови до розладів дизартричного характеру та класифікує їх як стерту форму дизартрії.

Науковці Л. Мелехова, М. Зесман, які знаходять різноманітні порушення рухової функції артикуляційного апарату, пропонують поняття «центральної органічної» чи «ускладненої дислалії». Ці недоліки М. Генінг, О. Правдіна називають «складним недорікуванням». Учені С. Доброгаєв, М. Хватцев, урахувавши ті самі порушення, твердять про функціональну дизартрію. У літературі описуються моторні прояви цих порушень, які виявляються лише в динаміці логопедичної роботи: неточність, слабкість рухів органів мовленнєвого апарату, їх швидка виснажуваність [240]. На необхідність виокремлення цієї форми недорікуватості з групи дислалій вказують М. Палмер, Г. Рииф та пропонують класифікувати її як «апраксічну дизартрію». М. Морлей для визначення цього порушення пропонує термін «артикуляційна диспраксія». Спираючись на праці

вищезазначених учених, Є. Соботович уточнює, узагальнює прояви недорікуватості, пов'язані з порушеннями рухових функцій, відокремлює її від дислалій та називає «мала дизартрія» [194, с. 131].

Зосереджуючи свою увагу на другій групі недорікуватості, дослідниця відзначає, що в дітей недоліки звуковимови виступають на перший план та мають різноманітний характер. Є. Соботович стверджує, що порушення звуковимови може бути єдиною вадю мовлення, яка іноді поєднується з затримкою загального мовленнєвого розвитку, але все одно є головною [169; 172; 194; 196]. Недорікуватість виявлялась в замінах, пропусках та спотворенні вимови звуків.

Спеціальні дослідження мовлення дітей, стан загальної та мовленнєвої моторики, психоневрологічне обстеження та тривале динамічне спостереження дало можливість Євгенії Федорівні виявити деякі особливості поліморфної недорікуватості. Учена встановила, що вади виявлялися тільки в порушеннях звуковимови, причому в одних випадках це не спричиняло затримки фонематичного розвитку, в інших – спричиняло. Вимова характеризувалася розмитістю, нечіткістю артикуляції звуків, що особливо відчувалося в потоці мовлення. У процесі логопедичної роботи, спрямованої на усунення цих недоліків, Є. Соботович звертала увагу на нерівномірний розвиток мовленнєвих систем. Науковець встановила, що фонематичні уявлення та лексико-граматична будова мовлення могли розвиватися та досягати норми, а вимова дітей залишалася порушеною та не відповідала рівню розвитку їхнього мовлення [194; 195].

Є. Соботович наголошує на тому, що недоліки звукової сторони мовлення у дітей із поліморфною недорікуватістю можуть виявлятися в порушенні рухової сторони процесу звуковимови на фоні неврологічної симптоматики. Залежно від проявів порушень рухової сторони процесу вимови і з урахуванням локалізації паретичних явищ органів артикуляційного апарату, Євгенія Федорівна вперше виокремила *чотири*

підгрупи дітей зі стертими дизартріями, що суттєво просунуло розуміння структури дефектів звуковимови [149; 194; 196].

До *першої підгрупи* дослідниця віднесла дітей із недостатністю деяких моторних функцій артикуляційного апарату, а саме: вибіркова слабкість, паретичність лише деяких м'язів язика. За даними дослідження Є. Соботович, у дітей виявлялась асиметрична іннервація язика, яка під час артикуляції звуків проявлялась у слабкості рухів однієї його половини; спотворення вимови звуків, які були неоднотипними і поширювалися на різні їх групи, що залежало від локалізації ураження м'язового артикуляційного апарату. У більшості дітей цієї підгрупи Євгенія Федорівна досліджувала лексико-граматичну будову мовлення. Учена встановила, що спроба усунення порушень за допомогою артикуляційної гімнастики та вироблення правильного артикуляційного укладу звуків неможлива.

У всіх дітей цієї підгрупи вчена відзначала мікроорганіку, яка поєднувалась із симптомами ураження центральної нервової системи (асиметрія лицьової іннервації, сухожильних і періостальних рефлексів). Спираючись на аналіз проявів недорікуватості, Є. Соботович стверджує, що в дітей цієї підгрупи недоліки вимови були спричинені односторонніми парезами під'язикового та лицьового нервів, однак парези мали стертий характер [149; 172; 194; 196]. Дослідниця припускає, що недорікуватість цього патогенезу належить до розладів дизартричного ряду.

Другу підгрупу, за класифікацією Є. Соботович, склали діти, у яких відзначали недостатність моторики всього артикуляційного апарату. У них у процесі мовлення виявлено в'ялість артикуляції, нечіткість дикції, загальну змазаність вимови. Складність полягає в оволодінні вимовою звуків, які вимагають напруження м'язів. Виражене відставання фонетичної сторони мовлення не відповідало рівню нормального розвитку.

Усувати недоліки вимови вчена рекомендувала починати з артикуляційної гімнастики, яка була спрямована на розвиток насамперед

сили руху. Лише потім проводилася робота з постановки звуків. Однак ця робота не давала бажаного результату, бо мовлення залишалось нечітким. У зв'язку з цим Є. Соботович вирішила приділити увагу розвитку динамічної координації руху, що покращило мовлення дітей [194].

Дослідниця звертала увагу на неврологічну симптоматику, яка відзначається легкою девіацією язика, зглаженістю носо-губних складок, наявністю патологічних рефлексів та асиметрією рухів язика і губ. Аналізуючи результати проведеної роботи, учена зазначала, що покращенню мовлення дітей цієї підгрупи сприяли тільки вправи з розвитку динамічної координації. Є. Соботович вважає, що прояви недорікуватості були спричинені органічними ураженнями мовленнєво-рухового аналізатора, мали невиражений, стертий характер та проявлялися лише в динамічних мовленнєво-рухових процесах.

У дітей *третьої підгрупи* Євгенія Федорівна відзначала складність оволодіння диференційованими рухами мовленнєвого апарату: кінчика язика та його спинки; язика та губ. Особливістю вимови цих дітей є заміна одних звуків іншими, але при цьому звук має декілька варіантів. Субституції базуються на артикуляційній близькості не лише за місцем, а й за засобом утворення [149; 162; 169; 172; 194].

За даними аналізу наукової літератури, Є. Соботович зазначає, що особливістю виокремленої підгрупи були різні види фонематичного недорозвинення [149; 169; 172]. Розвиток лексико-граматичної будови мовлення у дітей коливався від норми до вираженого відставання. Використовуючи звичайні засоби усунення недоліків цієї форми недорікуватості, учена встановила, що заміна одних звуків іншими тривалий час спостерігається в мовленні дітей. Учена стверджувала, що значні результати можна отримати, розвиваючи усвідомлений кінестетичний аналіз звуків мовлення з опорою на зорове сприймання рухів.

Особливо наголошує Є. Соботович, що в дітей цієї підгрупи виражена органічна симптоматика: підвищення сухожильних і періостальних рефлексів з однієї сторони, підвищення та зниження м'язового тону з обох сторін. Відзначені еферентні порушення в руховому аналізаторі дають змогу припустити апраксічну дизартрію [196].

Четверту підгрупу склали діти, у яких спостерігалася виражена загальна моторна недостатність. У частини дітей Є. Соботович відзначає малорухливість, скутість, уповільнення рухів, обмежений їх об'сяг. В інших – прояви гіперактивності, неспокою, швидкого темпу рухів. Ці особливості проявлялись і в рухах артикуляційного апарату: в'ялість, скутість рухів, синкінезії під час виконання рухів нижньої щелепи, у лицевій мускулатурі, неможливість утримання певного запропонованого положення. Таким чином, Євгенія Федорівна відзначає поєднання порушення загальної моторики та моторики артикуляційного апарату.

Недорікуватість цієї підгрупи виявлялась у порушенні звуковимови: заміни, пропуски, спотворення звуків. Дослідниця говорить, що розвиток лексико-граматичної будови мовлення, фонематичного аналізу й уявлень коливався від норми до значного відставання. Перейшовши до усунення порушень, Є. Соботович стикається з проблемою коливання динаміки: від легкого становлення правильної звуковимови до довгого, зтяжного характеру. Корекційна робота ускладнювалася затримкою психічного розвитку в дітей, яка виявлялась у зниженні рівня узагальнення та осмислення дійсності.

Під час неврологічного обстеження дітей цієї підгрупи Є. Соботович виявила симптоми органічного ураження центральної нервової системи. Спираючись на проведені дослідження, учена зазначає, що прояви недорікуватості в дітей цієї підгрупи вказують на органічний характер порушення.

Аналізуючи анамнестичні дані, Є. Соботович стверджує, що поряд із проблемами під час пренатального періоду (захворювання матері, спроби переривання вагітності, падіння матері, несумісність крові та ін.) та постнатального (тяжкі форми шлунково-кишкових захворювань, сепсис, хронічні інтоксикації) часто трапляються складності в натальному періоді – асфіксії, застосування механічних засобів, стрімкі пологи, пологові травми [169; 172; 194; 196].

Проведені дослідження Є. Соботович дають підставу стверджувати, що у всіх дітей, які були під час обстеження віднесені до другої групи недорікуватості, порушення звуковимови мали органічну основу [172; 173; 194; 196]. Однак ці органічні порушення часто мали стертий характер, проявляючись іноді в порушеннях моторної диференціації лише в потоці мовлення. Учена звертає увагу, що такі розлади в логопедичній практиці помилково часто діагностуються як дислалії.

Зокрема, на підставі аналізу проявів описаних форм недорікуватості й динаміки їх усунення, Є. Соботович приходить до висновку, що ці розлади звуковимови треба віднести до розладів дизартричного ряду. Водночас дослідження показали, що більшість перерахованих порушень відрізняється від класичних форм дизартрії. Тому для виокремлення розладів Євгенія Федорівна вперше в логопедії вводить особливий відповідний термін «малі дизартрії» (стерті дизартрії) [194, с.131].

До третьої групи порушень Є. Соботович відносить поліморфну недорікуватість по типу замінів, пропусків, спотворення вимови звуків. Характерними також будуть глухість голосу, пропуски закінчень слів, перестановки складів. Учена вказує на те, що проведені обстеження слуху показали, що названі недоліки вимови були пов'язані з туговухістю.

Характеризуючи *четверту групу* недорікуватості, Є. Соботович говорить про порушення звуковимови з носовим відтінком, що свідчать про аномалії в будові та функціонуванні периферійних органів мовлення.

Дослідниця зазначає, що недоліки периферійного мовленнєвого апарату часто поєднуються з іншими особливостями: залишковими явищами органічного ураження центральної нервової системи, вираженою соматичною ослабленістю, та звертає увагу на їхню органічну природу. Автор називає цю групу порушень *змішаною недорікуватістю* [172; 173; 194; 196].

До п'ятої групи порушень ввійшли ті, які відзначаються достатньою сформованістю мовленнєворухового та слухового аналізаторів, але при яких спостерігається патологічне формування звукової сторони мовлення і стійке закріплення вікових особливостей мовлення. Під час проведення медичного обстеження Є. Соботович відзначає, що в таких дітей були зафіксовані симптоми функціональних порушень центральної нервової системи. Ця форма недорікуватості була причинена нестійкими порушеннями мовленнєворухових диференціювань і слухового контролю мовлення у зв'язку з негативними емоційно-поведінковими чинниками.

У шостій групі Є. Соботович залишила дітей, у яких не було порушень з боку мовленнєворухового або слухового аналізаторів, а тільки порушення звуковимови. Але дослідниця помітила, що в батьків дітей, які склали цю групу, відзначалися ті самі дефекти вимови, що й у дітей названої групи. Це дало підставу Євгенії Федорівні стверджувати, що ця форма недорікуватості є наслідком наслідування неправильного мовлення батьків, або ж, що не виключено, спричинена несприятливою спадковістю [172; 173; 194; 196].

Уперше виокремлюючи форми недорікуватості, з урахуванням основних її проявів, Є. Соботович підкреслювала не лише складність, але й відмінність її механізмів, попри наявні схожості у проявах самих мовленнєвих порушень. Вчена встановила, що дослідження рухових, мовленнєворухових, слухових і мовленнєвослухових функцій, а також мовлення в цілому дало можливість визначити якісно різні відхилення в системі мовленнєворухового і слухового аналізаторів дітей з

недорікуватістю, що є надзвичайно важливим висновком у розумінні проявів та для виявлення порушень звуковимови у дітей.

Проведені дослідження дали можливість Є. Соботович обґрунтовано виокремити чинники, що лежать в основі недорікуватості: функціональна несформованість моторних функцій мовленнєворухового апарату; порушення іннервації мовленнєвої мускулатури органічного походження, що виявлялося в обмеженні об'сягу мовленнєвих рухів, розладами м'язового тону; спотворення анатомічних умов звуковимови внаслідок природжених аномалій формування периферійного відділу мовленнєвого апарату; зниження порогів слухового сприйняття, що виникає в результаті різних захворювань органів слуху; вибіркоче порушення слухової диференціації; непостійні порушення мовленнєворухових і слухових функцій мовленнєворухових диференціювань і слухового контролю мовлення у зв'язку з особливостями поведінки дитини; затримка у формуванні координаційної взаємодії аналізаторів [128; 149; 169; 173; 194; 195].

Виокремлені й обґрунтовані порушення звуковимови Є. Соботович вважає більш диференційованими порівняно з прийнятим поділом недорікуватості на дислалії і дизартрії. Окрім того, як показало дослідження, багато недоліків звуковимови, які відносяться до функціональних дислалій, усе ж таки мають органічну основу.

Аналіз досліджень Є. Соботович засвідчує, що корекційна робота з усунення недоліків звуковимови (поліморфної недорікуватості), на її думку, складається з розвитку:

I – фонематичних уявлень;

II–III – моторики мовленнєвого апарату та виховання правильної артикуляції звуків мовлення;

IV – автоматизації звуків у мовленні [187; 194].

Зміст та методи роботи кожного з напрямів учена будувала, спираючись на особливості недорікуватості. Досліджуючи порушення

звуковимови в дітей, Є. Соботович зазначає, що в більшості дітей фонематичні уявлення нечіткі чи недостатньо сформовані. Дослідниця вважає, що в основі цього лежать:

а) недиференційованість фонематичних уявлень, яка пов'язана з недостатністю слуховимовних диференціювань;

б) несформованість фонематичного аналізу як процесу розумової діяльності;

в) вибіркове порушення деяких видів фонематичного аналізу тільки на порушені звуки в результаті недостатності мовленнєворухового аналізатора [194].

Тому, простежуючи цю динаміку, Є. Соботович пропонує для формування правильних фонематичних уявлень спрямувати роботу на усунення причин їх недостатності, тобто на розвиток фонематичного сприймання та фонематичного аналізу. Вона наголошує, що для розвитку фонематичного сприймання треба виховувати вміння розрізняти недиференційовані звуки з опорою на зір (зорове сприймання артикуляції звуків), кінестетичні відчуття з мовленнєворухового апарату й руки (для відчуття голосових зв'язок при вимові дзвінких приголосних).

Розробляючи методи розвитку фонематичного аналізу, Євгенія Федорівна намагалась урахувати його характер. Розглядаючи розвиток фонематичного аналізу як процесу розумової дії, вчена спиралася на принцип, запропонований В. Орфінською, суть якого полягає в тому, що він протікає краще на фоні морфологічного аналізу, оскільки морфеми відокремлюються легше. У зв'язку з цим Є. Соботович використовує методику, яка базується на співвідношенні слів того самого морфемного ряду, на зіставленні та виділенні морфем, підборі морфемних рядів [114; 194].

Проведення вправ, які розробила Євгенія Федорівна, сприяли розвитку граматичних форм, що створювало сприятливий фон для формування

фонематичного аналізу [172; 173; 194; 196]. Спираючись на дослідження, вчена наголошує, що велике значення для виокремлення звука на фоні слова має позиція звука у слові. Вона говорить, що приголосні звуки розпізнавалися легше, коли стояли у відкритому складі на початку чи всередині слова, у закритому – в кінці слова. Складнощі виділення звука на фоні слова зростали зі збільшенням звукового ряду. За цієї форми недорозвитку фонематичного аналізу робота проводилась як з промовлянням, так і без нього.

Уся корекційна робота з усунення порушень звуковимови мала певну послідовність. Вона визначалася етапами розвитку фонематичного аналізу в онтогенезі: виділення звука на фоні слова, самостійний добір слова на певний звук, вичленування звука зі слова з наступним його називанням, визначення місця звука в слові [149; 172; 173; 194; 196].

При вибіркового недорозвитку фонематичного аналізу, пов'язаному з несформованістю мовленнєвухового аналізатора, Є. Соботович пропонує починати роботу з розвитку слухового аналізатора на вимову порушених звуків, долаючи установку дитини на артикуляційний аналіз, спираючись на метод Л. Назарової, шляхом легкого закушування кінчика язика.

За дослідженнями вченої, під час слухового аналізу певне значення мала акустико-артикуляційна характеристика звуків. Так, звук [р], шиплячі, тверді приголосні (по відношенню до м'яких), фрикативні консонанти (по відношенню до вибухових) краще сприймалися та відокремлювалися від слова (В. Бельтюков, Л. Бондарко, Л. Вербицька). У своїй корекційній роботі Є. Соботович урахувала положення, розроблені А. Гвоздевим, В. Бельтюковим, щодо розрізнення приголосних звуків, які у слові тісно пов'язані з наголосом.

Робота з розвитку моторики мовленнєвого апарату та постановки звуків традиційно спрямована на розвиток статички, тобто проводяться вправи з розвитку необхідних рухів, їхньої сили в процесі виконання окремих рухів.

Після цього відпрацьовується в статичній формі артикуляція звуків. Водночас динамічна координація м'язової діяльності залишається незмінною. Аналізуючи це та спираючись на проведені спостереження, Є. Соботович відзначає, що розрив між станом статичної й динамічної координації призводить до того, що поставлені звуки довго не закріплюються в мовленні дітей.

Тому Євгенія Федорівна пропонує таку роботу з розвитку моторики артикуляційного апарату та розвитку правильної артикуляції [194]:

I. Вправи для розвитку кількісних та якісних сторін артикуляційних рухів.

Дослідниця зазначає, що вони проводяться диференційовано залежно від виявлених особливостей та спрямовуються на: а) вироблення рухливості артикуляційного апарату, сили та точності рухів; б) зняття напруги з м'язів мовленнєвого апарату; в) розвиток умінь тримати язик та губи у певному положенні; г) нормальний темп артикуляційних рухів.

II. Розвиток динамічної координації рухів.

Важливим аспектом цієї роботи, на думку Є. Соботович, є використання повільного й чіткого проговорювання скоромовок, лічилок, фонетично складних слів і речень, де трапляється збіг приголосних.

III. Розвиток тонких диференціювань і правильної артикуляції звуків.

Розвиток тонких диференціювань значною мірою залежить від кінестетичних відчуттів (І. Павлов, Н. Суханова, О. Лурія, А. Соколова). Спираючись на це, Є. Соботович спрямовує роботу на розвиток кінестетичних відчуттів і аналіз звуків у процесі їх вимови, а саме: ознайомлення з правильною артикуляцією звука, виділення його (за артикуляційними ознаками) на фоні слова, зіставлення звуків та слів за виділеними артикулемами. Учена звертає увагу на зоровий аналізатор, опора на який поступово зводиться до мінімуму.

Після цього проводиться робота з: формування свідомих диференційованих рухів язика та губ; забезпечення свідомих диференційованих рухів язика (підйом кінчика язика, передньої та задньої частини спинки язика) для змикання з різними ділянками піднебіння; формування диференційованих рухів губ та язика при різних способах утворення звуків (диференціація змички та фрикації); розвитку свідомих диференційованих рухів язика (кінчика та спинки для утворення фрикації); формування диференційованих рухів губ та язика для утворення піднебінно-язикової та губно-зубної фрикації [194; 195].

IV. Робота з автоматизації звуків проводиться не в процесі повторення окремих складів і речень, а поєднується з розвитком лексико-граматичної будови й зв'язного мовлення [169; 172; 173; 194; 195].

Роботу із закріплення правильної вимови звуків Євгенія Федорівна проводила на фоні розвитку словникового запасу дитини.

Розвиток словникового запасу має такі етапи:

- 1) робота зі словами, які позначають родові та видові поняття;
- 2) збагачення активного словника за логічними та граматичними категоріями.

Такі етапи роботи полягають у знайомстві дітей з об'єктом і наповненні назви змістом шляхом розгляду і виокремлення ознак. Закріплення відбувається шляхом повторення низки вправ. Вони використовуються не тільки для розвитку словника, а й для розвитку мовлення, у процесі якого проводиться робота із закріплення правильної вимови звуків у реченнях: складання речень за картинками; відповіді на запитання за розповіддю; переказ прочитаної розповіді, казки; складання розповіді за серіями сюжетних картинок [172; 173; 194; 196].

Використання цих вправ та конкретного мовленнєвого матеріалу визначалося тим, які звуки закріплювалися в мовленні.

Виокремлення різних форм недорікуватості дає підставу Є. Соботович стверджувати, що кожна з форм порушення вимови має свої специфічні прийоми корекції [194]. Розглянутий загальний комплекс робіт міг видозмінюватися з огляду на особливості прояву недорікуватості та її механізми.

Корекційна робота з подолання недорікуватості, спричиненої несформованістю мовленнєворухового та слухового аналізаторів, полягала у проведенні комплексної роботи. Цю роботу Є. Соботович рекомендувала спрямовувати на підвищення психічного рівня розвитку дитини (розширення кола знань і уявлень, розвиток абстрактно-логічної форми мислення), розвиток її мовлення (лексико-граматичної будови мовлення), фонематичного аналізу та загальних рухів. Дослідниця наголошує, що для корекції правильної артикуляції звуків велике значення мали вправи для розвитку тонких диференційованих рухів мовленнєвого апарату [194].

Особливістю корекційних заходів з подолання недорікуватості, спричиненої органічними порушеннями у мовленнєворуховому та руховому аналізаторах, була робота з розвитку моторики мовленнєвого апарату та виховання правильної артикуляції звуків. Спираючись на виявлені різноманітні прояви порушень у системі мовленнєворухового та рухового аналізаторів, Є. Ф. Соботович зазначала, що корекційна робота теж змінювалася. За відсутності деяких функцій артикуляційного апарату проводилася робота з розвитку м'язів ураженої сторони шляхом включення рухів цих м'язів у рухові акти і цілеспрямовані дії. Є. Соботович наголошує, що вправи починалися з мимовільних рухів, пасивної гімнастики, масажу і завершувалися активною гімнастикою. При цьому відпрацьовувалися ті рухи, які складають артикуляцію звука, над яким проводилася корекційна робота [149; 173; 187; 194].

Особливу увагу під час усунення недорікуватості з паретичністю всього артикуляційного апарату дослідниця приділяє розвитку динамічної

координації рухів, тонким диференціюванням у мовленнєворуховому аналізаторі. Для цього використовувалися уже названі методи, але Євгенія Федорівна наголошувала на точності артикуляції звуків, тоничній напрузі м'язів усього мовленнєвого апарату [172; 173; 194; 196]. Така ж корекційна робота проводилася при аферентних порушеннях, але з опорою на зорове сприймання артикуляційної установки того чи того звука.

Недорікуватість, пов'язану з органічними порушеннями в системі рухового аналізатора, виправляли вправами з розвитку моторики мовленнєвого апарату. Аналіз літературних джерел засвідчував, що Є. Соботович на перших етапах відпрацьовувала статичні вправи на розвиток сили рухів, рухливості артикуляційного апарату – в одних випадках, розслабленням м'язів мовленнєвого апарату – в інших. Після проведення цих вправ розвивалася динамічна координація та корегувалася тонка диференціація в мовленнєворуховому аналізаторі [194].

Зі змішаною формою недорікуватості проводився весь комплекс зазначених робіт. Є. Соботович встановлено, що при недорікуватості зі сформованими мовленнєворуховими та слуховими аналізаторами, корекційна робота з розвитку моторики мовленнєвого апарату не потрібна, тому що є правильна вимова звуків. Однак у своєму мовленні діти поставленими звуками не користуються через нестійку увагу, підвищену емоційну та рухливу збудженість. Це дало підставу вченій приділити увагу на корекційних заняттях передусім вихованню спокійної поведінки, розвитку стійкої уваги [149; 169; 173; 183; 194; 196].

Недорікуватість, спричинена наслідуванням неправильного мовлення батьків та спадковістю, корегувалася за допомогою розвитку фонематичного сприймання та аналізу. Звуки ставилися за наслідуванням або за використанням класичних прийомів.

Названі положення свідчать, що за Є.Соботович ефективність методів корекційної роботи значною мірою залежить від ступеня та характеру

анатомічних аномалій будови периферійного мовленнєвого апарату, від особливостей протікання психоневрологічних розладів функціонального характеру, від якості й вираженості органічних уражень центральної нервової системи.

Аналіз літературних та архівних джерел засвідчив, що Є. Соботович вперше в логопедії виявила, обґрунтувала та систематизувала різні форми недорікуватості, їх прояви, симптоматику, особливості протікання, що стало основою для удосконалення методів корекції цього порушення. Окрім того, дослідниця розкрила різні аспекти проявів, шляхів подолання недорікуватості в дітей дошкільного віку.

2. 2. Внесок Є. Соботович у вивчення системних порушень мовлення.

Після захисту кандидатської дисертації з теми «Проявление косноязычия у детей дошкольного возраста и пути его устранения» Є. Соботович починає займатися вивченням проблеми системного недорозвитку мовлення первинного генезу (алалії) та вторинного генезу (при затримці психічного розвитку та розумовій відсталості). Тривалий час під поняттям «алалія» розуміли будь-яке неправильне мовлення. Згодом учені виділили дві стійкі групи мовленнєвих розладів – заїкання та недорікуватість. Одразу після цього термін «алалія» набуває іншого, точнішого змісту: відсутність мовлення [118, с.24].

З аналізу спеціальної літератури з проблеми первинного генезу мовленнєвого порушення простежується поява інтересу до питання зв'язку мовлення й інтелекту [84; 89; 111]. Учені робили спроби ототожнити випадки відсутності мовлення з «недоумством». Проблему мислення та мовлення протягом тривалого часу вивчали медики та психологи, які прийшли до висновку, що вроджена нездатність до мовлення тягне за собою затримку розумового розвитку вторинного походження [89; 111].

Учені Л. Виготський, М. Жинкін, О. Лурія та ін. зазначають, що мислення по відношенню до мовлення відіграє важливу роль: воно забезпечує функціонування мови як знаків, що є єдністю звучання та значення [241]. У цьому плані мислення є головним знаряддям розвитку системи лексичних та граматичних значень. Мислення по відношенню до мовлення слугує знаряддям вибору мовленнєвих одиниць для мовленнєвої комунікації, здійснює контроль за побудовою мовлення [65].

Через тісний взаємозв'язок мовлення та мислення проблема мовленнєвого недорозвитку в дітей та розроблення науково обґрунтованого змісту та методів корекційної роботи мали важливе значення й були складною проблемою. Аналіз літературних джерел засвідчує, що М. Жинкін, О. Леонт'єв, Л. Проколієнко вказують на тісний зв'язок засвоєння граматичних узагальнень і розвитку мислення дитини та найповніше відображують особливості оволодіння дитиною мовленнєвою діяльністю в цілому [88; 109; 110].

Тому порушення в засвоєнні та використанні граматичної будови мовлення спостерігаються при різних аномаліях розвитку: у дітей з олігофренією (М. Гнездилов, Л. Занков, Г. Дульнев та ін.); у дітей із затримкою психічного розвитку (В. Лубовський, М. Певзнер та ін.); у дітей із тяжкими порушеннями мовлення (Г. Жаренкова, Р. Левіна, Н. Нікашина та ін.), а також при моторній алалії (В. Орфінська, С. Ляпідевський, С. Шаховська).

Завдяки тому, що Т. Власова розробила принципи аналізу структури дефекту: визначення первинного порушення, встановлення характеру вторинних дефектів та вивчення походження симптомів і їх правильна класифікація з урахуванням провідних чинників (час виникнення первинного дефекту, міра вираженості, умов виховання), було створено класифікацію аномалій мовленнєвого розвитку. Це дало можливість диференціювати відхилення мовленнєвого розвитку у різних груп аномальних дітей [208, с.7].

Аналіз наукових джерел засвідчує, що Н. Жукова і О. Мастюкова виокремили групу порушень, до якої відносили важкий недорозвиток мовлення. У дітей з цим порушенням навіть після систематичної логопедичної роботи спостерігались виражені мовленнєві вади. Їх кваліфікували як моторну алалію [89; 241, 208; 209].

Незважаючи на те, що ця форма мовленнєвого недорозвитку була виділена ще наприкінці минулого сторіччя Франком, Коэном, багато питань, що стосуються визначення моторної алалії, її природи, діагностики, методів корекційного навчання, залишалися нерозкритими. Для позначення цього порушення Н. Трауготт, С. Ляпідевский, В. Орфінська, Б. Гриншпун, Г. Гуровець пропонують використовувати термін «алалія».

До моторних алалій В. Орфінська відносить розлад мовлення, що виявлявся в порушенні мовленнєвих систем унаслідок ураження мовних зон кори головного мозку, що виникає в дитини в період до розвитку мовлення [114]. Весь синдром загального недорозвинення мовлення в цілому Р. Беккер позначав як алалію.

Для визначення аномалії мовленнєвого розвитку, не зумовленого порушеннями інтелекту, іннервацією м'язів мовленнєвого апарату та слуху використовують такі терміни: «дисфазія розвитку», «дитяча афазія», «вроджена афазія» [111; 118; 208, с.27].

Характерними особливостями звукової системи мовлення дітей з алалією, як стверджує В. Орфінська, є складнощі повторення окремих звуків у мимовільних ситуаціях. Н. Трауготт відзначає, що всі труднощі виявляються в порушенні аналізу рухів, в ототожненні результатів цього аналізу з почутим. Такі особливості В. Орфінська пов'язує з апраксією окремих звуків, звукових рядів та первинними порушеннями фонематичного аналізу.

Аналіз літературних джерел свідчить, що в своєму дослідженні Є. Соботович спиралася на опис порушення звукової системи мовлення в

дітей з моторною алалією в працях Н. Трауготт, А. Маркової, О. Усанової, В. Орфінської та ін. [147; 160; 208; 209; 217].

В. Орфінська, Н. Трауготт відзначають, що в однієї групи дітей з моторною алалією є в основному труднощі засвоєння звукового складу слова у зв'язку з неможливістю знаходження відповідних тим чи тим звукам рухів артикуляцій (кінестетична апраксія). В інших дітей основними є труднощі засвоєння складового ряду слова у зв'язку з порушенням механізмів головного мозку [114].

Такі специфічні порушення в засвоєнні звукової системи мовлення у дітей з моторною алалією викликають у них системно зумовлені порушення засвоєння словника. Особливістю словника алаліків є не лише його бідність у кількісному відношенні і недостатня диференціація слів за значенням, але і його вузько ситуативний характер.

Таким чином, діти дуже повільно набувають можливості вільно оперувати знайомими словами. Через це інколи з'являються проблеми пошуку потрібних слів під час мовлення, їх заміни іншими словами (вербальні парафазії) [111; 241].

Численні дослідження проблеми моторної алалії свідчать про те, що в дітей із зазначеною мовленнєвою вадою затримується психічний розвиток. Природа цієї затримки трактується по-різному. Так Р. Левіна, В. Орфінська вважають, що зниження розумової діяльності в дітей з моторною алалією має вторинний характер [114]. На те, що дефекти мислення, наявні в моторних алаліків, не можна пояснити лише системним недорозвиненням мовлення, вказують Р. Белова-Давид, В. Ковальова. Учені зазначають, що більшість дітей з моторною алалією не є олігофренами, незважаючи на те, що в них спостерігаються такі особливості інтелекту, як примітивізм, конкретність мислення.

У зв'язку зі складністю структури дефекту при алалії нерідко виникають труднощі у визначенні типу навчального закладу для таких дітей.

Часто ці труднощі пояснюються тим, що в низці випадків вияви мовленнєвого недорозвинення в моторних алаліків і олігофренів мають багато спільного: бідний словник, неправильне відтворення структури складних слів, аграматизми, диспропорційний розвиток імпресивного і експресивного словника, несформоване зв'язане мовлення.

На письмі ці діти замінюють букви за оптичною й графічною схожістю, замінюють букви, що відповідають звукам, близьким за акустичними і артикуляційними ознаками, пропускають, дописують букви й склади в слові. Це свідчить про те, що виявлення особливостей психічного і, зокрема, мовленнєвого розвитку дітей з моторною алалією порівняно з дітьми-олігофренами може мати певне діагностичне значення.

Дослідження підтверджують, що Є. Соботович у своїй науковій роботі вперше визначала здатність дітей з моторною алалією до абстрагування, узагальнення, логічного мислення, а також вивчала мовлення дітей на різних етапах їх навчання [147; 160; 208; 209; 217; 225].

Методика дослідження алалії Є. Соботович складалася з набору невербальних і вербальних проб, які використовувалися відповідно до вікових і мовленнєвих можливостей дитини. Для того, щоб дослідити узагальнення в дітей з моторною алалією, Євгенія Федорівна пропонувала їм згрупувати предмети за кольором, формою, величиною, функціями, логічними категоріями [208; 209]. Можливість встановлення логічних, причинно-наслідкових зв'язків учена вивчала в процесі самостійного розподілу дитиною в певній послідовності малюнків, зв'язаних одним сюжетом. Дітям, які володіють мовленням, пропонувала й інші завдання: зіставити предмети для виділення істотних ознак, розв'язати логічні завдання, відгадати загадки [147; 160; 208; 209; 217; 225].

Аналіз літературних даних засвідчує, що дослідження мовлення Є. Соботович проводила за методиками О. Лурії, Н. Трауготт, В. Орфінської, Р. Левіної [208; 209; 217; 225]. Але вона вперше вивчала можливість

вимовлення звуків і слів різної фонетичної складності, особливості імпресивного й експресивного мовлення, розуміння і використання в мовленні різних граматичних форм, а також навички письма і писемне мовлення в диктантах і творчих роботах учнів.

Аналізуючи матеріали дослідження, Є. Соботович ураховувала анамнестичні дані, результати неврологічного обстеження, а також дані тривалого (від 1 до 2 років) динамічного спостереження за дитиною, спрямованого на вивчення успішності дітей, особливостей оволодіння навичками письма, читання, лічильними операціями [208].

У результаті дослідження Є. Соботович виявила різний ступінь складності мовленнєвого дефекту [208]. У дітей, яких обстежувала Євгенія Федорівна, мовленнєвий розвиток свідчить про залишкові явища моторної алалії. Учена зазначає, що не завжди учні могли правильно відтворити задане слово, яке в іншій ситуації вживали правильно. Під час відображеного повторення зазначених слів спостерігалися значні структурні зміни складу слова. Діти могли в спонтанному мовленні правильно використовувати граматичні форми, проте під час виконання спеціальних завдань на словотворення та словозміну припускалися помилок.

Описуючи недоліки у зв'язному мовленні, Є. Соботович акцентує, що висловлювання учнів короткі, мають багато нерозгорнутих синтаксичних конструкцій, одноманітні форми зв'язку між окремими реченнями, пропуски окремих слів, що призводить до спотворення викладу. Але особливо відзначалося недорозвинене писемне мовлення.

Відомо, що одним із симптомів моторної алалії є недолік мовленнєвого наслідування [64; 84; 114]. Як свідчать дослідження, усі діти, яких обстежувала вчена, на різних етапах мовленнєвого розвитку стикалися з труднощами при повторенні звукового ряду з двох і більше голосних звуків. Діти-алаліки пропускали один з елементів запропонованого звукосполучення

або переставляли окремі елементи ряду. Усі обстежувані діти розуміли побутове мовлення: запитання, інструкції, звертання.

У своєму дослідженні Є. Соботович зупинилась і на вивченні імпресивного словника у дітей з моторною алалією. Для цього добирала слова (і відповідні до них малюнки) – назви квітів, комах, посуду, меблів, взуття, овочів, фруктів, транспорту, диких і свійських тварин, узагальнювальні слова та слова, що позначають абстрактні поняття (усього 136 слів). Перевіряла також, як діти розуміють різні відтінки змісту слів, близькі за семантикою слова та слова-омоніми [208; 209; 212; 225].

Результати дослідження показали, що в більшій частині дітей імпресивний словник розвинутий недостатньо. Діти не розуміють і нечітко розрізняють значення деяких слів, особливо тих, які позначають абстрактні поняття. Аналіз результатів підштовхує Є. Соботович зробити висновок, що внаслідок цього вони погано розуміли умови арифметичних задач, а на наступних етапах навчання з труднощами оволодівали такими граматичними поняттями, як предмет, якість і дія предмета [147; 160; 208; 209].

Ці діти не розрізняли значень одного слова, слів-омонімів у контексті. У процесі дослідження виявилось, що більшість дітей розуміла значення основних слів і тих, що від них походять, проте частина дітей (9 осіб) не усвідомлювала значень слів у реченнях, віршованих текстах, тобто у зв'язному мовленні. Те саме можна сказати й про розуміння слів-синонімів. Недостатність імпресивного мовлення здебільшого спостерігалася в дітей старшого дошкільного віку та в учнів підготовчого й перших класів.

Аналіз наукових праць Є. Соботович засвідчує, що вчена описує й дані дослідження абстрактно-логічного мислення в дітей-алаліків [208; 217; 225]. Частина дітей (5 осіб) самостійно впоралася з усіма завданнями на узагальнення предметів за кольором, формою, величиною, правильно зрозуміла причинно-наслідкові й логічні зв'язки між предметами і явищами, виділяла суттєві ознаки предметів, розв'язувала логічні завдання.

Інші діти (12 осіб), також виконували такі завдання, але виявили тенденцію до зниження узагальнення: за зображенням одного предмета вони не могли визначити тематику запропонованої групи і повинні були переглянути ще три-чотири предмети, перш ніж віднести об'єкт до певної категорії. Під час розв'язування того чи іншого завдання учні йшли методом «проб і помилок», тобто перебирали різні способи виконання завдання, у тому числі і навідні запитання експериментатора.

У процесі свого дослідження Є. Соботович виявила деяку інертність їх нервових процесів, що була в труднощах переходу від одного завдання до іншого. Так, знайшовши один принцип узагальнення предметів (наприклад, за кольором), діти намагалися користуватися ним при класифікації предметів за формою або матеріалом [147; 160; 208; 209].

У деяких учнів вдалося виявити однакову складність компенсації як мовленнєвих, так і психічних вад. Ці діти довше навчалися у підготовчих класах. Частина з них (5 осіб) так і не засвоїла мінімуму програмного матеріалу і була переведена до допоміжної школи. Інші (7 осіб), хоч і повільно, але прогресували в мовленнєвому та психічному розвитку. У двох з них при компенсації мовленнєвих функцій виразніше виявлялося психічне недорозвинення [208].

При неврологічному обстеженні в більшій частині дітей-алаліків (у 14 з 20) було виявлено розлади орального праксису. Є. Соботович зазначає, що вміючи висовувати язик і рухати ним у ротовій порожнині, одні діти не могли утримувати кінчик язика на верхній губі або між зубами, іншим важко було виконувати проби символічного орального праксису. В усіх дітей було виявлено недостатність функцій пірамідного шляху. У дев'яти з них спостерігався м'який правобічний геміпарез, який виражався у зниженні м'язової сили і незначному підвищенні сухожильних рефлексів; в інших семи – незначний геміпарез [208; 225].

Дослідження підтвердили, що наведені експериментальні дані свідчать про неоднаковий рівень мовленнєвого та інтелектуального розвитку обстежуваних дітей-алаліків та про різний ступінь вияву органічної симптоматики. Як засвідчує аналіз літературних джерел, за динамікою оборотності мовленнєвої та інтелектуальної недостатності Є. Соботович уперше поділила їх на *три групи* [208; 225].

До першої групи віднесла дітей (5 осіб), у яких не спостерігалось зниження узагальнення й усвідомлення навколишньої дійсності. Ці діти іноді характеризуються повною відсутністю самостійного й відображеного мовлення, а якщо воно й властива їм, то із специфічними помилками у різних видах зв'язного усного і особливо писемного мовлення. Через свою мовленнєву обмеженість ці діти справляли враження таких, що відстають у розвитку порівняно з нормальними однолітками, хоч у процесі експерименту в них не знижувалася здатність до абстрактно-логічного мислення. Із більшими чи меншими успіхами діти засвоювали програму спочатку дитячого садка, а потім спецшколи, із року в рік переходили до наступного класу.

На різних етапах мовленнєвого розвитку в таких учнів спостерігалася невідповідність між мовленнєвими й інтелектуальними можливостями. Ця диспропорція в розвитку мовлення та мислення, на думку Н. Трауготт, і є основною диференціальною ознакою моторної алалії порівняно з олігофренією. Цю наукову позицію поділяла й Є. Соботович.

До другої групи Євгенія Федорівна віднесла дітей (12 осіб) із зниженим рівнем узагальнення та усвідомлення навколишньої дійсності. Мовленнєве недорозвинення дітей цієї групи варіювалося в тих самих межах, що й у попередній групі: інтелектуальний розвиток переважав над мовленнєвим, проте невідповідність рівнів мовленнєвого й інтелектуального розвитку спостерігалася на початкових етапах формування мовлення.

У міру компенсації мовленнєвих вад та з розвитком дитини ця диспропорція в одних поступово стиралася, в інших еволюціонувала у зворотному напрямі: інтелектуальне недорозвинення ставало виразнішим, ніж мовленнєве.

До третьої групи належали діти, у яких під час обстеження явно виражалося недорозвинення здатності до абстрактно-логічного мислення, хоч поведінка дітей була адекватною, вони розуміли звернене до них мовлення, мали навички самообслуговування, підкорялися шкільному режиму. Мовленнєве недорозвинення цих дітей було глибоким (повна відсутність мовлення або мовлення з окремих спотворених слів). Спостереження показало, що в деяких дітей прогресував і психічний, і мовленнєвий розвиток, в інших – протягом одного-двох років залишався без змін [147; 173; 208; 209].

Учена зазначає, що ступінь недорозвинення мовленнєвої або аналітико-синтетичної діяльності дітей-алаліків визначити важко. Проте навряд чи можна за характером розумового дефекту віднести їх до дітей з глибокою розумовою відсталістю, що свідчило б про більш виражену мовленнєву недостатність. Аналіз науково-педагогічної спадщини Є. Соботович засвідчує вперше оптимізацію вченою методів навчання дітей з первинним недорозвитком мовлення, визначення кола актуальних для свого часу питань, пов'язаних із вивченням мовленнєвого недорозвитку.

Учення Т. Власової про загальні та приватні закономірності прояву аномального розвитку та принципи їх аналізу має велике значення для визначення науко-теоретичного підходу до проблеми мовленнєвого недорозвитку [208; 225]. Концепція про загальні та своєрідні закономірності проявів певних форм аномального розвитку стала основою для обґрунтування загального недорозвитку мовлення Р. Левіною [208]. Це дало поштовх для розроблення наукових основ шкільного навчання дітей з тяжким недорозвитком мовлення Р. Левіною, Г. Каше, Н. Нікашиною,

Г. Чиркіною, Л. Спіровою та визначення змісту фронтальних занять з дітьми дошкільного віку, що вони втілили у своїх наукових напрацюваннях (Н. Жукова, О. Мастюкова, Т. Філічева та інші) [89; 208; 209].

Завдяки диференційному підходу в структурі дефекту було здійснено диференціацію аномалій мовленнєвого розвитку. Зокрема Р. Левіна виокремила оптичну алалію, Н. Трауготт, В. Орфінська – різні варіанти моторної алалії, а також затримки мовленнєвого розвитку (В. Балаєва, Н. Жукова, О. Мастюкова та ін.) [89; 107; 114; 208; 209].

Питання про механізми алалії завжди були складними та дискусійними. Наявні концепції пояснення механізму алалії умовно поділяються на сенсомоторні, психологічні й мовні. Прихильники сенсомоторних концепцій пов'язують мовленнєве недорозвинення при алалії з патологією сенсомоторних функцій, психологічних концепцій – патологіями деяких сторін психічної діяльності. Мовна концепція пов'язує недорозвинення мовлення з несформованістю мовних операцій процесу сприйняття та породження мовленнєвих висловлювань.

Р. Левіна пропонує психологічну класифікацію алалії, виділяючи групи дітей з неповноцінним слуховим (фонематичним) і порушеним зоровим (предметним) сприйманням та з порушенням психічної активності [107]. В. Орфінська розробила лінгвістичну класифікацію, поділяючи за провідним типом порушення мовних систем 10 форм алалії з первинним або вторинним порушенням мовних систем: 4 форми моторної, 4 форми сенсорної недостатності і 2 форми, пов'язані з рухово-зоровими розладами, які лежать в основі недорозвинення мовлення [114].

В. Ковшиков розрізняє імпресивну (сенсорну) та експресивну (моторну) форми алалії. Під експресивною алалією він розуміє мовний розлад, який характеризується порушенням засвоєння мовних одиниць і правил їх функціонування, що проявляється в неможливості граматичних, лексичних і фонематичних операцій при відносному збереженні смислових

та артикуляційних операцій. В. Ковшиков вважає, що ядром порушення при алалії є несформованість мовних операцій породження висловлювання (лексичних, граматичних, фонетичних) при відносному збереженому смислового і моторному рівні породження висловлювання [96].

Це дає підставу інтерпретувати алалію як переважно мовне порушення. При моторній алалії може відзначатися і порушення внутрішнього програмування (глибинних синтаксичних структур) у поєднанні з несформованістю добору слів, словосполучень, із несформованістю мовних дій з побудови фраз і тексту.

У розв'язанні цієї проблеми було досягнуто чималих успіхів, але в процесі детального аналізу стану її освітленості в науковій літературі Є.Соботович з'ясувала низку невивчених аспектів. Євгенія Федорівна була впевнена, що для вдосконалення корекційних методик потрібна була психолого-педагогічна диференціація дітей за якісно різноманітними типами їх мовленнєвого та психічного розвитку [208, с. 9; 209]. На думку вченої, для розв'язання цього завдання насамперед треба вивчити природу первинного порушення мовлення та його зв'язок із інтелектуальним розвитком дитини.

Відомо, що до первинного недорозвитку мовлення відносяться стійкі порушення мовленнєвого розвитку в дітей з первинно збереженим інтелектом, нормальним слухом та передумовами на сенсомоторний розвиток. Вивченню проявів, структури порушень, які є при первинному недорозвитку мовлення, присвячені дослідження Р. Левіної, Г. Жаренкової Л. Спірової та ін. Ці вчені відзначають у дітей з первинним недорозвитком мовлення характерні особливості словника та складнощі засвоєння й використання граматичної системи мови [107; 208; 218].

Первинний недорозвиток мовлення В. Орфінська і Г. Гуровець ідентифікують з моторною алалією [114]. Так, наприклад, Н. Трауготт, В. Орфінська, С. Ляпідевський та ін. до моторної алалії відносять розлади, які виражаються в порушенні мовленнєвих систем. Алалією взагалі весь

симптом загального недорозвитку мовлення позначає Р. Беккер. Це саме порушення при формуванні експресивного мовлення в цілому не підходить до жодної з форм моторної алалії, вважає Є. Соботович [147; 208; 209]. Та й трактування моторної алалії викликає дискусію серед вчених. Моторну алалію Н. Трауготт пов'язує з порушеннями пропріоцептивного аналізу та сукцесивного синтезу в межах мовленнєвухового аналізатора. У працях В. Орфінської, О. Мастюкової можна спостерегти, що моторна алалія пов'язана з розладами мовленнєвого рівня [114]. Однак прояви цих порушень не розмежовано, структуру та механізми не визначено, що ускладнює як виявлення, так і подолання цієї мовленнєвої вади.

Ще одним аспектом вказаної проблеми є питання про зв'язок порушень мовлення з інтелектуальним розвитком дитини. У дітей з первинним недорозвитком мовлення інтелект страждає вторинно у зв'язку з тяжким мовленнєвим порушенням, вважають Р. Левіна, В. Орфінська. Про те, що дефекти мислення, наявні у моторних алаліків, не можна пояснити лише системним недорозвиненням мовлення, говорять Р. Белова-Давид, В. Ковальова, Є. Кириченко, Н. Жукова. Н. Трауготт, С. Ляпідевський, Л. Мелехова зазначають, що більшість дітей з моторною алалією не є олігофренами, незважаючи на те, що в них спостерігаються такі особливості інтелекту, як примітивізм, конкретність мислення тощо [206; 208, с. 80; 209]. Є також думки, що вторинно порушується психічний розвиток дитини. Практика ж показує, що попри збереження невербального інтелекту, рівень навчання дітей із первинним недорозвитком мовлення знижений.

Найхарактернішою особливістю дітей з моторною алалією є стійкий аграматизм, який важко піддається корекції. Попри значну кількість робіт, присвячених цьому порушенню, праць, спрямованих на вивчення динаміки формування граматичної системи мови у таких дітей та аналізу структури аграматизму, практично немає [147; 160; 206; 208; 225].

Виникає питання: з якої причини виникає зниження рівня навчання, яку роль при цьому відіграють суб'єктивні фактори, а саме індивідуальні властивості особистості дитини та особливості їхнього мовлення та адекватність методів навчання, «зона найближчого розвитку» при оптимізації їх навчання.

Є. Соботович вважала, що всі ці питання потрібно вирішувати комплексно, при цьому велику увагу приділити дослідженню аграматизмів у зв'язку з тим, що засвоєння граматичної системи мовлення найтісніше пов'язано з розвитком абстрактного мислення дитини, що відображує закономірності оволодіння нею мовленнєвою діяльністю [209].

У зв'язку з цим Є. Соботович намагається: вивчити та розмежувати структуру порушень засвоєння мовленнєвої діяльності та психічного розвитку, які спричинені первинним інтелектуальним порушенням; віддиференціювати різні варіанти первинного мовленнєвого порушення та систематизувати їх для наступного вдосконалення методів діагностики та навчання дітей; виявити можливості мовленнєвої та психічної реабілітації дітей з первинним недорозвитком мовлення та шляхи її оптимізації.

Для вирішення цих завдань Євгенія Федорівна проводить експериментальне дослідження, у якому беруть участь 142 дитини (5–9 років). До основної експериментальної групи ввійшли діти з моторною алалією (80 осіб). До порівняльної групи ввійшли діти з типовими формами олігофренії та затримкою психічного розвитку різного генезу [208; 217].

Вивчення аномалій мовленнєвого розвитку та наступного вдосконалення шляхів їх подолання вчена проводила з урахуванням загальних проявів недорозвитку мовлення та їх різних механізмів. Основою диференціації цих механізмів стало вчення про структуру мовленнєвої діяльності, описане М. Жинкіним, О. Леонтєвим, О. Лурією, О. Винарською та їх послідовниками.

На цій основі Є. Соботович синтезувала модель оволодіння дитиною мовленням. В основу цієї моделі було покладено теоретичний аналіз лінгвістичних та психологічних закономірностей оволодіння дитиною мовою з позиції психолінгвістичного та нейропсихологічного вчення про структуру мовленнєвої діяльності [209]. Було виокремлено *три рівні організації мовленнєвої функції*, які забезпечують оволодіння різними ланками мовленнєвої діяльності: елементарний сенсомоторний, гностико-праксичний та мовний. Гностико-праксичний рівень забезпечує засвоєння операцій розпізнавання слів та їх елементів за акустичними ознаками. Мовний рівень забезпечує засвоєння мови як символічної системи та її використання для комунікації. Для цього дитина має оволодіти специфічними мовними, граматичними знаннями на практичному рівні, тобто оволодіти зовнішньою знаковою стороною мови, способами поєднання мовних знаків та їх використання [225].

Активне вживання засвоєної мови для спілкування припускає практичне оволодіння діями, що пов'язані з формуванням мовних та гностико-праксичних програм висловлювання та процесом оперування мовними знаками. У своєму дослідженні Є. Соботович припускає, що при мовленнєвому недорозвитку різного генезу склад та рівень порушених операцій, які забезпечують засвоєння різних ланок мовленнєвої діяльності, будуть мати різноманітний характер. Це зумовить неоднорідну структуру дефекту – аграматизму. Своє дослідження науковець здійснила у 4 етапи:

1. Загальне психолого-педагогічне та логопедичне обстеження дітей для виявлення рівня їх мовленнєвого та психічного розвитку.
2. Дослідження парадигматичної та синтагматичної структури імпресивного та експресивного мовлення.
3. Аналіз експериментального матеріалу з урахуванням психолінгвістичної та нейропсихологічної структури завдань, що їх

виконували діти; визначення ступеня сформованості мовленнєвої діяльності в цілому та окремих її ланок.

4. Розроблення змісту експериментального навчання [206; 208; 209; 217; 225].

На матеріалі аналізу аграматизму Євгенія Федорівна визначила та розмежувала психологічні механізми, структуру та рівні порушення засвоєння мовленнєвої діяльності, специфічні прояви мовленнєвої недостатності, парціальні порушення при олігофренії та затримці психічного розвитку.

За результатами дослідження Є. Соботович робить висновок, що олігофренія відображається на формуванні всіх ланок та рівнях організації мовленнєвої функції: вона спричиняє порушення засвоєння мовних знаків різної складності. У результаті цього в дітей відзначено множинний смисловий імпресивний аграматизм. Діти з олігофренією та затримкою психічного розвитку не використовують або використовують неправильно засвоєнні граматичні елементи в процесі розуміння та побудови мовлення. Це пов'язано з недостатністю мовленнєвих дій, зі складністю утримувати сукупність складних операцій, які здійснюються при розумінні та породженні мовлення [208; 209]. Наукова цінність цього дослідження полягала в обґрунтуванні й науковому підтвердженні особливостей мовленнєвого розвитку дітей з моторною алалією.

Зовсім інший характер мали порушення мовлення в дітей із моторною алалією (первинним недорозвитком мовлення). Парціальна недостатність мовленнєвої функції спричиняла, головним чином, порушення засвоєння та використання мовних знаків при достатньому їх розумінні. Це виявлялося в тривалій відсутності основних елементів мови, а потім у неправильному їх використанні, навіть в умовах спеціального навчання. На основі аналізу аграматизмів у таких дітей Євгенія Федорівна виокремила два типи та п'ять варіантів цього порушення [209; 225].

У дітей I-го типу були порушені парадигматичні помилки, спостерігалась відсутність форм слів при можливості відтворення їх артикуляційних кореляторів, порушення у формуванні граматичних морфологічних стереотипів: тривале використання нульових форм, невпорядковане використання морфем, їх заміни при розумінні їх диференційованого на рівні імпресивного мовлення, неможливість знаходження правильного закінчення в словах, нестійкість морфологічного складу слова за його граматичними перетвореннями. Діти зі складнощами оволодівали операцією практичного виокремлення мовних знаків та мовними нормами їх використання. Є. Соботович вважала, що це вказувало на порушення у встановленні зв'язків між формальною стороною мовних знаків та їх значенням.

У деяких дітей цього типу порушення спостерігалось патологічне формування стереотипів на синтагматичному рівні: складнощі в об'єднанні слів у реченні, оперування словесним складом речення. Звідси й бідність синтаксичних конструкцій, малий обсяг речення, неможливість синтаксичних перетворень. Таким чином, характер порушень свідчить про недостатність мовного рівня мовленнєвої функції в дітей та про дефекти засвоєння, організації мовних знаків та оперування ними.

Дослідження підтвердили, що зазначені мовленнєві порушення Є. Соботович позначає як власне «алалія». Дослідниця виокремила два її варіанти – 1) парадигматична алалія; 2) синтагматична алалія, які розрізняються за характером порушених операцій мовного рівня [208]. Цей висновок був, безперечно, революційним у розумінні такого мовленнєвого порушення, як алалія.

До мовних розладів учена відносить і первинну затримку мовленнєвого розвитку, яку називає пара-алалією [208]. При цьому всі вказані вище операції не порушувалися, а тільки затримувалися в розвитку, що забезпечувало якісно та кількісно іншу динаміку розвитку мовлення дітей-

логопатів. Пара-алалія була віддиференційована від вторинних відхилень мовленнєвого розвитку, спричинених первинною затримкою психічного розвитку у зв'язку з різними психологічними механізмами [147; 181; 187; 208; 225].

До II-го типу порушень первинного недорозвитку мовлення Євгенія Федорівна віднесла відхилення, спричинені кінетичною та кінестетичною апраксіями. Вони мали схожість в характеристиці з порушеннями I типу: тривала відсутність мовлення, порушення складової та звукової структури слова, морфологічна несформованість слів, використання нульових закінчень. Спостерігаючи за дітьми цього типу, Є. Соботович дійшла висновку, що діти с апраксічними розладами швидше та легше оволодівають граматичними елементами мови. Однак використовувати граматичні елементи в мовленні їм заважали порушення кінетичної та кінестетичної схеми слова.

Таким чином, у дітей II типу мовленнєвої недостатності порушувався гностико-праксічний рівень мовленнєвої функції, що виявлялося в дефектах формування гностико-праксічних навичок та реалізації мовних знаків. Термін *моторна алалія*, який використовується для позначення цих порушень, відображає їхню суть [136; 225.]. Разом з цим, на відміну від попередніх форм алалії, порушення мовленнєвого розвитку при кінетичній та кінестетичній апраксіях доцільніше називати «кінетичною та кінестетичною алаліями» [208; 209].

Визначення механізмів цих порушень є важливим для уточнення змісту та спеціального навчання дітей.

Велике значення мало й вивчення питання психічного розвитку дітей з різними формами алалії. Аналіз літературних джерел засвідчує, що Є. Соботович визначила структуру затримки психічного розвитку за такими чинниками: уповільнені темпи формування основних психічних функцій, зниження вербального інтелекту, специфічні особливості отримання дітьми

знань. Учена відзначала складнощі не тільки у формуванні мовної діяльності, а й при інших видах символічної діяльності, своєрідні особливості оволодіння грамотою, відсутність ініціативи та самостійності в різних видах навчальної діяльності. Було зафіксовано випадки підвищеної психічної виснаженості та порушення довільної уваги [179; 180].

Залежно від міри вираженості та комбінації цих порушень учена визначала рівень психічного розвитку дітей. Названі відхилення вказували на своєрідну диспропорційність психічного розвитку дітей. Є.Соботович зазначає, що ця диспропорція виявлялася в невідповідності рівнів розвитку вербального та невербального інтелекту, невербального інтелекту та мовлення, а також у диспропорційному розвитку всіх сторін імпресивного та експресивного мовлення, що не є характерним для дітей із олігофренією [208]. Значне місце в генезі цих порушень посідає глибока мовленнєва неповноцінність. Не виявилось прямої кореляції між рівнями мовленнєвого та психічного розвитку. Тому Євгенія Федорівна вважала, що мовленнєвий дефект – це не єдиний чинник, що визначає затримку психічного розвитку дітей, а отже, тяжкий парціальний недорозвиток мовлення рідко є ізольованим порушенням та супроводжується цілою низкою інших відхилень [147; 181; 187; 208; 209; 225].

Для виявлення можливості підвищення якості психічної та мовленнєвої реабілітації дітей за рахунок оптимізації педагогічного процесу та визначення її практичних шляхів Є. Соботович провела експериментальне дослідження, побудоване з урахуванням виявлених особливостей мовленнєвого та психічного розвитку, у трьох різних групах: діти середньої, старшої групи мовленнєвого дошкільного закладу та підготовчого класу мовленнєвої школи. Учена розробила програму фронтального навчання, адаптовану для корекції різних варіантів первинного мовленнєвого недорозвитку. При випрацюванні змісту занять було враховано різні механізми дефектів: порушення засвоєння мовних знаків, норм їх

використання та поєднання при розладах мовного рівня, а також порушення співвідношення цих знаків зі складними руховими координаціями при апраксихних формах мовленнєвого недорозвитку [208].

Головною операцією, яку формувала Є. Соботович при всіх варіантах первинного мовленнєвого недорозвитку, була операція виділення основних елементів мови та мовленнєвих одиниць [147; 181; 187; 208; 225]. Виділення складів та морфем давало поштовх для розвитку мовлення при всіх варіантах порушення. Учена формує операцію виділення мовних знаків на цій основі спостереження за правилами їх використання, мовних знаків – при алалії; спостереження за співвідношенням мовних знаків з артикулемами – при апраксихних розладах. При цьому Євгенія Федорівна враховувала: рівень практичного та свідомого оволодіння формальними елементами мови; засвоєння форми мовленнєвої діяльності; можливості використання різного роду компенсаторних засобів, які полегшують виділення формально-граматичних елементів мови; рівень психічного розвитку дітей, які беруть участь в експерименті.

Роботу над формуванням уміння виділяти основні елементи мови та мовленнєвих одиниць Є. Ф. Соботович поділила на декілька етапів [136; 208].

На першому етапі проводилася робота з виділення основних елементів мовлення в процесі сприймання мовлення (на підсвідомому рівні). Це досягалося шляхом активної діяльності дитини з мовою: необхідністю розрізняти близькі та протилежні за значенням словоформи, речення, які відрізняються лише граматичним оформленням; фіксацією уваги дитини на формальних елементах мовлення з опорою на сприйняття складової структури; артикуляцією та багаторазовим повторенням цих дій на обмеженому лексичному та граматичному матеріалі [147; 181; 187; 208; 225].

Ця робота сприяла формуванню зазначеної операції та засвоєнню мовленнєвого матеріалу, який входив в активний словник дитини. На цій

основі в алаліків формувалася навичка самостійного використання засвоєних елементів у власному мовленні. При цьому основна увага приділялась формуванню процесу оперування засвоєними мовними знаками послідовно на кожному етапі граматичного оформлення висловлювання (при алалії). При апраксихних розладах формувалися та закріплювалися рухові стереотипи слів та їх складів [147; 181; 187; 208; 225].

На другому етапі формувалася операція виділення складів, фонем, морфем на свідомому рівні (на лексичному та граматичному матеріалі з першого етапу). Для цього використовувались попередньо сформовані додаткові сенсорні ознаки, що реалізують артикуляційні фонemi – кінестетичні відчуття з мовленнєворухового аналізатора [208].

У процесі діяльності виділення складів, фонем, морфем з опорою на вказані сенсорні ознаки розширювався словник дітей, оскільки це сприяло корекції порушених уявлень про звукову, складову, морфологічну структури слів. Виділення з тексту речень, аналіз їх складу сприяло закріпленню граматичних стереотипів при мовних формах порушення та навичок граматичного оформлення мовлення – при апраксихних розладах [208; 225].

Завдяки співвідношенню морфем, фонем, складів із їхнім графічним зображенням діти, які брали участь в експерименті, швидше оволодівали грамотою та читанням.

На третьому етапі сформовані знання і навички закріплювалися в процесі читання спеціально дібраного та організованого матеріалу. При цьому передусім використовувався вже знайомий лексичний та граматичний матеріали з попередніх етапів [208].

Дослідження підтвердили, що запропонована Є. Соботович робота є чітко структурованою, диференційованою щодо механізмів граматичних помилок оригінальною системою, яка репрезентована послідовним циклом вправ з поетапним відпрацюванням та поступовим ускладненням дій дитини з постійним набором мовних та мовленнєвих одиниць.

Відпрацьовуючи вказані вище операції, враховуючи особливості формування рухових та мовних стереотипів при різних формах алалій, дії дитини на кожному етапі ускладнювались, що сприяло подоланню найбільш сталих проявів дефекту.

Результати дослідження Є. Соботович розширили наукові уявлення про природу аномалій мовленнєвого розвитку та створили основу для наступних розпрацювань диференційної системи корекційного навчання дітей з різними формами алалії.

Аналіз наукових доробків вченої та архівних джерел засвідчує, що Є. Соботович детально вивчала проблеми навчання й виховання дітей з тяжкими порушеннями мовлення, зробивши значний внесок в дослідження алалії. Учена виявила складний диференційований характер недорозвитку мовлення в дітей з порушеннями інтелектуальної діяльності та дітей з моторною алалією.

У дослідженнях, які були спрямовані на вивчення складних форм мовленнєвого недорозвитку, Євгенії Федорівні вдалось по-новому висвітлити багато питань теорії та практики логопедії. Вона розвинула вчення про закономірності мовленнєвого розвитку дітей з алалією, олігофренією та затримкою психічного розвитку, розкривши структуру та механізми порушень мовленнєвої діяльності, збагатила методи диференційної діагностики та корекційної логопедичної роботи з такими дітьми.

2. 3. Дослідження психолінгвістичної структури мовленнєвої діяльності у працях Є. Соботович

Починаючи з 60-х років ХХ ст. на базі запропонованої мовленнєвої моделі ієрархічної будови мовленнєвої діяльності та змісту багатьох інших психологічних досліджень М. Жинкіна, О. Леонтєва, О. Лурії виникає нова галузь психологічного знання – теорія мовленнєвої діяльності [76; 110]. Предметом її вивчення стають, з одного боку, мовленнєві операції та дії, а з

іншого – структура процесу сприйняття мовлення в співвіднесенні зі структурою мови.

Основи теорії мовленнєвої діяльності було сформульовано в працях О. Леонтьєва у 60-70-х роках ХХ ст. Поява цієї теорії стала можливою завдяки традиції глибоких експериментальних досліджень у галузі психології мови і наявності у вітчизняній психології відповідної теоретичної бази: культурно-історичної школи Л. Виготського та концепції єдності психіки та діяльності О. Леонтьєва [109; 110].

Продовженням та якісним переосмисленням цих ідей, зокрема в аспекті порушеного мовленнєвого розвитку, стали дослідження Є. Соботович, які вона проводила з середини 70-х років ХХ ст.

Одна з проблем, яку розглядала Є. Соботович у своїх науково-педагогічних працях, є питання змісту мовленнєвої діяльності та її складників при онтогенезі та дизонтогенезі – це було інновацією в галузі логопедії. Дослідниця спиралася на вчення про теорію діяльності О. М. Леонтьєва та про модель мовленнєвої діяльності, яка була розроблена О. О. Леонтьєвим та І. Зимньою [91; 110; 199]. Не оминула вчена психолінгвістичний аналіз дитячого мовлення, здійснений О. Шахнаровичем, Л. Юр'євою та ін.

Як свідчать наукові джерела, для того, щоб вивчати мовленнєву діяльність та оптимальні шляхи її формування, Є. Соботович спочатку аналізувала поняття «мова», «мовлення» та «мовленнєва діяльність», послуговуючись визначенням І. Зимньої [91; 199]: «мовленнєва діяльність» – це активний, цілеспрямований, мотивований, предметний процес відтворення та прийому сформульованої засобами мови думки, інформації, спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини в спілкуванні [91, с 121.].

«Мова» – це система символічних умовних знаків, які створюються народністю для спілкування. Мова – це нормалізована система звуків,

морфем, слів та правил їх сполучення на морфологічному, синтаксичному, семантичному та логічному рівнях, система знаків, що є основним засобом спілкування членів певного людського колективу, засобом перероблення і передачі інформації від покоління до покоління. Пізнання мови на різних її рівнях, на думку М. Вашуленка, є джерелом різнобічних знань, засобом розвитку мислення, мовлення, духовного збагачення людини [251].

«Мовлення» – кінцевий продукт мовленнєвої діяльності [109]. У психолінгвістиці термін «мовлення» та «мовленнєва діяльність» використовуються як рівнозначні. Мовленнєва діяльність формується та розвивається на основі біологічних і генетичних передумов для утворення та оперування знаковою системою і лише в умовах спілкування в єдності із загальним інтелектуальним розвитком [84, с 275].

Спираючись на аналіз літературних джерел, Є. Соботович робить висновок, що поняття «мовлення» та «мовленнєва діяльність» взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Учена зазначає, що «мовлення» є продуктом мовленнєвої діяльності, тобто специфічною формою її реалізації. Більш оптимальним, на думку вченої, є лінгвістичне визначення «мовлення», запропоноване Ф. Березіним, Б. Головіним, – це послідовність знакових одиниць спілкування в мовному матеріалі, в їх комунікативному використанні [65; 199, с 5.].

Мова і мовлення є продуктом культури і невід'ємною її складовою частиною. Мовлення обслуговує потреби суспільства через цілий ряд життєво важливих функцій, які практично реалізуються у мовленнєвій діяльності. Мова, за визначенням І. Ющука, є продуктом підсвідомої аналітичної діяльності сотень поколінь і мільйонів особистостей [251].

Мова належить до унікальних явищ життя людини і суспільства. Вона творилась одночасно з ними і є не тільки їхньою найвиразнішою ознакою, а й найнеобхіднішою умовою формування їхньої сутності. Мова є засобом і матеріалом формування та становлення особистості людини. Мовлення,

мовленнєва діяльність є вищими психічними функціями людини, які мають складну структуру. На тепер накопичено величезний фонд знань багатьох учених, який розкриває суть цього явища, його окремі аспекти. Поняття «мовленнєва діяльність» розглядають різні науки, унаслідок чого воно має багато визначень, іноді виявляється неоднозначним і розмитим, тому розгляд цього питання є актуальним і сьогодні.

Із виникненням ідеї мовленнєвої діяльності як тричленної системи (мовна здатність – мовленнєва діяльність – мова), її почали трактувати як процес кодування і декодування, у якому заданий зміст формується заздалегідь. Що ж стосується самої тріади, то в ній мовна здатність почала співвідноситися не лише зі свідомістю й підсвідомими пластами психіки, а й з цілісною особистістю людини; мовленнєву діяльність вважали процесом саморегуляції соціальних груп, суспільства в цілому; мова трактували як систему орієнтирів, необхідних для діяльності людини в предметному й соціальному навколишньому світі. Надалі мовленнєву діяльність почали розглядати під кутом зору спілкування, а його – як процес внутрішньої саморегуляції соціуму. Мовленнєва діяльність – це специфічна форма психічної діяльності людини, яка забезпечує розуміння мовлення довколишніх людей і власні висловлювання [84, с. 274].

Вивчали мовленнєву діяльність та виявляли оптимальні шляхи її формування О. О. Леонт'єв, І Зимня. Психолінгвістичний аналіз дитячого мовлення здійснювали О. Леонт'єв, О. Шахнарович, Н. Юр'єва та ін. Досліджували порушення мовленнєвої діяльності та здійснювали їх психолінгвістичний аналіз у дорослих А. Лурія, Л. Цветкова, Є. Вінарська та ін., у дітей – Є. Соботович, Р. Лалаєва.

Аналізуючи поняття «мова», «мовлення», «мовленнєва діяльність» Є. Соботович стверджує, що мова та мовлення – це два складники мовленнєвої діяльності як внутрішні засоби та способи її реалізації. Це дає

підстави для виокремлення лінгвістичного та комунікативного компонентів мовленнєвої діяльності [109; 110].

Завдяки аналізу названих понять, Є. Соботович робить висновок, що розглядати лінгвістичний компонент мовленнєвої діяльності можна як певне коло мовних знань, мовну компетенцію, яка формується в процесі оволодіння мовою.

Спираючись на праці О. Шахнаровича, учена зазначає, що основним засобом оволодіння мовними знаннями є оперування лінгвістичними одиницями в процесі породження мовленнєвого висловлювання та розуміння його, тобто знакові операції [199; 242]. Мовні засоби знань формуються довільно, як побічний продукт діяльності, спрямований не на оволодіння знаннями, а на оволодіння спонтанною практикою мовленнєвого спілкування, у процесі приладнання свого мовлення до зразків, які дитина сприймає в мовленні дорослих. Такі вчені, як Д. Богоявленський, М. Гохлернер, зазначають, що ці знання мають характер практичних узагальнень та лежать в основі процесів розуміння мовлення та його породження.

До мовних одиниць можна віднести не всі мовні одиниці, а тільки ті, які мають властивості двох типів: здатність заміщувати реальні зв'язки та відношення предметів; властивості самих знаків, які визначаються їх чуттєвою природою, стверджує Є. Негневицка [88; 91; 250]. Властивості першого типу виступають як значення знака, які відображують його функцію як засобу спілкування. О. Леонтьєв називає це семантичним компонентом знака. Властивості другого типу відображують форму знака, тобто суттєві ознаки звукової оболонки знака, які виявляються в процесі зіставлення знаків та зміну яких спричиняє зміна функцій знака [199].

Знак мови може вступати в лінійні, просторові та часові відношення в складі мовленнєвого ланцюга. Відповідно до цього виокремлюються два типи відношень між одиницями мови: синтагматичні та парадигматичні. За

Ф. де Соссюром, який уперше виокремив ці два мовні аспекти, на парадигматичних і синтагматичних відношеннях будується вся мовна система. Парадигматичні відношення – відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови. Парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінками і глухими, м'якими і твердими звуками; у граматиці – між відмінковими формами слів, формами дієвідмінювання, між різними типами речень; у лексико-семантичній системі – це синонімічні, антонімічні, гіпонімічні, конверсивні та інші відношення. Парадигматичні відношення називаються вертикальними. Синтагматичні відношення – відношення одиниць, розташованих лінійно, – це здатність мовних елементів поєднуватися у мовному потоці людини. Синтагматичні відношення мають назву горизонтальні, оскільки вони завжди реалізуються між одиницями, які розміщуються одна за одною, зокрема фонема поєднуються не як-небудь, а вибірково [251]. Аналізуючи ці відношення, Є. Соботович спирається на лінгвістичні дослідження Ю. Костинського, В. Солнцева, Ю. Степанова та ін. [199; 201; 203; 205;].

Відповідно до вказаних досліджень науковець зазначає, що будь-яка парадигма на будь-якому рівні мовної структури є сукупністю варіантів, об'єднаних загальним стійким інваріантом. Таким чином, парадигму треба бачити там, де достатньо чітко виражені варіанти деякого інваріанта, тобто члени парадигми, які обираються тим, хто говорить або пише, залежно від структурної організації висловлювання.

Є. Соботович стверджує, що одиниці мови організуються в мовленнєву послідовність за законами мови відповідно до сполучних можливостей фонем, морфем, слів. Слова в словосполученні і речення зв'язуються за законами мови і на рівні синтаксису, що припускає певну послідовність членів речення. Таким чином, синтагматичні відношення відображують логічну послідовність мовних елементів, їхні смислові зв'язки.

Володіння мовою припускає оволодіння її носієм такими мовними знаннями: суттєвими ознаками матеріального тіла знаків, їхньою звуковою оболонкою; значенням мовних знаків, які формуються як узагальнені уявлення про реальні предмети довкілля; правилами знакового позначення; функціональним використанням мовних знаків; закономірностями поєднання мовних знаків, зумовленими їх парадигматичними та синтагматичними відношеннями в структурі мови [199; 201; 203; 205].

Засобом набуття цих знань О. Шахнарович називає знакові операції, які становлять зміст лінгвістичної компетенції. О. Леонт'єв, О. Шахнарович, Т. Ушакова виокремлюють серед них такі: встановлення дитиною образних зв'язків між словами та предметами, між реченнями та ситуаціями, що передбачає виокремлення знаків з мовленнєвого потоку на практичному рівні [109; 110; 199; 242]. О. Шахнарович стверджує, що центральними операціями, які забезпечують засвоєння мови, є процес генералізації мовних явищ та їх перенесення [199; 242].

Дослідження Л. Виготського, О. Запорожця, Д. Ельконіна, О. Леонт'єва, О. Шахнарович, Ж. Піаже та ін. показали, які психічні процеси та соціальні фактори забезпечують засвоєння названих знань. Це сенсомоторний інтелект, певний рівень розумової діяльності, розвиток уявлень, уваги, пам'яті, які забезпечують засвоєння значень мовних знаків та їхньої зовнішньої сторони [110; 199; 242]. Євгенія Федорівна акцентує увагу на виокремлених О. Лурією специфічних психічних процесах, а саме на *сукцесивному аналізі* (аналіз послідовних елементів структури) сприйманого мовленнєвого потоку, який забезпечує засвоєння лінійної послідовності мовних одиниць різного рівня, та *симультанному синтезі* (об'єднання сигналів, що надходять послідовно, в одночасне цілісне сприймання всіх частин), який забезпечує засвоєння парадигматичних рядів, що особливо важливо для оволодіння системою граматичних форм (О. Лурія) [205; 206].

Велике значення для засвоєння мови мають і соціальні фактори, а саме: контакт між дитиною і людьми, які її доглядають, спільна діяльність та гра дорослого з дитиною, у процесі яких увага дитини спрямована на спілкування, розвиток предметної діяльності.

Завдяки аналізу літературних джерел Є. Соботович робить висновок, що для оволодіння мовою треба оволодіти звуковими образами мовних знаків. Для цього вчена розглядає фонологічний компонент мовної компетенції. Фонема – мінімальна одиниця звукової будови мови, яка слугує для позначення та розрізнення мовних знаків [198; 200; 204-206]. Фонема реалізується в алофонах, які в свою чергу виражаються звуками людського мовлення. Звук – елемент усного мовлення, який створюється органами артикуляційного, дихального та голосового апаратів.

Фонема як одиниця знакової системи має символну функцію. Це несамперед пізнавальна функція. С. Бернштейн, М. Трубецький виокремлюють фонему, які одночасно можуть бути спільними для двох знаків, розрізняти два знаки, в іншому бути тотожними.

На більш ранніх етапах розвитку дитини важливішим є засвоєння парадигматичної організації фонологічних одиниць мови, побудованої на відношеннях зіставлення їх за ознаками, які різняться за смислом. Саме ці ознаки роблять фонему реальною даністю мовної свідомості дитини, оскільки їх зміни ведуть до порушення семантичної або морфологічної тотожності й тому легко схоплюються дитиною. Це диференціальні ознаки фонем, характер яких визначається їхніми артикуляційними властивостями та акустичними ознаками, визначають Л. Чистович, О. Леонтьєв [199].

Є. Соботович уточнює, що внаслідок цього система зіставлення фонем за розрізнявальними ознаками будується в російській і українській мовах на зіставленні голосних звуків за рядом і підйомом, а приголосних – за місцем та способом утворення, дзвінкістю – глухістю, твердістю – м'якістю. Такі

диференціальні ознаки фонем є постійними, константними. Вчена аналізує питання про те, як засвоюються фонетичні одиниці мови.

На сенсорному рівні сприймання мовлення слуховим аналізатором здійснюється слуховий аналіз сприйнятих мовленнєвих сигналів слів. Завдяки цьому здійснюється розрізнення звуків мовлення за фізичними, акустичними ознаками та повторення їх на імітаційному рівні.

За результатами дослідження Є. Соботович та І. Соботович, у процесі нарощування лінгвістичного досвіду слуховими аналізаторами здійснюється узагальнення різних варіантів звучання тієї самої фонемі [181]. Дослідниці стверджують, що результатом цієї діяльності є формування константності слухового сприйняття, тобто сприйняття в процесі слухання мовлення незмінних ознак фонемі в усіх її варіантах звучання та розрізнення фонем за цими ознаками. Це і є фонематичним розрізненням (перцептивний рівень сприймання). Така якісна зміна процесу сприймання, на думку Євгенії Федорівни, обмежує та стабілізує звуковий склад мовлення, що й приводить до формування фонемних образів слів і їх наступного розпізнавання в мовленні дорослих. Завдяки дорослому встановлюється зв'язок між звуковими образами слів та явищами дійсності (смысловий рівень сприйняття) [181].

Таким чином, фонематичне розрізнення є одним із найважливіших механізмів, що визначають формування імпресивного, а потім – й експресивного мовлення. Є. Соботович робить висновок, що порушення процесу фонематичного сприйняття не можна пов'язувати лише з недостатністю слухового розрізнення звуків мовлення за фізичними (акустичними) ознаками, тобто слухового аналізу, що найчастіше спостерігається в логопедичній практиці [199].

При первинному порушенні сенсорного рівня сприймання, що зумовлене дефектами слухового аналізу, виявляється сенсорна алалія. Вторинно страждає формування фонематичного розрізнення, звукових

образів слів, імпресивного мовлення. При первинному порушенні перцептивного рівня сприймання слуховим аналізатором не підсумовуються постійні ознаки фонем, що виявляє ще один варіант сенсорної алалії. Тому процес імітації зберігається, однак фонемний склад слів для дітей з таким первинним порушенням втрачає свою стійкість.

Проведений аналіз дає змогу Є. Соботович визначити зміст фонологічного компонента мовної компетенції. Учена встановила, що вирішальну роль у розвитку фонематичного розрізнення відіграє лінгвістичний досвід дитини.

Дослідження дає вченій підставу стверджувати, що на початкових етапах формування механізмів фонематичного розрізнення певну роль грає мовленнєворуховий аналізатор: фонематичне розрізнення формується насамперед на матеріалі слів, не лише близьких досвіду дитини, але й доступних їй для називання. Коли дитина повторює подібні слова (звукокомплекси), різні варіанти звучань тієї самої фонемі виробляються одним і тим самим комплексом рухів артикуляцій, що сприяє фіксації їх константних ознак [199; 204-206.].

Для розвитку вказаних рівнів сприйняття велику роль відіграє інтелектуальний розвиток дитини. Оволодіваючи мовою, дитина засвоює символічну функцію мовного знака, що стимулює в неї розвиток слухової уваги та уваги до звукової оболонки мови.

Виокремлюючи лексичне та психологічне значення слова, Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонтьєв стверджують, що воно має складну семантичну будову [110; 199]. Спираючись на аналіз наукових джерел, Є. Соботович робить висновок, що лексичне значення слова – це зміст слова, це встановлюєма нашим мисленням співвіднесеність між звуковим комплексом та цілим класом предметів чи явищ дійсності. Психологічне значення слова – це узагальнене відображення дійсності, яке вироблене людиною та зафіксоване у формі понять, знань чи вмінь як узагальненого

образу дій. Учена зазначає, що засвоєні лексичне й психологічне значення слова становлять зміст семантичного компонента лінгвістичної компетенції.

Завдяки аналізу процесу формування лексичного і психологічного значень Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Дж. Грін, та ін. виділяють знакові операції та психічні процеси, за допомогою яких ці значення засвоюються [76; 88; 242]. Дослідження свідчать, що формування семантичних структур корелює з даними щодо когнітивного розвитку дитини.

Засвоєнню семантичних структур передують розширення та диференціація понятійної сфери дитини на домовному рівні в процесі спільної діяльності дитини з людьми, що її виховують.

Дослідження Є. Соботович підтверджують провідну роль синтагматичних зв'язків слів у засвоєнні узагальненого лексичного значення слова та розширенні його смислової сфери словесних асоціативних реакцій у дітей 5–8-річного віку. Науковець наголошує, що до 6 років у обстежених дітей (їх мовленнєвий розвиток відповідав мовленнєвій нормі) в основному спостерігаються синтагматичні та парадигматичні асоціативні мовленнєві реакції.

Формування системи словесних зв'язків і відношень забезпечується певним рівнем розвитку симультанних синтезів (О. Лурія): для пізнання цих зв'язків і відношень необхідно, щоб свідомість людини могла одночасно поєднувати декілька співвіднесених ознак [76; 199]. Таким чином, не наочні уявлення, а здатність внутрішнього схоплювання, організації окремих ізольованих ознак, поєднання їх в одночасно охоплюваній схемі є необхідною умовою формування названих функціональних зв'язків слова.

Дослідження О. Лурії та його послідовників показали, що при ураженні тім'яно-потиличних областей кори головного мозку, що здійснюють симультанний синтез (семантична афазія), система зв'язків і відношень, що криється за словом, виявляється глибоко порушеною [76]. Унаслідок цього у хворих залишається збереженою лише предметна співвіднесеність слова.

На основі засвоєння узагальненого лексичного значення слова, як уточнює Є. Соботович, надалі формується функціональне використання мовних знаків: звукова оболонка слова починає втрачати свій образний зв'язок з предметом чи з безпосередньо сприймуваною якістю предмету або його дією [165; 198; 200; 204; 206;]. Слова починають використовуватися лише як мовні знаки, тобто як умовні позначення для вираження того чи того змісту.

У ході розвитку дитини в міру систематизації її уявлень про навколишній світ у процесі навчання відбувається впорядкування семантичних полів, розвиток лексичної системності й на цій основі – формування словесних понять. Дослідження Є. Соботович виявило, що смисловий зв'язок слів у процесі асоціативних реакцій базується на вказаних відношеннях лише до 7–8 років [199; 201-206].

Отже, семантичний компонент лінгвістичної компетенції в його лексичній ланці ґрунтується на засвоєнні наступних знань: прямого, зумовленого та узагальненого лексичного значення слова, його понятійної співвіднесеності.

Як стверджує Євгенія Федорівна, формування семантичної структури слова (його лексичного значення і понятійного змісту) забезпечується такими розумовими операціями із семантичними одиницями: структуризуванням предметної ситуації та виділенням у ній окремих елементів (семантичних одиниць); встановленням зв'язків між цими смисловими одиницями і мовним способом їх позначення; порівнянням однорідних предметів, явищ, що позначаються тим самим словом, виділенням у них загальних ознак або функцій і їх узагальненням; встановленням системи смислових зв'язків (логічних, синтагматичних і парадигматичних) цього слова з іншими словами; кумуляцією та узагальненням різних значень того самого слова; практичною класифікацією слів за семантичними ознаками різної міри узагальненості [76; 110; 199; 200.].

Розглядаючи граматичний компонент лінгвістичної компетенції, Є. Соботович відзначає те, що дитина, яка вже оволоділа мовою, ніколи не стикається з граматичними правилами, а має справу лише з конкретними реченнями. Мовлення дитини підпорядковане певним закономірностям.

Аналіз семантичної структури речення веде до висновку про те, що його значення окреслюється сумою таких значень: 1) лексичним значенням належних до нього слів; 2) їх смисловими відношеннями в лінійному ланцюжку (або семантичними значеннями відношення); 3) ці смислові відношення в мові передаються певним порядком слів і синтаксичними морфемами або закінченнями [199; 201; 203; 205;].

Для розуміння речень, особливо тих, що не мають семантичних показників, і правильного граматичного оформлення, у власному мовленні потрібно засвоїти граматичне або додаткове значення формотворних морфем (закінчень слів), наголошує Є. Соботович [181; 200; 201; 206; 242]. Граматичні, або додаткові значення, виражають різні лінійні (синтагматичні) відношення слів у словосполученнях і реченнях. Засвоєння названих значень і мовних способів їх вираження складають, на думку вченої, граматичний компонент лінгвістичної компетенції. Є. Соботович на основі аналізу онтогенезу мовленнєвого акту визначає способи і механізми засвоєння цих знань.

Дослідження О. Гвоздева, О. Шахнаровича та ін. дають ученій підставу стверджувати, що синтаксичні компоненти мови засвоюються раніше, ніж морфологічні [205; 242]. Аналіз процесу засвоєння дитиною речення показує, що опанування його *семантичною* структурою безпосередньо відображає характер мислення дитини, тобто її здатність встановлювати смислові зв'язки між явищами (Л. Виготський, О. Лурія, Д. Богоявленський).

Завдяки проведеному аналізу, Є. Соботович підтверджує, що способи опанування дитиною *синтаксичною* структурою речення (засвоєння синтаксичних значень слів як значень їх відношення і відповідно до цього

правил порядку допустимих послідовностей слів у реченні) так само безпосередньо відображають характер мислення дитини (здатність структурувати ситуацію, виділяти в ній значимі смислові компоненти і встановлювати між ними смислові зв'язки).

Науковець наголошує, що треба розглядати проблему засвоєння не лише смислової сторони речення, а й її зовнішньої сторони. Л. Виготський, Д. Піаже наголошують, що зовнішня сторона мовлення дитини розвивається від слова до побудови речення із 2–3 слів, потім до простої фрази і до поєднання фраз [199, с.25.]. О. Гвоздев виділяє такий період розвитку мовлення дитини, коли вона опускає (хоча перцептивно й усвідомлює) дієслово або об'єкт дії. Це, на його думку свідчить про те, що об'єднання слів у ряд є певною складністю для дитини .

Таким чином, зв'язок елементів ситуації і відповідних їм словесних знаків у системі становить специфічну операцію (сукцесивний синтез), що формується поступово. Це підтверджують дані дослідження Є. Соботович, які показують, що при патологічному формуванні цієї операції, що виникає при ураженні лобних відділів мозку, речення в дітей не формується у власному мовленні, попри розуміння синтаксичних значень [199; 201; 203; 205; 242].

Проведений аналіз процесу опанування дитиною граматичних знань (на рівні синтаксису) дозволив Є. Соботович виділити такі операції, що забезпечують їх засвоєння: 1) смислове структурування наочної ситуації, виділення в ній основних семантичних одиниць; 2) установлення семантичних відношень між виділеними елементами ситуації; 3) зіставлення виділених елементів ситуації з їх знаковим (мовним) позначенням; 4) засвоєння значень відношень між знаковими одиницями або синтаксичного значення слова у вказаних ланцюжках; 5) розрізнення граматичних класів слів [199, с.25-26.].

Вказані вище знання і операції забезпечують, на думку Є. Соботович, засвоєння правил об'єднання слів у лінійні ланцюжки – словосполучення і речення (тобто синтагматику мови) як правил побудови і розуміння синтаксичних структур. Учена наголошує, що синтаксичні значення слів у реченні оформляються за допомогою граматичних форм (граматичних морфем). Вони починають формуватися в дитини після засвоєння синтаксичного значення слів як значення відношення (1 р. 10 міс.). Таким чином, як під час засвоєння допустимої послідовності слів у реченні, так і під час засвоєння форм слів дитина спирається на предметну дійсність.

Встановлення зв'язків між словоформою та предметною дійсністю приводять до розуміння того нового, що вносить морфема в значення вже відомого слова, наголошує Є. Соботович. Проте для того, щоб за допомогою цієї морфемі позначати подібні відношення між іншими предметами, вона має бути вичленувана зі слова у практичний спосіб. Завдяки аналізу праць багатьох науковців Є. Соботович робить висновок, що операцією, яка забезпечують процес вичленування морфем, є морфологічний аналіз. О. Шахнарович роз'яснює це поняття так: морфологічний аналіз спирається на фонетичний та складовий аналіз, але часто не збігається з ним, а є новим розчленуванням вже розчленованого слова [199; 200; 205; 212].

Таким чином, морфологічний компонент мовної компетенції базується на засвоєнні наступних знань і правил: 1) наочно-синтаксичного значення формотворчих морфем; 2) мовного способу їх позначення (звукової оболонки морфем); 3) граматичних стереотипів (моделей) словозміни; 4) парадигматичних морфологічних рядів [160, с 28.].

У засвоєнні цих знань велика роль належить таким операціям: орієнтації дитини на звукову форму слова, порівняння словоформ за звучанням і значенням, а також розумові операції з мовними (морфологічними) значеннями: абстрагування, перенесення, генералізація.

Усе вищеописане становить *лінгвістичний компонент мовленнєвої діяльності*, що його Є. Соботович розглядає як коло мовних знань, мовну компетентність, яка формується в процесі оволодіння мовою і без якої володіння мовою неможливе. Детально вчена описує мовленнєву діяльність та її складники, аналізує лінгвістичну компетентність, зміст та психічні процеси, які зумовлюють її формування, характеризує фонологічний компонент мовної компетенції та його значення, особливу увагу приділяє семантичному та граматичному компонентам лінгвістичної компетенції.

Комунікація є найважливішим чинником розвитку дітей, оскільки в процесі спілкування дитина осягає світ, набуває досвіду, засвоює знання. Кожна дитина відчуває потребу в спілкуванні, але не кожна може реалізувати цю потребу. Такі діти, зазвичай, і не можуть говорити, використовуючи мовлення як засіб комунікації.

Діти з важкими порушеннями розвитку мають великі труднощі в спілкуванні та вимагають до себе особливої уваги, оскільки вони позбавлені можливості висловити свої думки, бажання, потреби, зазначає Євгенія Федорівна [160; 199; 201; 225].

Спілкування є одним із головних питань, через призму якого визначають проблеми сприймання й розуміння людьми одне одного. На думку О. Леонтьєва, спілкування є певною стороною діяльності, а діяльність – умова спілкування [109; 110]. Комунікативний процес є основою спілкування, організація якого залежить від розуміння системи і структури процесу, а також природи комунікативного акту.

Поняття комунікації А. Фреліх визначає як двостороннє спілкування індивідуумів, в основі якого лежить передача значимих сигналів. Це визначення дає можливість віднести до засобів комунікації вербальні, звукові, а також незвукові засоби. При цьому завжди беруть до уваги те, що вид і зміст знаків можуть модифікуватися. Мовлення є основним засобом комунікації між людьми. Воно зазвичай супроводжується невербальною

комунікацією, яка характеризує особистісне відношення учасників до процесу спілкування і є вираженням індивідуальності того, хто говорить. Але є коло людей, у яких з різних причин мовлення немає, і які потребують альтернативної комунікації, або люди, у яких мовлення розвинене недостатньо, і тому вони потребують підтримувальної (додаткової) комунікації.

Однією з центральних проблем корекційної педагогіки є питання становлення та розвитку мовленнєвої діяльності у дітей як з нормою, так і патологією. Для використання мовлення з метою спілкування потрібні не лише знання про мовні одиниці та механізми їх опанування, а й оволодіння комунікативною компетенцією [76; 88; 91].

Під *комунікативною компетентністю* розуміють здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, певну сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне спілкування [76; 242]. Вона передбачає вміння змінювати глибину й коло спілкування, розуміти і бути зрозумілим для партнера по спілкуванню. Комунікативна компетентність формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми. Цей досвід набувається в процесі не лише безпосередньої взаємодії, а також опосередкованої, у тому числі з літератури, театру, кіно, із яких людина отримує інформацію про характер комунікативних ситуацій, особливості міжособистісної взаємодії і засоби їх вирішень. У процесі опанування комунікативною сферою людина запозичає з культурного середовища засоби аналізу комунікативних ситуацій у вигляді словесних і візуальних форм [199; 201; 203; 205].

Комунікативна компетенція – це засвоєння етно- і соціально-психологічних еталонів, стандартів, ступінь володіння технікою спілкування. У комунікативних методиках поряд з оволодінням мовними знаннями передбачається практичне оволодіння технікою спілкування, правилами ввічливості, тощо. Попри відмінність багатьох визначень комунікативної

компетенції, їх поєднує те, що до складу компетенції включаються знання, уміння, що забезпечують ефективність спілкування в будь-яких його формах і, які дають можливість установлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми [104.].

При визначенні комунікативної компетентності Є. Соботович спирається на трактування, запропоноване М. Вятютневим, – це вибір та реалізація програм мовленнєвої поведінки залежно від уміння людини орієнтуватися в обставинах спілкування, класифікувати ситуацію залежно від теми, завдань та комунікативних установок [199; 208].

Необхідною передумовою для оволодіння комунікативною компетенцією, зазначає Є. Соботович, є формування в дитини механізмів продукування мовленнєвого висловлювання (чи дії його породження та розуміння) [157; 199]. Розглядаючи ланку комунікативної компетентності, а саме оволодіння мовленнєвими навичками та вміннями, Є. Соботович спирається на теорію мовленнєвої діяльності О. Леонтьєва.

Аналізуючи літературні джерела з цього питання, учена робить висновок, що мовленнєве висловлювання є мовленнєвою дією, якій властиві такі самі ознаки, як і будь-якій іншій дії – мотивованість і цілеспрямованість, ієрархічна організація. Воно складається з декількох послідовних ланок, із яких початком є мотив або потреба у висловлюванні. Проте центральною ланкою мовленнєвої дії є формування задуму майбутнього висловлювання, його загального смислового контуру або, згідно з О. Леонтьєвим, його внутрішнє програмування [110; 199].

На наступному етапі смислова програма набуває словесно-граматичного оформлення, тобто відбувається перекодування образів у слова, у зв'язку з чим здійснюється їх добір за семантичними ознаками. Далі відбувається об'єднання цих слів за смислом відповідно до засвоєних синтаксичних значень відношення, що визначають порядок допустимих послідовностей слів [158; 147; 205]. Є. Соботович відзначає, що за лексико-

граматичним оформленням програми йде наступна ланка мовленнєвого висловлювання – визначається його поскладова схема та здійснюється точний відбір артикуляцій або рухів, що реалізують її.

Далі рухова програма за допомогою моторних виконавчих механізмів реалізується в звукове мовлення. Обов'язковою ланкою в схемі мовленнєвого породження, як наголошує Є. Соботович, є самоконтроль мовця за своїм мовленням: отримавши інформацію про виконання мовленнєвої дії, мовець зіставляє її з еталоном або мовними нормативами.

Аналізуючи літературні джерела, Є. Соботович звертає увагу на те, що Т. Рябова поділяє операційну сторону мовленнєвої дії дві групи. До першої належить складання схем речень різної міри конкретності, комбінування словоформ, тобто відбувається приєднання до кореневої частини слова відповідних граматичних морфем і складання поскладової кінетичної схеми висловлювання. Євгенія Федорівна встановлює, що ці операції створюють програму наступної діяльності і є комбінуванням елементів, пов'язаних відношенням суміжності в послідовний сукцесивний комплекс. Їхнє комбінування відбувається на основі сукцесивного синтезу [142]. Як вказує Т. Рябова, операції другої групи збагачують і конкретизують цю схему. Відбувається вибір елементів, пов'язаних відношенням схожості та складників симультанного цілого.

Отже, на етапі мовного та моторного програмування висловлювання відбувається складний процес оперування лексичними, морфологічними і фонетичними одиницями мови, звуковою і складовою структурою слова в цілому. Граматичне оформлення слова припускає вибір морфем з урахуванням цілого ряду значень, синтаксичної функції цього слова в схемі висловлювання, загального категоріального значення слова і окремих категоріальних значень. Водночас враховуються також граматичні зв'язки слів у реченні: граматична характеристика головного слова зумовлює форму залежного від нього слова і характер зв'язків [199; 201-206].

Аналіз літературних джерел засвідчує, що Є. Соботович наголошує і на складності вибору того, що відповідає цим значенням звукокомплексу (морфеми). Формальна сторона морфологічних категорій представлена в російській і українській мовах розгорнутою мережею морфем, багато з яких є ідентичними за звуковим складом, тобто багатозначними граматичними морфемами: та сама формальна ознака (звукокомплекс) може одночасно мати значення і роду, і числа, і відмінка [160; 161; 181; 199].

Велику роль у граматичному оформленні висловлювання, як зазначає О. Леонтьєв, відіграють і операції конструювання словоформ, які спираються на сформовану навичку оперування звуковим, складовим і руховим складом слова. Аналізуючи це, Євгенія Федорівна доходить до висновку, що порушення кожної з названих операцій спричиняє специфічні помилки як в усній, так і писемній мові. Учена наголошує, що породження мовленнєвого висловлювання не є результатом усвідомленого аналізу. Воно здійснюється складною системою механізмів і формується в міру їх дозрівання під впливом спілкування дитини з дорослим.

Перероблення мовленнєвих сигналів також є складною мовленнєвою дією, процесом розуміння мови, або декодування. Цей складний процес Є. Соботович розглядає на трьох рівнях сприйняття мовлення – сенсорний, перцептивний, смисловий. Вона стверджує, що в людини, яка опанувала мову та мовлення, слова відображаються в пам'яті в їх матеріальній оболонці у формі слухорухових образів. Ці образи відповідають фонемному складу слова. Кожен такий слухоруховий образ співвіднесений із певним предметом, явищем.

Процес розуміння мовлення починається з сприйняття ритміко-інтонаційної структури речення та членування його на окремі слова, звуки. Ці сигнали передаються в мозкові центри слуховими нервами. Спираючись на дослідження Л. Чистович, В. Кожевникова та ін., учена простежує за обробленням акустичної інформації, яку має слово. На сенсорному рівні

виділяються послідовні сегменти, що відповідають мовленнєвим одиницям, здійснюється їхній акустичний аналіз. Для розуміння значення слова потрібне оброблення – виділення зі вказаних акустичних ознак звукового сигналу постійних ознак фонем і їх розрізнення за цими ознаками. Л. Чистович, І. Зимня, Є. Соботович, І. Соботович та інші виокремлюють перцептивний рівень сприйняття мовлення. Дослідники зазначають, що як тільки ці ознаки виділяються, відбувається впізнавання звукового складу слова за результатом звірення сприйнятого та переробленого вказаним способом акустичного сигналу зі збереженим у пам'яті слухорохового образу слова [199; 206].

Є. Соботович звертала увагу на те, що для впізнавання фонемного складу слова необов'язково розрізнити усі звуки, що входять до нього. Людина, яка володіє мовленням, на підставі впізнавання перших звуків слова передбачає його наступні елементи. Тому впізнавання звукового складу слова веде до розуміння його значення – це смисловий рівень сприйняття мовлення. Для усвідомлення різного смислу речень під час сприйняття мовлення треба враховувати не лише лексичне значення слів. Для цього береться до уваги граматичне оформлення слів у реченні: закінчення, певна послідовність слів, конструкції речення. Урахування граматичних відношень слів у реченні – це розуміння інформації не на поверхневому (зміст вербальної інформації), а на глибинному рівні сприйняття мовлення. Під час породження мовленнєвого висловлювання на етапі глибинного синтаксуювання спочатку створюються ядерні конструкції, які потім трансформуються в промовлюване речення, побудоване за правилами граматики [160].

Учена наголошує, що глибинний рівень розуміння мовлення забезпечується збереженням і певним рівнем розвитку симультанних синтезів, тобто можливістю одночасного охоплення всіх смислових компонентів висловлювання. Таким чином, Є. Соботович проаналізувала

діяльність засвоєння мовлення та діяльність його використання в процесах породження мовленнєвого висловлювання і його розуміння, а також загальну схему мовленнєвих дій.

Психолінгвістичний аналіз структури мовленнєвої діяльності, її формування в процесі онтогенезу дав можливість Є. Соботович більш диференційовано підійти до визначення складного структурного мовленнєвого механізму.

Вчена виокремлює дві групи механізмів, що забезпечують формування та функціонування мовленнєвої діяльності:

1. *Загальнофункціональні механізми*, які забезпечують засвоєння всіх семантичних одиниць мови. Такими механізмами є операції аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, осмислення; довготривала та оперативна пам'ять, увага. При порушенні інтелектуального розвитку дитини недостатність цієї групи механізмів спричиняє певні особливості її розвитку. У дитини спостерігаються порушення у формуванні семантичної ланки лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності; різних типів лексичного значення; семантичної структури речення. Це все зумовлює дефекти у функціонуванні комунікативного компонента – недостатній рівень розуміння мовлення, неправильний добір мовних знаків.

2. *Специфічний мовленнєвий механізм*, який забезпечує прийом мовленнєвих сигналів у їх акустичній, фізичній модальності, їхнє внутрішнє перероблення; це є рецептивною ланкою мовленнєвого механізму. Інша ланка мовленнєвого механізму забезпечує зворотний процес – перешифрування змісту висловлювання в систему знаків та їхню моторну реалізацію. Це мовленнєво-продукувальна ланка специфічного мовленнєвого механізму.

Ураження всіх цих механізмів призводить до мовленнєвих порушень (моторна та сенсорна алалія, афазія, дизартрія) [142, с. 36]. При ураженні механізмів, що відносяться до елементарного рівня організації мовленнєвої

функції, а саме сприйняття мовленнєвого сигналу та його передача до мозкових центрів, знижується гострота слуху. Це призводить до порушення формування лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності.

Ураження сенсорного рівня рецептивного мовленнєвого механізму виявляється в порушенні первинного слухового аналізу, що призводить до несприйняття звуків мовлення. Євгенія Федорівна зазначає, що в результаті всього цього зв'язок між звукокомплексом, певним словом та його значенням не встановлюється, тобто не формується розуміння мовлення (сенсорна алалія та афазія з порушенням слухового мовленнєвого гнозису).

На перцептивному рівні діяльності рецептивного механізму відбувається вичленування в акустичних характеристиках звуків мовлення їх постійних ознак та на цій основі – запам'ятовування їх у процесі розвитку мовлення. Це все здійснюється середніми відділами скроневої доли. Ураження цих механізмів буде виявлятися в невпізнанні фонем мови при збереженому розрізненні їх за фізичними акустичними ознаками. Учена вказує, що таке порушення лежить в основі мовних форм сенсорної афазії та алалії, які виокремлювала В. Орфінська [114; 142; 199].

Мовленнєво–продукувальна ланка специфічного мовленнєвого механізму також представлена трьома рівнями. Учена зазначає, що цим механізмом здійснюється кодування сенсу майбутнього висловлювання в систему мовних знаків. Спираючись на нейропсихологічні дослідження О. Вінарської та Т. Ахутіної, Євгенія Федорівна вказує, що механізми символічного вираження думки інтегруються діяльністю різних ділянок головного мозку, зокрема лобово-скроневи́ми і скронево-тім'яними його відділами, що відносяться до зони перекриття кіркових кінців аналізаторів. При ураженні цих областей виникають мовні форми моторної афазії та алалії, виокремлені В. Орфінською [114; 208.].

У тому, що відбувається перекодування мовного коду в мовленнєворуховий (етап моторного програмування дії породження

мовленнєвого висловлювання) велику роль відіграють нижні відділи премоторної зони (область Брока), що здійснюють інтеграцію рухів артикуляцій (формування кінетичних складників схем висловлювання). При їх порушенні виникає кінетична апраксія, що лежить в основі еферентної моторної афазії і аналогічного варіанта моторної алалії [114; 142; 199; 200; 208]. З цього варіанта алалії Є. Соботович виокремила мовну її форму, яку позначила як *синтагматичну алалію*, на відміну від її моторного кінетичного варіанта. Аналіз відмінностей синтагматичної алалії від кінетичної показав, що в основі синтагматичної алалії лежить порушення сукцесивного синтезу на рівні оперування не артикуляційними руховими рядами (кінетична алалія), а мовними знаками на етапі мовного оформлення висловлювання, а саме в процесі його граматичного структурування [114; 142; 199; 200].

Експериментальні дані Є. Соботович свідчать, що порушується лінійне розподілення кодових одиниць конструйованого висловлювання при синтагматичній формі алалії [142; 199; 201-206; 213; 225].

На етапі моторного програмування здійснюється також добір рухів артикуляцій, що реалізують кінетичні схеми слова. Цю діяльність здійснюють вторинні відділи нижньотім'яної області. Для управління рухами, у тому числі й мовленнєвими, необхідна постійна серія аферентних сигналів про положення рухового органу і створення серії аферентних надбудов. Їх функції полягають у доборі потрібних рухів і адресації рухового імпульсу до певних м'язових груп.

Євгенія Федорівна стверджувала, що аферентні відділи кори головного мозку формуються в процесі наслідування: почувши той чи той звукокомплекс, дитина намагається відтворити його, приладжуючи, підганяючи свої рухи доти, доки вимовлене нею слово (звукокомплекс) не збіжиться зі вказаним еталоном. У процесі цієї дії в аферентні області кори головного мозку надходить потік імпульсів від мовленнєворухових органів, що сигналізують кору про скорочення окремих груп м'язів. У процесі їхнього

оброблення, що виробляється кінестетичними відділами кори головного мозку домінантної півкулі, аналізується й узагальнюється руховий склад звуків мовлення. Ці рухові схеми відображаються в руховій пам'яті. Тому актуалізація звукового образу слова в процесі породження мовленнєвого висловлювання спричиняє актуалізацію і добір мовленнєвими механізмами потрібних артикуляцій. Лише за цієї умови рухові імпульси прямують до певних груп м'язів [142; 199; 201-206; 213; 225].

При порушенні кінестетичних відділів кори головного мозку рухові імпульси, що йдуть від периферії, не аналізуються, а отже, не формуються рухові схеми звуків мовлення (кінестетична форма моторної алалії) або вони розпадаються (аферентна моторна афазія). Тому в процесі моторного програмування висловлювання не відбувається добору потрібних артикуляцій і руховий імпульс хаотично проходить в різні м'язові групи, що призводить до нестабільного неправильного відтворення звукового складу слова (багаточисленні хаотичні заміни звуків, пошук потрібних рухів). Названа діяльність здійснюється на праксичному рівні організації мовленнєво-відтворювального механізму. Проте наслідком цих первинних рухових порушень, як показало дослідження Є. Соботович, є вторинні мовні порушення: затримка формування морфологічного розчленовування мовлення, а надалі –несформованість їхньої парадигматичної організації. Ці порушення характеризують кінестетичну форму алалії [76; 81; 199; 242].

З названої форми кінестетичної алалії і афазії О. Вінарська та Є. Соботович виокремлюють ще один мовний варіант вказаних порушень. При цій мовній формі алалії у дитини не фіксуються порушення артикуляційного праксису, проте мовлення тривалий час немає. При компенсації дефекту насамперед формуються звуко-рухові образи граматичних морфем та їхня парадигматична організація [142]. Відмінність мовної форми алалії від кінестетичної Євгенія Федорівна бачить у тому, що в дітей з мовним варіантом дефекту порушується вища узагальнювальна

функція кінестетичних кори головного мозку, унаслідок чого виявляється неможливим виділення в різних варіантах звучання тієї самої фонемі (тобто у фонемній парадигмі), її постійних корисних смислорозрізнявальних рухових ознак.

Все викладене, як вважає Є. Соботович, підтверджує необхідність виділення названих трьох рівнів організації специфічного мовленнєвого механізму [142; 199; 201-206; 213; 225]. У реалізації рухової програми висловлювання беруть участь такі відділи мозку: екстрапірамідна система, що регулює тонус мовленнєвої мускулатури; мозочок, що здійснює координацію мовленнєвих рухів; пірамідні шляхи; ядра черепномозкових нервів і їх відростки, якими руховий імпульс передається до м'язів губ, язика, м'якого піднебіння, голосових зв'язок, викликаючи їхні скорочення. Це – моторний рівень організації мовленнєво-відтворювального механізму. При його ураженні виникають різні форми дизартрії, за яких порушується звуковимова.

Отже, психологічні механізми мовленнєвої діяльності корелюють з множинними відділами головного мозку, ураження яких спричиняє різні за структурою мовленнєві порушення, які потребують застосування диференційованих методів їх корекції.

Таким чином, Є. Соботович виділяє дві групи психологічних механізмів: *загальнофункціональні* та *специфічні мовленнєві*. Перша група механізмів пов'язана з діяльністю мовнорухового та мовнослухового аналізаторів у їх периферійному, провідниковому та центральному (кірковому) відділах. Їхні порушення призводить до виникнення первинних мовленнєвих порушень, таких, як алалія (афазія), дизартрія, ринолалія. Вади другої групи механізмів переважно виявляються у вторинних порушеннях мовлення на фоні інших патологій психофізичного розвитку (розумова відсталість, ЗПР тощо). Ці механізми представлені психічними процесами і

функціями (пам'ять, увага, мислення та ін.), які, окрім мовленнєвої, забезпечують й інші види психічної діяльності людини [142; 199].

Виділення таких психологічних механізмів мовлення сприяло створенню *психолінгвістичної класифікації порушень мовленнєвого розвитку* в дітей, яка стала суттєвим доповненням до наявних у логопедії клінічної (клініко-симптоматичної) та психолого-педагогічної класифікацій. На відміну від них, у психолінгвістичній класифікації дефекти мовлення диференціюються не лише за їхніми *зовнішніми* проявами (що при різних формах мовленнєвих порушень можуть бути подібними), а й на основі визначення уражених *психологічних* механізмів мовлення.

Є. Соботович досліджувала лінгвістичний та комунікативний компоненти мовленнєвої діяльності. Лінгвістичний компонент учена розглядає як діяльність оволодіння мовою, у результаті якої засвоюються практичні мовні знання, що забезпечують мовленнєве спілкування. Дослідниця визначила зміст названих знань на всіх рівнях організації мови, а також розумові знакові операції, які їх формують.

Є. Соботович, аналізуючи мовленнєвий компонент мовленнєвої діяльності, розглядає мовленнєві дії, а саме програмування й розуміння мовленнєвого висловлювання та їх операційний склад. Завдяки цьому аналізу науковець розкрила складний структурний механізм мовленнєвої діяльності, чим збагатила логопедичну науку.

2. 4. Діяльність Є. Соботович у створенні системи та розвитку спеціальної освіти для дітей з психофізичними вадами.

Спеціальна освіта дітей з вадами психофізичного розвитку в Україні має давню історію. Україна, як і багато інших держав світу, пройшла довгий шлях від громадської опіки цих дітей до створення приватних виховних закладів.

Створення спеціальних закладів для дітей з психофізичними вадами зумовлювало необхідність розроблення теоретичних і методичних аспектів

їх розвитку, виховання та навчання. Тривалий час ці питання вирішував безпосередньо заклад, у якому перебували такі діти.

Чинна в Україні на початку ХХ століття мережа спеціальних закладів для різних категорій дітей була недостатньою та не задовольняла навіть мінімальних потреб у їх вихованні [68].

Питання про створення державної системи громадської допомоги дітям із вадами психофізичного розвитку, їхнього навчання, виховання й лікування у спеціальних закладах, глибоке і всебічне вивчення цієї категорії дітей порушували О. Володимирський, І. Сікорський, О. Щербина, І. Соколянський, П. Мельников та ін. Але досить довго не були почуті чиновниками з Міністерства освіти УРСР [68].

Лише на початку 60-х років ХХ століття почалося розширення мережі спеціальних шкіл, організацій дошкільного виховання, створення диференційованої мережі спеціальних закладів для дітей із різними порушеннями розвитку, активізувалося поліпшення якості навчально-виховної роботи. До чинних трьох типів спеціальних шкіл (для глухих, сліпих і розумово відсталих) додалися заклади для слабозорих, слабочуючих, для дітей із важкими порушеннями мовлення та опорно-рухового апарату. Окрім цього, у школах для слабочуючих дітей і дітей із важкими порушеннями мовлення почали діяти два відділення, кожне з яких мало певну специфіку навчання. Значно зросла мережа логопедичних пунктів (у 1961 році їх налічувалося 56, а в 1968–1969 навчальному році – 253) [67-71].

У 70 – 80-х роках ХХ століття відбулися суттєві зміни у структурі спеціальної школи, змісті навчання й виховання учнів, навчально-методичному та нормативному забезпеченні їхньої діяльності [68]. Спеціальні школи перейшли на нові навчальні плани і програми, що забезпечували тісніший зв'язок школи з життям. Для вдосконалення змісту та методів навчання і виховання учнів різних типів спеціальних шкіл проводили експериментальні дослідження, спрямовані на вивчення закономірностей,

особливостей психофізичного розвитку всіх категорій дітей та розроблення на цій основі системи педагогічної корекції порушених функцій.

Монографічні дослідження І. Моргуліса «Теоретичні основи корекційно-виховного процесу в молодших класах школи сліпих» (1984), Є. Соботович «Психолого-педагогічні основи корекції порушень формування граматичної будови мови у дітей» (1984), В. Синьова «Корекція інтелектуальних порушень в учнів допоміжної школи» (1988) підтвердили, що найбільших корекційно-компенсаторних успіхів у роботі спеціальних шкіл можна досягти за умов: ранньої діагностики порушень у розвитку дітей; урахування типологічних, вікових та індивідуальних особливостей; орієнтування на збереження особистості; системного характеру компенсаторно-корекційних впливів на різні сфери психофізичного розвитку дитини; створення педагогічних умов для постійного нарощування успіхів дитини в різних галузях її діяльності (ігрової, навчальної, трудової, громадської тощо) [68; 117].

Як свідчать архівні та документальні матеріали, у 1976 році Є. Соботович разом зі своїми колегами М. Савченко та Л. Смирновою розробили програму з логопедії для студентів дефектологічних факультетів педагогічних інститутів. За цією програмою працювали фахівці, які викладали дисципліну «Логопедія» [191].

Аналіз наказу №11 від 25 січня 1979 року «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню логопедичної допомоги дітям в Українській РСР» засвідчує, що Євгенія Федорівна разом із працівниками кафедр дефектологічного факультету КДПІ імені О. М. Горького протягом 1980 – 1985 років забезпечувала розроблення актуальних питань логопедичної роботи в допоміжних школах та шкільних логопедичних пунктах [117].

Тоді ж почалося активне виготовлення навчальної та методичної дефектологічної літератури, були розглянуті спеціальні навчальні заклади

для дітей з порушеннями психофізичного розвитку та умови, у яких навчалися діти, було уточнено кваліфікації з підготовки спеціальних кадрів на дефектологічних факультетах педагогічних інститутів [94;117].

Починаючи з 1981 – 1982 навчального року, факультет дефектології КДПІ імені О. М. Горького готував педагогічні кадри на денній формі навчання з таких кваліфікацій: «Учитель і логопед допоміжної школи», «Олігофренопедагог дошкільних закладів», «Учитель початкових класів, мови та літератури шкіл глухих і слабочуючих», «Сурдопедагог дошкільних закладів», «Учитель професійно-трудового навчання і методист з виховної роботи» та «Учитель глухих і слабочуючих». На заочній формі навчання готували кадри з таких кваліфікацій, як «Учитель допоміжної школи», «Учитель школи глухих і слабочуючих». Окрім того, на заочній формі навчання працювали трирічні курси з підготовки студентів-заочників, які не мали вищої дефектологічної освіти, але працювали в спеціальних закладах з дітьми з особливостями психофізичного розвитку [117]. Зіставляючи хронологічні дані, бачимо, що в цей період Є. Соботович працювала в цьому закладі на посаді доцента кафедри сурдопедагогіки, тому можна стверджувати, що вона безпосередньо брала участь у підготовці педагогічних кадрів за названими кваліфікаціями та в розробленні планів для цієї підготовки.

Для системи спеціальної освіти для дітей з психофізичними вадами учена розпрацювала та опубліковані такі матеріали: Методические рекомендации по преодолению первичных нарушений речевого развития у учащихся подготовительного и первого класса школ для детей с тяжелыми нарушениями речи / Е. Ф.Соботович.– К.: РУМК, 1989. – 44 с.; Методические рекомендации по развитию речи у учащихся младших классов вспомогательной школы / Е. Ф. Соботович / Упр. интернат. и вспомогат. учеб.-метод. учреждений, охраны прав детей. – К.: РУМК, 1989. – 60 с. [157; 158].

На початку 1990 – 1991 навчального року вчена розробила програму спецкурсу, за якою можна було проводити логопедичні заходи в спеціальних дошкільних установах. У ній подані основи, на яких базувалась вся робота фахівця: Соботович Е. Ф. Програма спецкурса «Логопедическая работа в специальных дошкольных учреждениях» / Е. Ф. Соботович. – МНО, 1990. – 11 с. [192].

Відповідно до планів роботи Міністерства освіти України та АПН України, з метою обговорення проекту Концепції спеціальної освіти осіб з фізичними та психічними вадами в Україні на найближчі роки та перспективу Міністерство освіти України, Академія педагогічних наук України наказом від 21 липня 1993 року №221/37 «Про проведення науково-практичної конференції на тему: «Основні засади розвитку спеціальної освіти в Україні дітей з психофізичними вадами» провели з 3 по 5 жовтня 1993 року в м. Ужгороді науково-практичну конференцію «Основні засади розвитку спеціальної освіти в Україні дітей з психофізичними вадами» за участю інспекторів Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти обласних (міських) Рад народних депутатів, завідувачів (методистів) кабінетів інтернатних закладів, інститутів удосконалення учителів (післядипломної освіти), педагогів спеціальних навчально-виховних закладів, викладачів дефектологічних факультетів (відділень) вищих навчальних закладів [94;117].

Як засвідчують документальні дані, Інститут дефектології АПН України, Український державний педагогічний інститут імені М. П. Драгоманова, Слов'янський та Кам'янець-Подільський педагогічні інститути, Інститут системних досліджень освіти забезпечили участь наукових та практичних працівників-фахівців з дефектології [117]. Зіставляючи хронологічні дані, бачимо, що у 1993 році Є. Соботович обіймала посаду завідувача кафедри сурдопедагогіки та логопедії Українського державного педагогічного інституту імені М. П. Драгоманова.

Тому можна стверджувати, що вона не тільки безпосередньо брала участь у названій конференції, а й мала вагомий вплив на її проведення та результати.

У кінці 90-х років ХХ ст. важливим дослідницьким центром України з проблем вивчення, діагностики, корекції та запобігання порушенням мовленнєвого розвитку дітей стала лабораторія логопедії, завідувачем якої призначили доктора педагогічних наук, професора Є. Соботович. Із перших днів заснування наукові співробітники лабораторії працювали над удосконаленням змісту спеціальної освіти дітей з вадами мовленнєвого розвитку. Науковці лабораторії під керівництвом Євгенії Федорівни, брали участь у розробленні Державних стандартів спеціальної освіти дітей з тяжкими порушеннями мовлення та з вадами опорно-рухового апарату.

Усі напрацювання лабораторії логопедії застосовують у практиці корекційно-виховної роботи. Окрім того, у роботі лабораторії важливе місце відводили післядипломній освіті логопедів. Саме тому науковці співпрацювали з методичним об'єднанням охорони здоров'я м. Києва, з клубами «Логос» та «Дефектолог» при Київському міському Будинку вчителя, виступали на методоб'єднаннях різних районів м. Києва та співпрацювали з обласними інститутами післядипломної освіти в різних містах України [117].

У 90-ті роки, попри скрутне економічне становище, в Україні відбувається розвиток системи підготовки спеціальних кадрів шляхом відкриття нових спеціальностей та нових форм навчання, а вчені-дефектологи створюють українську спеціальну літературу, що дає можливість студентам здобувати освіту національною мовою і вивчати дослідження в галузі дефектології вітчизняних учених. Засновуються багатoproфільні центри, що дають вихованцями якісну дошкільну, загальну середню, професійно-технічну та вищу освіти. На їх базах проводилися різні види практик, пов'язані з професійною підготовкою дефектологічних і,

зокрема, логопедичних та соціально-педагогічних працівників, відбувалося підвищення кваліфікації дефектологічних та соціально-педагогічних кадрів.

Найвагомішими напрацюваннями для розвитку спеціальної освіти для дітей з психофізичними вадами були: Концепція загальнонавчальної підготовки аномальних дітей до шкільного навчання (Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1997. – №1. – С. 2–5) та Концепція стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку (Є. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2002. – №1. – С. 2–5) [152; 153].

У 1997 році Є. Соботович розробила «Концепцію загальнонавчальної підготовки аномальних дітей до шкільного навчання», у якій виокремила основні завдання дошкільних закладів: розвиток розумових операцій (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація), що сприяє формуванню узагальнювальної функції мовлення; формування мовленнєвої діяльності в межах практичного оволодіння як передумови, що забезпечує засвоєння теоретичних знань про мову; підготовка дітей до опанування писемного мовлення [152; 153].

У цьому доробку вчена зазначає, що в системі підготовки дітей до шкільного навчання розвиток мовлення посідає одне з чільних місць. Спираючись на численні дослідження К. Беккер, Е. Дранкіна, Р. Левіної, І. Прищепової, І. Садовнікової, Л. Спірової, В. Тарасун, М. Шевченко, А. Ястребової та ін., дослідниця наголошує, що навіть нерізко виражені відхилення в мовленнєвому розвитку дитини спричиняють труднощі в засвоєнні навчальних програм з предметів мовного циклу, а більш виражені відхилення призводять до виникнення стійких дисграфій та дислексій. Порушення мовленнєвого розвитку мають і більші наслідки. Недостатнє засвоєння мовних засобів (особливо семантичних одиниць на різних рівнях організації мови) та мовних навичок (особливо граматичних) обмежують можливості спонтанного розвитку мовленнєвої системи, зокрема самостійне

засвоєння значень нових слів, із потоком яких дитина стикається у навчальній літературі з усіх шкільних предметів [152; 153; 235; 241; 245].

Це веде до недостатнього розуміння усного і особливо писемного мовлення, що, зрештою, ускладнює процес оволодіння шкільними знаннями. Можна стверджувати, що Євгенія Федорівна, окреслюючи зміст та об'єм словесних значень та понять, визначає формування системи словесних зв'язків та відношень у свідомості носія мови.

Є. Соботович наголошує, що добір мовного змісту та методів навчання (вихідного обсягу фонетичних, лексичних та граматичних практичних «знань») мають базуватися на уявленнях, що не відповідають сучасному рівню знань про мову, мовлення, мовленнєву діяльність та її формування в процесі онтогенезу.

Тому дослідниця вважає та обґрунтовує, що розробка проблеми лінгвістичних основ підготовки дітей до шкільного навчання пов'язана з вирішенням 4-х основних положень: визначенням основних напрямків лінгвістичної підготовки; обґрунтуванням принципів добору змісту лінгвістичного навчання; конкретизацією цього змісту, тобто встановленням вихідного обсягу та якості фонетичних, лексичних і граматичних практичних знань, що забезпечують успішне спілкування та навчання в школі; знаходженням ефективних шляхів їх формування [202].

Обґрунтування цих положень дає можливість ученій окреслити напрями лінгвістичної підготовки та її основні напрямки, а саме:

Формування в дитини в межах практичного оволодіння мовленнєвою діяльністю: а) такого рівня володіння мовою, який забезпечив би можливість засвоєння шкільних знань у цілому і став би основою для формування абстрактного мовленнєвого мислення; б) передумов, що забезпечують засвоєння теоретичних знань про мову; в) підготовку дітей до оволодіння експресивним та імпресивним писемним мовленням.

Зміст лінгвістичного навчання, спрямованого на вирішення названих завдань, буде дещо перехрещуватись, але значною мірою доповнюватиме один одного [202].

У розробленні лінгвістичних основ навчання мові в дошкільному віці Є. Соботович спирається значною мірою на визначення практичних знань, якими оволодіває дитина (утворення синтаксичних та морфологічних структур) та способів їх набуття на практичному рівні оволодіння мовленнєвою діяльністю. Визначення названих знань та механізмів їх засвоєння може сприяти знаходженню таких шляхів формування мовлення дитини, які сприятимуть перетворенню мовленнєвої системи дитини в гнучку систему, здатну до саморозвитку.

Є. Соботович стверджує, що психолінгвістичний структурний аналіз дає змогу визначити зміст лінгвістичної компетенції в цілому та окремих її складових ланок. Аналіз мови як знакової системи уможливорює наближення до визначення змісту лінгвістичної компетенції.

Таким чином, володіння мовою на практичному рівні передбачає оволодіння її носієм такими мовними значеннями:

1. Фізичним компонентом мовних знаків, тобто суттєвими ознаками матеріального тіла знаків – їх звуковою оболонкою;
2. Значенням мовних знаків, які формуються як узагальнені уявлення про реально наявні предмети навколишнього світу;
3. Правилами знакового позначення;
4. Закономірностями поєднання та організації мовних знаків як правилами побудови морфологічних та синтаксичних структур у процесі їх використання [202].

Аналіз порушень мовленнєвого розвитку дитини дав змогу Євгенії Федорівні по-новому визначити рівень лінгвістичної готовності дитини до шкільного навчання і зміст цього навчання. Дослідження І. Соботович показало, що при спеціально організованій довільній діяльності з мовним

матеріалом дитина до 6–7 років оволодіває складною сукупністю операцій з граматичними елементами мови, що приводить, врешті, до встановлення зв'язків між деякими граматичними ознаками слова і мовними способами їх вираження та їх подальшого переносу на інші випадки позначення подібних ознак, тобто до функціонального використання граматичних елементів [181].

Є. Соботович, аналізуючи корекційні та загальні програми навчання та виховання в дитячому садку для дітей з порушеннями мовлення, вказує, що навчання спрямоване в основному на формування сенсомоторних та практичних передумов письма та на підготовку дітей до засвоєння фонетичного принципу орфографії.

Аналіз цієї структури дає можливість говорити про необхідність формування в дітей фонематичного та морфологічного аналізу слова. Засвоєння названих дій є складним питанням. Про це свідчать численні фонетичні помилки в письмі учнів навіть з незначними відхиленнями у мовленнєвому розвитку [202].

Таким чином, Є. Соботович у загальних рисах визначила та описала принципи підходу до визначення відповідного змісту й методів лінгвістичної підготовки дітей до шкільного навчання. Але дослідниця відзначає, що кожен з напрямів підготовки потребує практичної реалізації та обґрунтування системи аналітичних, конструктивних і комунікативних вправ, що забезпечують усі аспекти засвоєння виділеного мовного матеріалу.

Наступне вивчення проблеми розвитку системи логопедичної допомоги дітям в Україні дає змогу окреслити нові напрями корекційно-розвивального і корекційно-превентивного навчання дітей з порушеннями мовлення (В. Тарасун, Є. Соботович та ін.).

Згідно з наказом Міністерства освіти і науки України «Про розробку державного стандарту спеціальної освіти дітей з особливими потребами, його програмового і навчально-методичного забезпечення», Інститут дефектології АПН України у 2000 році провів наукову сесію з проблеми «Основні засади

стандартизації спеціальної освіти». У ній з питання щодо структури закладів спеціальної освіти й термінів навчання кожної категорії дітей взяли участь декани дефектологічних факультетів України, завідувачі кафедр, відділи початкової, дошкільної і спеціальної освіти Міністерства освіти і науки України та Науково-методичного центру середньої освіти [117]. Одним із учасників проведення цього заходу була Євгенія Федорівна.

Завдяки розробленій у 2002 році «Концепції стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушенням мовленнєвого розвитку», Є. Соботович визначила принципи проектування змісту навчання, мінімальний обсяг знань, умінь і навичок стосовно загальноосвітніх та корекційно-компенсаторних галузей навчання. Учена визначила зміст корекційного навчання, зокрема для дітей із ЗНМ, схарактеризувала дефект, різні варіанти та орієнтовні напрями корекційного навчання [152; 153]. Аналізуючи Концепцію стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушенням мовленнєвого розвитку, можна відзначити, що в ній визначені основні завдання, які передбачають корекцію провідного розладу, розвиток усіх сторін мовлення та підготовку дітей до навчання у школі. Ці завдання розроблені для спеціальних дитячих садків і логопедичних груп при масових дитячих закладах. Євгенія Федорівна вважає, що особливої значущості набувають питання використання нових підходів до корекції і попередження ЗНМ з урахуванням новітніх наукових даних про психолінгвістичну структуру мовленнєвої діяльності, її психологічні механізми, нормативні показники мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку [142; 152; 153; 199].

У 2004 році Є. Соботович разом зі своїм учнем, на той час завідувачем лабораторії логопедії Інституту дефектологія АПН України, В. Тищенком розробляють «Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту» [193]. У цьому програмно-методичному комплексі висвітлено питання змісту та

методики корекційно-попереджувального та розвивального навчання з розвитку мовлення в дітей старшого дошкільного віку з порушеннями розумового розвитку.

Результати наукових досліджень Є. Соботович упроваджено в практику роботи спеціальних дошкільних закладів та шкіл України, Росії, Білорусі. Під її керівництвом розроблено низку нових навчальних курсів, програм, методичних рекомендацій із дисциплін логопедичного циклу [152-154; 156-158; 191-193]. Діяльність вченої була спрямована на становлення та розвиток системи спеціальної освіти для дітей із порушеннями мовлення в Україні.

2. 5. Наукова школа професора Є. Соботович.

Здобутки видатного вченого Є. Соботович, яка досліджувала численні проблеми логопедії, втілилися в дослідженнях її учнів – студентів, аспірантів.

Першим, хто продовжив ланку наукових пошуків Є. Соботович, була Олена Марківна Гопіченко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького. Під керівництвом Євгенії Федорівни у 1979 р. вона захистила кандидатську дисертацію з теми «Фонетические ошибки в письме умственно отсталых школьников младших классов и пути их преодоления (на материале украинского языка)» [78].

Ця тема була цікавою для Євгенії Федорівни, тому що деякі аспекти цієї проблеми вона вивчала під час роботи над кандидатською та докторською дисертаціями. У своєму дослідженні О. Гопіченко представила характеристику патологічних помилок на письмі розумово відсталих дітей. Було встановлено, що однією з найпоширеніших груп помилок у них є фонематичні помилки, які трапляються в наборі (пропуски, заміщення, вставки букв). По-новому Олена Марківна визначила причини фонематичних помилок – порушення координації між операціями, які забезпечують фонематично правильне написання, та несформованість навичок

самоконтролю в цих операціях. Було встановлено зв'язок між порушеннями письма та патологічними особливостями учнів. Уперше розроблено та обгрунтовано педагогічні засоби оптимізації корекційної роботи при порушенні письма [78; 208].

Аналіз дослідження О. Гопіченко засвідчив, що ключовим моментом було розв'язання проблеми порушення акустичної дисграфії в дітей з фонетично чистим мовленням. Олена Марківна розкрила механізм цього порушення, а головне, виокремила порушення слухового контролю.

Проведене дослідження О. Гопіченко дало змогу розширити уявлення про природу порушення письма в розумово відсталих дітей без порушень аналізаторної діяльності, виявило зв'язок фонетичних помилок зі своєрідною організацією психічної діяльності розумово відсталих дітей у процесі виконання складних дій процесу письма. Також було підтверджено, що гностична основа процесу сприйняття у дітей з порушеннями письма була такою самою, як і в дітей, що навчалися без порушень у письмі [78; 170; 190; 210; 221].

Своєрідність організації психічних процесів виявлялась у тому, що при зіткненні з мовними труднощами процес фонемного розпізнавання в дітей порушувався. Унаслідок випадання слухового контролю із загального ланцюга страждали операції в цілому. При переносі слухового та кінестетичного контролю в розумовий план процес фонемного розпізнавання страждав ще більше, що вело до труднощів диференціації сумісних на письмі близьких фонем та розпізнавання в складі слова голосних і приголосних звуків.

О. Гопіченко виявила, що підвищена увага до дій фонематичного аналізу послаблювала необхідний зоровий та кінестетичний контроль та призводила до збільшення пропусків, недописання букв у слові. Дослідниця разом з Є. Соботович виокремила випадкові нестабільні заміни не корелюючих між собою звуків та дали їм назву – позиційні помилки.

О. Гопіченко простежила, що такі помилки поєднувалися з низькою працездатністю дитини, втомлюваністю, відволіканням, поганим переключенням уваги. На фоні цього Олена Марківна розробила свою класифікацію помилок залежно від акустико-артикуляційної, оптичної та моторної недостатності: 1 група – заміна букв, відповідних близьким за акустико-артикуляційними ознаками фонем; 2 група – пропуски, заміни, вставки, причинами яких є несформованість розумової дії аналізу складу, слова, порушення фонематичного сприйняття; 3 група – заміни, вставки та пропуски букв, зумовлені позицією звуків у слові та впливу їх один на одного – це позиційні помилки [78].

Під час корекційного навчання О. Гопіченко головним завданням окреслювала вміння виробляти складово-звуковий аналіз слова з опорою на кінестезії, слухове сприйняття та уявлення. Письмові вправи Олена Марківна вводила в заняття лише після відпрацювання до автоматизації фонемного розпізнавання мови. Учена враховувала, що на письмі при згорнутому проговорюванні, коли фонематичний аналіз відбувається у внутрішньому плані, зорове сприйняття матеріалу є найбільш надійним та зручним засобом контролю. Тому особливу увагу О. Гопіченко приділила розвитку зорового контролю під час письма. Будуючи методику корекційної роботи, урахувала комплекс медико-педагогічних заходів, спрямованих на подолання психопатологічних порушень у дітей.

Таким чином, О. Гопіченко продовжила ланку досліджень Є. Соботович в напрямі фонетико-фонематичних порушень. Працюючи над кандидатською дисертацією, вона опублікувала такі статті в співавторстві з науковим керівником: Пути изучения фонетических ошибок в письменном умственно отсталых учащихся / Е. М. Гопиченко, Е. Ф. Соботович // Методические рекомендации к исследованию проблем коррекционной работы в специальных школах. – К., 1975. – С. 60–62; Природа фонетичних помилок в письмових роботах розумово відсталих учнів / О. М. Гопіченко,

Є. Ф. Соботович // Питання дефектології. – 1978. – Вип. 12. – С. 109–115; О механізмах нарушения дифференциации звуков в процессе письма у умственно отсталых учащихся / Е. М. Гопиченко, Е. Ф. Соботович // XXIX Герценовские чтения: научные доклады. – Л., 1976. – С. 79–80; Фонетические ошибки в письме умственно отсталых учащихся младших классов / Е. М. Гопиченко, Е. Ф. Соботович // Нарушения речи и голоса у детей и взрослых. – М., 1979. – С. 83–99 [170; 190; 210; 221].

Вивчення проблеми писемного мовлення в логопедії продовжили інші аспіранти Є. Соботович – Е. Данілавічюте та Л. Бартенєва.

У 1997 році захищає кандидатську дисертацію Данілавічюте Еляна Анатоліївна – нині кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України: «Порушення письма в учнів II–IV класів з дитячим церебральним паралічем та шляхи їх корекції» [83].

Розглядаючи проблему помилок у письмі молодших школярів із дитячим церебральним паралічем, Еляна Анатоліївна разом зі своїм науковим керівником розробила новий комплексний підхід до аналізу порушень письма, який ураховує багатоланкову структуру цього виду мовленнєвої діяльності, а також поліморфну структуру дефекту, спричиненого дитячим церебральним паралічем. Встановлено, що письмовій продукції таких учнів властиві різні типи помилок, найбільш типовими і стійкими серед яких є фонемографічні. Е. Данілавічюте запропонувала нове трактування психологічних механізмів фонемографічних помилок, представила поетапну систему корекційного навчання, розроблену з урахуванням виявлених механізмів порушень, а також збережених компонентів письмового виду мовленнєвої діяльності [82; 83].

За час роботи над дисертаційним дослідженням вийшли такі статті аспірантки у співавторстві з Є. Соботович: Психологічні механізми порушень письма в учнів 2 – 4 класів з ДЦП / Е. А. Данілавічюте, Є. Ф. Соботович //

Актуальные проблемы обучения, адаптации и интеграции детей с нарушениями развития. – С.-Пб. : «Образование», 1995. – С. 166–168; Особливості подолання фонемографічних помилок у учнів 2–4 класів з ДЦП / Е. А. Данілавічюте, Є. Ф. Соботович // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні: Матеріали 11 з'їзду Товариства психологів України (23–27 верес. 1996 р., м. Київ) – Том 10. – Симпозіум «Психолого-педагогічні проблеми сучасної дефектології». – К., 1996. – С. 101–103; До питання встановлення механізмів фонемографічних помилок / Е. А. Данілавічюте, Є. Ф. Соботович // Актуальні проблеми розбудови національної освіти: зб. науково-метод. праць. – Ч. III. – Київ – Херсон, 1987. – С. 173–175; Підходи до вивчення механізмів фонемографічних відхилень / Е. А. Данілавічюте, Є. Ф. Соботович // Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі корекційного навчання і виховання. – К., 1997. – С. 199–201 [137; 156; 183; 184; 207].

Напряму, який започаткували Є. Соботович та Е. Данілавічюте, розпрацьовує вже учениця Еляни Анатоліївни – Ільїна Валентина Михайлівна – старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук, фахівець із питань порушень читання в дітей з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ).

Системні порушення мовлення та їхні аспекти, які досліджувала Євгенія Федорівна, продовжили вивчати: Тищенко Владислав Володимирович – нині кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри логопедії НПУ імені М. П. Драгоманова; Андрусишина Лариса Євгенівна – нині кандидат психологічних наук старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, Трофименко Людмила Іванівна – нині кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, Рібцун Юлія Валентинівна

– нині кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

У 1999 році В. Тищенко під керівництвом Є. Соботович захистив кандидатську дисертацію, присвячену проблемі диференційованого вивчення та корекції вад мовленнєвого розвитку розумово відсталих дітей старшого дошкільного віку «Формування інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності у розумово відсталих дошкільників» [236].

На основі психолінгвістичного аналізу структури мовленнєвої діяльності В. Тищенко виділив її складники, формування яких відбувається за безпосередньої участі пізнавальних процесів. Саме ці операції були визначені як складники інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності. Окрім того, на рівні розуміння та породження усних та писемних висловлювань представлено що саме представлено діями ймовірного прогнозування та слухового контролю, а на рівні оволодіння письмом та читання – дією перекодування звукової структури слова у буквено-графічну та діями слухового, зорового та рухового контролю [236].

Застосування психолінгвістичного підходу до вивчення мовленнєвої функції дало змогу Владиславі Володимировичу виокремити інтелектуальний компонент мовленнєвої діяльності (ІКМД уже згадувалося як аббревіатура) та обґрунтувати його зміст (ті вербальні дії та знакові операції, які забезпечують засвоєння та використання мови і формування яких визначається рівнем розвитку пізнавальних процесів: пам'яті, уваги, мислення, аналітико-синтетичної діяльності аналізаторів). В. Тищенко дослідив складники ІКМД у його комунікативній ланці у старших дошкільників з олігофренією, визначив особливості їх сформованості, психологічні механізми їх порушень. На цій основі автор розробив спеціальну систему мовленнєвої підготовки розумово відсталих дітей до навчання в школі, що передбачає корекцію та розвиток складників ІКМД, які

забезпечують засвоєння шкільних знань, у тому числі й з предметів мовного циклу [236].

Комплексне дослідження інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності уможливило виявлення системного характеру його порушення в розумововідсталих дошкільників. Під керівництвом Є. Соботович аспірант отримав нові експериментальні дані про рівень сформованості окремих складників ІКМД напередодні вступу названої категорії дітей до школи.

Корекційно-попереджувальне навчання розумово відсталих дошкільників Владислав Володимирович спрямував на розвиток не лише *лінгвістичного* компонента мовленнєвої діяльності, а й *комунікативного*. Формування останнього передбачає розвиток таких складників ІКМД, як дії ймовірного прогнозування на фонологічному, морфологічному і синтаксичному рівнях, дії слухового, рухового та зорового контролю, операцій морфологічного та фонологічного аналізу, процесу утримання структури дії розуміння та породження висловів. Експериментальне дослідження засвідчило ефективність запропонованого підходу та розробленої системи корекційної роботи.

Робота В. Тищенка підтвердила правомірність виділення в мовленнєвій діяльності інтелектуального компонента, порушення якого зумовлює виникнення стійких специфічних вад мовленнєвого розвитку дітей з розумовою відсталістю, що негативно відображається на стані їхньої мовленнєвої функції та на рівні готовності до навчання у школі [138; 156; 193; 236].

У співавторстві з Євгенією Федорівною В. Тищенко опублікував такі праці: Особливості засвоєння розумово відсталими дошкільниками граматичних категорій та абстрактного лексико-граматичного значення слова як частини мови / В. В. Тищенко, Є. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1998. – № 3 – С. 2–5; Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту. – К.:

Актуальна освіта, 2004сторінки; Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению / Е. Ф. Соботович, Л. Е. Андрусишина, Л. И. Бартенева, Э. А. Данилавичюте, В. В. Тищенко, Л. И. Трофименко. – К.: “Актуальна освіта”, 1998. – 127 с. [138; 156; 193; 236].

У 2000 році успішно захистила кандидатську дисертацію під керівництвом Є. Соботович Бартенева Лариса Іванівна: «Підготовка дітей із загальним недорозвитком мовлення старшого дошкільного віку до оволодіння орфографією» [63]. На сьогодні Лариса Іванівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Її дисертація присвячена проблемі діагностики та корекції вад мовленнєвого розвитку дітей з нерізко вираженим загальним недорозвитком мовлення (НЗНМ) 7-го року життя у зв'язку з підготовкою їх до оволодіння нормами орфографії. Лариса Іванівна зазначає, що засвоєння дитиною морфологічного принципу письма забезпечується сформованістю так званої орфографічної навички – складного психологічного утворення, що є сукупністю автоматизованих компонентів орфографічних дій. Формування складників орфографічної навички передбачає певний рівень володіння дітьми всіма системами, а також діями та операціями з мовними знаками на мимовільному та довільному рівнях.

Аналіз відповідної літератури дав змогу Л. Бартеневій встановити, що певні передумови формування орфографічної навички можуть бути сформованими вже в дошкільному віці. На основі спеціально розробленої методики дослідження мовленнєвого розвитку дитини старшого дошкільного віку було проведено порівняльне експериментальне дослідження дітей з нормою розвитку та з НЗНМ, визначено стан їх готовності до засвоєння норм орфографії. З урахуванням виявлених вад розроблено адекватний структурі

дефекту зміст корекційно-розвивального та попереджувального навчання дітей з НЗНМ [63; 156; 208].

Л. Бартенєва вперше на основі спеціально розробленої методики комплексно дослідила стан мовленнєвої готовності дитини старшого дошкільного віку до вивчення мови як шкільного предмету (зокрема до засвоєння морфологічного принципу письма і норм орфографії) та виділила ті складники орфографічної навички (мовні структури і операції з мовними знаками), які можуть бути сформовані в дітей старшого дошкільного віку. Разом із Є. Соботович вона вперше розпрацювала цілісну систему корекції і розвитку зазначених складників орфографічної навички в дітей 7-го року життя з урахуванням наявного дефекту.

Відповідно до наукової концепції «Лінгвістичної підготовки дітей до навчання у школі» (Є. Соботович) Л. Бартенєва сформулювала принципи добору змісту попереджувального та розвивального навчання дошкільників із НЗНМ. Запропонована Л. Бартенєвою цілеспрямована система мовленнєвої підготовки дітей старшого дошкільного віку з НЗНМ сприяє успішнішому засвоєнню в школі норм правопису [прогр]. Подані в дисертації методики діагностики мовленнєвої готовності дитини до шкільного навчання (зокрема до оволодіння морфологічним принципом письма) можуть бути використані логопедами, а також вчителями масових і спеціальних шкіл для виявлення рівня оволодіння дитиною відповідними практичними мовними знаннями, що забезпечують засвоєння морфологічного принципу письма, з метою вчасного вживання відповідних профілактичних заходів, а також для з'ясування причин орфографічних помилок в учнів початкової школи.

Власне корекцію системних порушень мовлення вивчала ще одна учениця Є. Соботович – Л. Трофименко. У 2004 році вона захищає дисертацію під керівництвом Євгенії Федорівни: «Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення» [237]. Сьогодні вона кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України).

Дослідження Л. Трофименко полягає у розробленні корекційно-попереджувального і розвивального навчання, спрямованого на формування лексичної та граматичної сторін мовлення в дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ [237].

Дисертація присвячена проблемі диференційованого вивчення стану сформованості лексико-граматичної сторони мовлення та корекції вад вказаних систем дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення. Застосування психолінгвістичного підходу до вивчення та розвитку мовленнєвої функції дало змогу Людмилі Іванівні здійснити аналіз мовленнєвої діяльності дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ, її психологічних механізмів і закономірностей їх розвитку при нормальному та порушеному онтогенезі. На основі спеціальної методики виявлення стану сформованості лексико-граматичної сторони мовлення в дітей середнього дошкільного віку, розробленої з зазначених позицій, було проведено порівняльне експериментальне дослідження дітей із ЗНМ та з нормальним мовленнєвим розвитком, уточнено механізми виявлених порушень і труднощів. З урахуванням отриманих даних констатувального етапу дослідження розроблено зміст і методику корекційно-попереджувального та розвивального навчання дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ [237].

В основу дослідження Людмила Іванівна поклала концепцію стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку (Є. Соботович); нормативні показники і критерії мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку (Є. Соботович); концепцію про структуру мовленнєвих знань, механізми їх засвоєння на практичному рівні оволодіння мовленнєвою діяльністю (Л. Виготський, Дж. Грін, І. Зимня, О. Леонт'єв, О. Лурія, Д. Слобін, Є. Соботович, О. Шахнарович) [165-167].

Л. Трофименко вперше здійснила психолінгвістичний аналіз відхилень у засвоєнні і використанні лексичної, морфологічної та синтаксичної сторін мовлення в дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ. Вона уточнила психологічні механізми, що зумовлюють недорозвиток мовлення в дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ, та обґрунтувала нові напрями корекційно-попереджувального і розвивального навчання, спрямованого на формування лексико-граматичної системи мовлення в дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ.

Разом із науковим керівником Лариса Іванівна розробила методика корекційно-попереджувального і розвивального навчання з формування лексико-граматичної сторони мовлення в дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ з урахуванням виявлених порушень, їхніх психологічних механізмів і закономірностей становлення мовленнєвої діяльності у процесі нормального онтогенезу. Ця методика дала позитивну динаміку у формуванні лексико-граматичної сторони мовлення в дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ, які брали участь в експерименті, та наближенні основних показників цього розвитку до рівня вікової норми [156; 165-167; 182].

У 2010 році захищає кандидатську дисертацію ще одна учениця Євгенії Федорівни – Ю. Рібцун: «Формування усного мовлення у дітей дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком» [124]. Нині Юлія Валентинівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

У дисертації Юлія Валентинівна наводить результати комплексного дослідження усного мовлення дітей четвертого року життя із ЗНМ з урахуванням психологічних механізмів мовлення, особливостей невербального інтелекту та моторної сфери. У дослідженні здійснено психолінгвістичний аналіз труднощів засвоєння та використання фонетико-фонематичної і лексико-граматичної сторін мовлення дошкільників цієї

категорії, уточнено психологічний механізм, що лежить в основі мовленнєвого недорозвитку у молодших дошкільників із ЗНМ. Ю. Рібцун розробила напрями корекційно-попереджувального і розвивального навчання, спрямованого на формування усного мовлення в цих дітей, створила оригінальну методику формування фонетико-фонематичної та лексико-граматичної складників мовлення в зазначеній категорії дітей з урахуванням виявленого психологічного механізму недорозвинення мовленнєвої функціональної системи.

Юлія Валентинівна з'ясувала специфіку прояву мовленнєвого недорозвитку в молодших дошкільників, що стало основою диференційованого підходу до діагностики усного мовлення дітей четвертого року життя із ЗНМ з урахуванням особливостей їхнього невербального інтелекту, немовленнєвих моторних функцій, стану сформованості в них психологічних механізмів мовлення. Вона здійснила психолінгвістичний аналіз труднощів засвоєння й використання фонетико-фонематичної та лексико-граматичної складників мовлення молодших дошкільників із ЗНМ і визначила психологічний механізм, що лежить в основі мовленнєвого недорозвитку в дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ [124].

Разом із науковим керівником Ю. Рібцун обґрунтувала концептуальні підходи дослідження мовленнєвої діяльності молодших дошкільників із ЗНМ на основі аналізу й узагальнення науково-теоретичної літератури психолого-педагогічного і спеціального логопедичного напрямів (учення про засвоєння та використання мови; психологічну структуру мовленнєвої діяльності; психологічні механізми в нормі та порушенні психофізичного розвитку; диференційовані методи діагностики, корекції порушень мовленнєвого розвитку).

Ю. Рібцун виявила специфічні порушення різних складників діяльності засвоєння та використання мови, що в цілому характеризують порушення мовлення зазначеної категорії дітей як системний мовленнєвий

недорозвиток; визначила психологічний механізм, що лежить в його основі, а саме: недостатня сформованість лексичного і граматичного компонентів мовленнєвої системи, а також уваги, пам'яті та контролю різних модальностей. Дослідниця створила ефективну комплексну методіку корекційно-розвивального та попереджувального навчання з розвитку мовлення дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ відповідно до вікових особливостей і виявленого психологічного механізму мовленнєвого порушення.

У 2012 році Л. Андрусишина захистила кандидатську дисертацію «Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення» [62]. Дисертацію присвячено дослідженню особливостей інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ на основі якісно-кількісного аналізу стану сформованості пізнавальної та мовленнєвої діяльності. Л. Андрусишина виявила компоненти, критерії, показники інтелектуального розвитку та їх сформованості на вербальному та невербальному рівнях, розробила комплекс діагностики особливостей інтелектуальної діяльності та виявлено рівні їх сформованості у старших дошкільників із ЗНМ. Лариса Євгенівна визначила основні напрями та зміст корекційно-розвивальної роботи з попередження та подолання порушень інтелектуального розвитку у дітей цієї категорії [62].

У дисертації Лариса Євгенівна поглибила та уточнила положення щодо взаємообумовленості мислення та мовлення в онтогенезі дитини, положення психологічної діагностики інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ; положення щодо корекційно-розвивального впливу на порушення мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ; положення системно-діяльнісного підходу в діагностиці та корекції інтелектуальних порушень за наявності мовленнєвого дефекту дітей старшого дошкільного віку. Автор визначила специфіку структури мовленнєвого дефекту, що впливає на інтелектуальний розвиток дитини в дошкільному віці [62; 156].

У результаті проведеного дослідження Л. Андрусишина зазначає, що діагностика інтелектуальної діяльності дітей із ЗНМ на сучасному етапі не є цілісною і системною, що підтверджується розмаїттям застосування диференціально-рівневого, диференціально-типологічного, формалізованого підходів, та, відповідно, свідчить про відсутність єдиної позиції у вирішенні цієї проблеми. Дослідниця вказує, що особливості інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ зумовлюються станом сформованості операцій мислення, довільної пам'яті та уваги на вербальному й невербальному рівнях їх прояву та базисних компонентів розвитку мовленнєвої діяльності дітей із ЗНМ. Компонентами інтелектуальної діяльності є пізнавальний та мовленнєвий. Пізнавальний компонент представлений операційно-мисленнєвим, інформаційним критеріями та критерієм саморегуляції. Мовленнєвий компонент представлений фонологічним, лексичним та граматичним критеріями, що співвідносяться з рівнями системи мовлення.

Комплексне дослідження пізнавальних процесів дало змогу Ларисі Євгеніївні виявити системний характер їх порушення у більшості старших дошкільників із ЗНМ III рівня і отримати нові експериментальні дані про стан сформованості їх окремих складників напередодні вступу названої категорії дітей до школи. Результати констатувального дослідження засвідчили, що для більшості старших дошкільників із III рівнем ЗНМ властивий середній рівень сформованості процесів пізнавальної діяльності, що виявляється в системному характері їх порушення: якісно однорідними проявами структури дефекту були виражена недостатність операцій мислення, недостатній обсяг пам'яті зорової та акустичної модальності, патологічний характер мнестичних процесів, несформованість довільної уваги [62].

Розроблена Л. Андрусишиною програма з подолання та запобігання порушень інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із

ЗНМ ґрунтується на системі цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу і містить загальнофункціональні або комплексні технології та спеціальні технології, що спрямовані на підвищення ефективності формування пізнавальних і мовленнєвих процесів як основних структурних складників готовності дитини до навчання в школі. Комплексні технології спрямовані на забезпечення корекції та розвитку пізнавальних процесів дитини дошкільного віку із ЗНМ, розлади у функціонуванні яких зумовлюються як мовленнєвими, так і функціональними порушеннями розвитку пізнавальної діяльності загалом. Основними сферами застосування технологій є пізнавальна діяльність, зокрема оптимізація операційно-мисленнєвого її складника, оптимізація процесів запам'ятовування та відтворення інформації, оптимізація саморегуляції шляхом формування довільної уваги. Спеціальні технології з підвищення інтенсивності інтелектуального розвитку спрямовані на формування навичок диференційованого сприймання предметів та предметної співвіднесеності слова, процесів актуалізації зорово-предметних образів та їх мовленнєве опосередкування, системи вербальних смислових зв'язків [62].

Проблему корекції системних порушень продовжують досліджувати учні учнів Є. Соботович: І. Глущенко (науковий керівник – В. Тищенко) та А. Савицький (науковий керівник В. Тищенко).

У 2009 році А. Савицький успішно захищає дисертацію з теми «Корекція мовленнєво-рухової діяльності у дошкільників з дитячою афазією». Він продовжує розбудовувати школу Євгенії Федорівни, вивчаючи системні порушення [125].

Дослідження А. Савицького полягало у розробленні змісту й методики корекційно-реабілітаційної роботи, спрямованої на відновлення втрачених функцій рухової та мовленнєвої сфери дітей з моторною постопераційною афазією. Андрій Миколайович уперше здійснив комплексний аналіз порушень мовленнєвої і рухової сфери дітей з постопераційною моторною

афазією; доповнив та уточнив наукові уявлення про компенсаторні механізми відновлення мовленнєвої та рухової сфери в дітей дошкільного віку з моторною афазією; обґрунтував нові напрями комплексної корекційно-реабілітаційної роботи з відновлення мовленнєвої та рухової сфери в дітей з постопераційною афазією [125].

Завдяки розробленій методиці діагностики порушених функцій рухової та мовленнєвої сфери в дітей старшого дошкільного віку з афазією Андрій Миколайович виявив ступінь порушень рухової та мовленнєвої діяльності зазначеної категорії дітей, уточнив мозкові механізми, що лежать в її основі, встановив співвідношення виявлених порушень у руховій і мовленнєвій сфері та класифікував форми афазії.

На основі аналізу та узагальнення результатів констатувального експерименту А. Савицький виділив три групи дошкільників з постопераційною моторною афазією за ступенем порушення в них мовленнєвої та рухової сфери. Це дало змогу визначити диференційовані шляхи проведення корекційно-реабілітаційної роботи з відновлення втрачених мовленнєвих та рухових функцій у дітей кожної групи.

А. Савицький розробив та експериментально апробував зміст і методику корекційно-реабілітаційної роботи з відновлення втрачених унаслідок нейрохірургічного втручання функцій рухової та мовленнєвої сфери дітей з моторною афазією з урахуванням виявлених порушень, нейропсихологічних механізмів, особливостей мозкової регуляції в дошкільному віці, закономірностей становлення мовленнєвої та рухової діяльності в процесі нормального онтогенезу та визначених компенсаторних механізмів. Результати проведеного корекційно-відновлювального навчання за розробленою методикою свідчать про позитивну динаміку відновлення втрачених функцій рухової та мовленнєвої сфер дітей з моторною афазією, які брали участь в експерименті, порівняно з контрольною групою дітей. Це підтверджує правильність обраної стратегії, змісту та методів комплексної

корекційно-реабілітаційної роботи з відновлення рухової та мовленнєвої сфер дітей з постопераційною моторною афазією [125].

У 2010 році проходить успішно захист кандидатської дисертації І. Глущенко з теми «Корекція лексичної сторони мовлення на логопедичних заняттях у молодших школярів із затримкою психічного розвитку» [77]. Вона продовжує розвивати та збагачувати здобутки Є. Соботович своєю працею.

Ірина Ігорівна вперше провела комплексне дослідження засвоєння та використання лексичних одиниць у мовленнєвій діяльності молодших школярів із ЗПР з урахуванням складної психологічної структури означених складників мовленнєвої діяльності, психологічних механізмів мовлення та особливостей їх порушення в дітей названої категорії. І. Глущенко визначила причини, прояви та психологічні механізми порушень діяльності використання засвоєних лексичних одиниць у мовленнєвій діяльності молодших школярів із ЗПР: труднощі актуалізації лексичних одиниць у процесі породження мовлення, недоліки контролю та самоконтролю на лексичному рівні, домінування елементарних семантичних зв'язків між засвоєними словами.

Разом зі своїм керівником В. Тищенком Ірина Іванівна обґрунтувала, розробила та вдало апробувала методику корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на подолання порушень діяльності засвоєння та використання лексичних одиниць мови у молодших школярів із ЗПР. У дослідженні було враховано закономірності формування лексичної сторони мовлення в нормі та психологічні механізми порушень мовленнєвої діяльності у дітей із ЗПР [77]. Це не лише забезпечує повноцінне поповнення словника та розвиток уміння правильного використання лексичних одиниць в мовленнєвих актах, але й сприяє переходу всієї лексичної системи дитини на якісно вищий рівень саморозвитку та саморегуляції.

Ними було вдосконалено та розширено наукові уявлення про характер, причини та прояви порушень лексичної сторони мовлення у молодших

школярів із ЗПР. Подальшого розвитку в роботі І. Глущенко набули реалізації питання удосконалення змісту логопедичної роботи в школі інтенсивної педагогічної корекції, що узгоджується з отриманими результатами та в комплексі з корекцією та розвитком інших сторін мовлення [77]. Ефективність розробленої корекційної методики підтверджено порівнянням результатів логопедичної роботи з дітьми контрольної та експериментальних груп.

Таким чином, ідеї Є. Соботович втілювалися не тільки в її дослідженнях, а й у наукових роботах її аспірантів та їхніх учнів. Кожний науковий напрям, яким займалася Євгенія Федорівна, детально вивчався та впроваджувався в практичну діяльність фахівців.

І нині, після смерті Євгенії Федорівни Соботович, діяльність її наукової школи триває. Її учні та послідовники проводять наукові дослідження з вивчення психологічних механізмів мовлення при різних патологіях психофізичного розвитку, розробляють зміст та методики діагностики, корекції та попередження мовленнєвих вад у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку.

Висновки до 2 розділу.

Для аналізу науково-педагогічної спадщини Є. Соботович (монографій, науково-методичних та навчальних посібників, програм, наукових статей, доповідей, рецензій, рукописів дисертацій – усього понад 120 праць) ми вивчали фонди бібліотек та архівів України та Російської Федерації. Найвагомішими для корекційної педагогіки є такі: «Формування правильного мовлення в дітей із моторною алалією», «Порушення мовленнєвого розвитку в дітей та шляхи їх корекції», «Психолінгвістична структура мовленнєвої діяльності та механізми її формування», «Нормативні показники та критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини дошкільного віку», «Концепція

стандарту спеціальної освіти дошкільників із вадами мовленнєвого розвитку», «Мовленнєвий недорозвиток та шляхи його корекції», «Структура мовленнєвої діяльності та механізми її формування» та інші. (Додаток Е. Документ Е.1, Е.2, Е.3, Е.4, Е.5).

На цій основі виділяємо основні напрямки науково-педагогічної діяльності Є. Соботович:

- вивчення проблем недорікуватості;
- системний недорозвиток мовлення первинного генезу (алалії) і вторинного генезу (затримка психічного розвитку та розумова відсталість);
- розроблення та запровадження психолінгвістичного підходу в практику досліджень порушень мовленнєвого розвитку, а саме: вивчення онтогенезу дитячого мовлення, проблеми мовленнєвої підготовки до школи дітей з порушеннями психофізичного розвитку, дослідження порушень писемного мовлення;
- методичні підходи до змісту логопедичної допомоги дітям дошкільного віку з різними порушеннями мовлення;
- шляхи розвитку та вдосконалення системи спеціальної освіти дітей з психофізичними вадами;
- вивчення проблеми спеціальної психології осіб з порушеннями мовлення;
- розробка навчальних курсів, програм, методичних рекомендацій з дисциплін логопедичного циклу для вищої школи та системи післядипломної освіти;
- науково-видавнича діяльність: підготовка рукописів монографій, науково-методичних посібників, концепцій, методичних рекомендацій, наукових рецензій, навчальних програм; словникових статей до термінологічних словників та енциклопедій, наукових статей тощо;
- діяльність з підготовки педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Учена виокремила, обґрунтувала та систематизувала різні форми недорікуватості, їхні прояви, що стало основою для вивчення методів корекції цього порушення. Розкрила різні аспекти шляхів подолання недорікуватості у дітей дошкільного віку.

Значний внесок Є. Соботович зробила в напрямі вивчення алаалії, розробивши концепцію моторної алаалії як мовного порушення. Виявила складний диференційований характер недорозвитку мовлення у дітей з порушеннями інтелектуальної діяльності та дітей з моторною алаалією. Розвинула вчення про закономірності мовленнєвого розвитку дітей з алаалією, олігофренією та затримкою психічного розвитку, розкривши структуру та механізми порушень мовленнєвої діяльності, збагатила методи диференційної діагностики та корекційної логопедичної роботи з такими дітьми.

Важливим внеском у розвиток дефектологічної науки, зокрема логопедії, та теоретичним підґрунтям наукових розробок став створений Є. Соботович психолінгвістичний підхід до аналізу, корекції та попередження мовленнєвих порушень. Нею розроблена психолінгвістична модель мовленнєвої діяльності та психологічних механізмів, що лежать в основі її формування. Ця модель розкриває раніше невикористовувані в логопедичній науці психологічні механізми розвитку мовлення дитини (у фонологічній, лексичній, граматичній ланках) в умовах нормального та порушеного онтогенезу. Виокремлені механізми дали змогу визначити структуру мовленнєвих порушень та по-новому підійти до вирішення проблем пошуку ефективних і раціональних шляхів корекції та запобігання вад мовленнєвого розвитку в дітей. Такі розробки вченої сприяли створенню психолінгвістичної класифікації порушень мовленнєвого розвитку у дітей, що стала суттєвим доповненням до вже існуючих у логопедії клінічної (клініко-симптоматичної) та психолого-педагогічної класифікацій. Таким чином, Євгенія Федорівна стала засновником психолінгвістичного підходу до

вивчення закономірностей мовленнєвого дизонтогенезу мовлення, діагностики та корекції порушень мовленнєвої діяльності, вивчення закономірностей психічного розвитку в дітей-логопатів.

Доктор педагогічних наук, професор Є. Соботович була добрим наставником для багатьох відомих сьогодні науковців у галузі корекційної педагогіки (логопедії) та спеціальної психології, активно впливала на підготовку педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Під її керівництвом захистили дисертації О. Гопіченко, Е. Данілавічюте, В. Тищенко, Л. Бартенєва, Л. Трофименко, Л. Андрусина, Ю. Рібцун. В їхніх дослідженнях здобули розвитку наукові ідеї вченої: проблеми діагностики та корекції писемного мовлення, взаємозв'язок порушень мовлення та пізнавальної діяльності, вивчення системних порушень мовлення. Наукова та педагогічна діяльність Є. Соботович проходила у співпраці з відомими науковцями України та країн колишнього СРСР: Віт. Бондарем, О. Вінарською, Л. Волковою, І. Єременком, Є. Івановим, В. Лубовським, К. Карлепп, І. Колесником, Р. Лалаєвою, О. Леонтьєвим, В. Орфінською, В. Турчинською, К. Турчинською, М. Рождественською, В. Синьовим, Е. Синьовою, В. Тарасун, Н. Трауготт, Л. Фомічовою, М. Шеремет, М. Ярмаченком та ін.

Отже, вивчення науково-педагогічної спадщини Є. Соботович з проблем теорії та практики спеціальної педагогіки, показало, що праці вченої можна оцінити як цінні фундаментальні надбання вітчизняної логопедії. Ідеї, напрацювання Євгенії Федорівни з проблем недорікуватості, системних порушень, психолінгвістичної структури мовлення, розбудови системи спеціальних закладів стали цінною базою для сучасних науково-педагогічних досліджень.

ВИСНОВКИ

Дослідження життєвого шляху та науково-педагогічної спадщини відомого науковця та педагога Євгенії Федорівни Соботович дозволило зробити наступні висновки.

1. Визначено передумови становлення Є. Соботович як видатного педагога і науковця: вплив сім'ї, особистий приклад батьків в здобутті освіти; робота матері, що викликала інтерес до проблем дефектології; приклад чоловіка Євгенії Федорівни – Е. Соботовича, його відданість науці і його наукові здобутки, що значною мірою зумовили її інтерес до наукової діяльності; вплив наукових ідей та особистий приклад наукових учителів Є. Федорівни – провідних фахівців у галузі психоневрології, нейрофізіології, лінгвістики, логопедії, корекційної педагогіки: професорів Є. Іванова, В. Орфінської, Н. Трауготт; співпраця з провідними науковцями-сучасниками Є. Соботович: Віт. Бондарем, О. Вінарською, Л. Волковою, І. Єременком, Є. Івановим, Р. Лалаєвою, О. Леонтєвим, В. Лубовським, В. Орфінською, В. Синьовим, Н. Стадненко, Н. Трауготт, М. Ярмаченком, – що вплинуло на становлення її наукових поглядів та формування кола наукових інтересів.

2. Виділено та охарактеризовано періоди життєвого та творчого шляху вченої:

I період – дитячі роки (1935 – 1953 рр) – період до та під час Другої світової війни, а також в перші повоєнні роки в м. Ленінграді;

II період – роки юності та здобуття освіти (1953 – 1962 рр.) – навчання в Ленінградському державному педагогічному інституті імені О. І. Герцена;

III період – період здобуття практичного професійного досвіду: робота логопедом Ленінградської дитячої поліклініки (1962 – 1967 рр.);

IV період – початок науково-педагогічної діяльності – робота на кафедрі психоневрології та логопедії при Ленінградському державному педагогічному інституті імені О. І. Герцена (1967 – 1970 рр.);

V період – переїзд до м. Києва та наступне професійне зростання (1970 – 1994 рр.) – робота на кафедрі сурдопедагогіки (з 1972 року – сурдопедагогіки та логопедії) КДПІ імені О. М. Горького, навчання в докторантурі Інституту дефектології АПН СРСР, захист кандидатської та докторської дисертацій;

VI період – перехід від науково-педагогічної до наукової діяльності (1994 – 2007 рр.) – робота в Інституті дефектології АПН України (з 2001 року – Інституті спеціальної педагогіки АПН України), членство в АПН України.

3. Окреслено основні напрями науково-педагогічної діяльності:

- вивчення проблем недорікуватості;
- дослідження системного недорозвитку мовлення первинного (алалії) та вторинного (затримка психічного розвитку та розумова відсталість) генезу;
- розроблення та запровадження психолінгвістичного підходу в практику досліджень порушень мовленнєвого розвитку, а саме: вивчення онтогенезу дитячого мовлення, проблеми мовленнєвої підготовки до школи дітей з порушеннями психофізичного розвитку, діагностика, корекція, попередження порушень мовленнєвої діяльності різного генезу;
- методичні підходи до змісту логопедичної допомоги дітям дошкільного віку з різними порушеннями мовлення;
- шляхи розвитку та вдосконалення системи спеціальної освіти дітей з психофізичними вадами;
- вивчення проблеми спеціальної психології осіб з порушеннями мовлення;

- розробка навчальних курсів, програм, методичних рекомендацій з дисциплін логопедичного циклу для вищої школи та системи післядипломної освіти;

- науково-видавнича діяльність: підготовка рукописів монографій, науково-методичних посібників, концепцій, методичних рекомендацій, наукових рецензій, навчальних програм; словникових статей до термінологічних словників та енциклопедій, наукових статей тощо;

- науково-педагогічна діяльність з підготовки кадрів вищої кваліфікації.

4. Представлено основні науково-методичні ідеї та найвагоміші наукові здобутки Є. Соботович у галузі корекційної педагогіки та спеціальної психології:

- учення про різні форми недорікуватості та їх прояви, що склало основу розроблення диференційованих методів діагностики та корекції цього порушення;

- концепція моторної алалії як мовного порушення;

- учення про складний диференційований характер недорозвитку мовлення у дітей з порушеннями інтелектуальної діяльності та дітей з моторною алалією;

- розвиток вчення про закономірності мовленнєвого розвитку дітей з алалією, олігофренією та затримкою психічного розвитку;

- розвиток учення про структуру та психологічні механізми мовленнєвої діяльності; про закономірності її формування в онтогенезі; про механізми, критерії та нормативні показники розвитку фонетико-фонематичної, лексичної та граматичної сторін мовлення в онтогенезі;

- оригінальні методики диференційної діагностики, корекції та попередження різних порушень мовленнєвого розвитку в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку;

– концепція лінгвістичної підготовки дітей з порушеннями психофізичного розвитку до навчання в школі; концепція змісту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку.

5. Визначено вплив науково-педагогічних ідей вченої на формування кола наукових інтересів представників її наукової школи. Простежено розвиток наукових поглядів Є. Соботович в дослідженнях її аспірантів та їх учнів: проблем діагностики та корекції писемного мовлення (О. Гопіченко, Е. Данілавічюте, Л. Бартенева), взаємозв'язок порушень мовлення та пізнавальної діяльності (В. Тищенко, Л. Андрусина), вивчення системних порушень мовлення (Л. Трофименко, Ю. Рібцун).

6. Доведено актуальність основних наукових поглядів Є. Соботович, аргументовано їхню важливість для сучасної національної системи спеціальної освіти України. Це дає можливість стверджувати, що вчена залишила значну науково-педагогічну спадщину, наповнену глибокими думками, новаторськими ідеями, ґрунтовними висновками, а її наукові ідеї на роки визначили тенденції розвитку логопедичної науки в Україні та за її межами.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення науково-педагогічної спадщини Є. Соботович, зокрема детальнішого аналізу потребує проблема впливу ідей ученої на розвиток корекційної педагогіки та спеціальної психології в цілому як в Україні так і за її межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

Державний архів міста Києва /ДАК/

Архів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова /АНПУ/

Центральний державний архів вищих органів влади та органів державного управління України /ЦДАВОВ/

1. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 84. – 164 Арк.
2. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 85. – 186 Арк.
3. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 87. – 94 Арк.
4. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 97. – 16 Арк.
5. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 118. – 6 Арк.
6. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 176. – 31 Арк.
7. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 4. – Книга 207. – 13 Арк.
8. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 9. – Книга 384. – 145 Арк.
9. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 9. – Книга 385. – 8 Арк.
10. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 9. – Книга 434. – 18 Арк.
11. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 9. – Книга 435. – 279 Арк.
12. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 9. – Книга 481. – 16 Арк.
13. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 79. – 52 Арк.
14. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 81. – 106 Арк.
15. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 82. – 60 Арк.
16. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 83. – 270 Арк.
17. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 216. – 96 Арк.
18. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 217. – 103 Арк.
19. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 392. – 81 Арк.
20. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 393. – 10 Арк.

21. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 394. – 54 Арк.
22. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 556. – 82 Арк.
23. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 557. – 51 Арк.
24. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 558. – 21 Арк.
25. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 719. – 67 Арк.
26. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 720. – 35 Арк.
27. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 884. – 79 Арк.
28. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1069. – 64 Арк.
29. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1270. – 73 Арк.
30. ДАК Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1271. – 50 Арк.
31. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1272. – 32 Арк.
32. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1276. – Арк. 3.
33. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1467. – 48 Арк.
34. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1468. – 83 Арк.
35. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1470. – 1 Арк.
36. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1655. – 40 Арк.
37. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1658. – 122 Арк.
38. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1659. – 9 Арк.
39. ДАК – Ф.Р-346.– Оп. 10. – Книга 1660. – 72 Арк.
40. ДАК – Ф.Р-346. – Оп. 10. – Книга 1661. – 1 Арк.
41. АНПУ Ф.Р-346. – Оп. 2. – Спр. 3080. – Арк. 166.
42. АНПУ Ф.Р-346. – Оп. 2. – Спр. 3273. – Арк. 1-14.
43. АНПУ Ф.Р-346. – Оп. 5. – Спр. 816. – 106 Арк.
44. АНПУ Ф.Р-346. – Оп. 10. – Спр. 816. – 106 Арк.
45. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8144. – Арк.71-72.
46. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8657. – Арк.121-122.
47. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8769. – Арк.145-146.
48. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8906. – Арк.175-176.
49. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8949. – Арк.113-115.

50. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8993. – Арк.24-25.
51. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8993. – Арк.33-35.
52. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8996. – Арк.80-81.
53. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.9273. – Арк.53-58.
54. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.9314. – Арк.108-110.
55. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.9319. – Арк.29-30.
56. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.17. – Спр.37. – Арк.30.
57. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.17. – Спр.74. – Арк.30.
58. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.18. – Спр.81. – Арк.29-30.
59. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.18. – Спр.116. – Арк.170-171.
60. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.18. – Спр.192. – Арк.21-22.

Список літератури

61. Андрієнко В. І. Вдосконалення процесу навчання сліпих молодших школярів самообслуговуванню [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня .канд. пед. наук : спец. 13.00.03 / Володимир Іванович Андрієнко. – К., 1994. – 20 с.
62. Андрусишина Л. Є. Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення: дис. ... канд. псих. наук: спец. 19.00.08 / Андрусишина Лариса Євгенівна. – К., 2012. – 230 с.
63. Бартенєва Л. І. Підготовка дітей із загальним недорозвитком мовлення старшого дошкільного віку до оволодіння орфографією [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Лариса Іванівна Бартенєва. – К., 2000. – 18 с.
64. Белова-Давид Р. А. К вопросу систематизации речевых расстройств у детей / Р. А. Белова-Давид // Нарушение речи у дошкольников. – М. :Просвещение., 1969. – С. 11–47.

65. Березин Ф. М. Общее языкознание / Ф. М. Березин, Б. Н. Головин. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.
66. Берник Т. Л. Організація логопедичної допомоги дітям дошкільного віку в системі спеціальної освіти [Текст] / Т. Л. Берник // Дефектологія. – 2006. – № 1. – С. 51–55.
67. Бондар В. І. Зв'язок педагогічної науки з практикою як умова розробки нових технологій спеціальної освіти / В. І. Бондар // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : науково-методичний збірник / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. – К., 2004. – Т. 1. – С. 3-6.
68. Бондар В. І. Інтерпретація еволюції спеціальної освіти: зародження, становлення, розвиток (до десятиріччя Інституту спеціальної педагогіки АПН України) [Текст] / В. І. Бондар, В. В. Золотоверх // Дефектологія. – 2004. – № 1. – С. 2–10.
69. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : метод. посібник / В. І. Бондар. – К. : Наш час, 2005. – 176 с.
70. Бондар В. І. Стан та перспективи розвитку державної системи навчання дітей з психофізичними вадами [Текст] / В. І. Бондар // Дефектологія. – 1997. – № 3. – С. 2–7.
71. Бондарь В. И. О подготовке дефектологических кадров в Киевском пединституте / В. И. Бондарь, Н. Ф. Засенко // Дефектология. – 1983. – № 4. – С. 45–48.
72. Вильчковский Э. С. Педагогические основы процесса формирования двигательной подготовленности детей 3-7 лет [Текст] : автореф. дис. на соискание научн. степени докт. пед. наук : спец. 13.00.01 – теория и история педагогики, 13.00.04 – теория и методика физического воспитания и спортивной тренировки / Эдуард Станиславович Вильчковский. – К., 1989. – 44 с.

73. Висоцька А. М. Підвищення ефективності виробничої адаптації випускників допоміжної школи в процесі професійно-трудового навчання [Текст] : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.03 / Алла Михайлівна Висоцька. – К, 1994. – 20 с.

74. Гермаковска А. Коррекция дискалькулий у школьников с тяжелыми нарушениями речи [Текст] : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.03 – специальная педагогика / Алиция Гермаковска. – М., 1992. – 21 с.

75. Гладуш В. А. Теорія і практика післядипломної педагогічної освіти дефектологів в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Віктор Антонович Гладуш. – К., 2013. – 452 с.

76. Глухов В. П. Основы психолінгвістики / В. П. Глухов. – М. : АСТ: Астрель, 2005. – 351 с.

77. Глущенко І. І. Корекція лексичної сторони мовлення на логопедичних заняттях у молодших школярів із затримкою психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / І. І. Глущенко. – К., 2010. – 20 с.

78. Гопиченко Е. М. Фонетические ошибки в письме умственно отсталых школьников младших классов и пути их преодоления (на материале украинского языка) [Текст] : дис. на получение науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / Елена Марковна Гопиченко. – Л., 1979. – 178 с.

79. Гроза Е. П. Творчий внесок у спадщину вітчизняної науки Гольдберг Августи Миронівни/ Е. П. Гроза // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. Вип. 1 : До 170-ліття Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 1. – С. 45–51.

80. Гроза Т. А. Организация логопедической помощи детям с нарушениями речи в Украинской ССР (из опыта работы) / Т. А. Гроза // Дефектология. – 1983. – № 6. – С. 44–49.
81. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : АПН, 2002. – 224 с.
82. Данілавічюте Е. А. Порухення письма в учнів II-IV класів з дитячим церебральним паралічем та шляхи їх корекції [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Еляна Анатоліївна Данілавічюте. – К., 1997. – 24 с.
83. Данілавічюте Е. А. Порухення письма в учнів II-IV класів з дитячим церебральним паралічем та шляхи їх корекції : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.03 / Еляна Анатоліївна Данілавічюте. – К., 1997. – 230 с.
84. Дефектологічний словник : навчальний посібник / за ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова. – К. : МП Леся, 2011. – 528 с.
85. Єременко І. Г. Розвиток спеціальної педагогіки в Українській РСР / І. Г. Єременко // Питання дефектології. – К., 1970. – Вип. V. – С. 3–13.
86. Єфіменко Н. В. І. П. Соколянський : віхи життя і педагогічної творчості / Н. В. Єфіменко // Дефектологія. – 1998. – № 3. – С. 52–55.
87. Єфіменко Н. В. Теоретичні проблеми сурдопедагогіки у творчій спадщині О. І. Дячкова : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Н. В. Єфіменко. – К., 1994. – 177 с.
88. Жинкин Н. И. Механизмы речи / Н. И. Жинкин. – М. : АПН РСФСР, 1958. – 378 с.
89. Жукова Н. С., Мастюкова Е. М., Филочева Т. Б. Логопедия / Н. С. Жукова, Е. М. Мастюкова, Т. Б. Филочева. – Екатеринбург : АРД ЛТД, 1998. – 320 с.
90. Засенко В. В. Соціально-педагогічні основи формування життєвих планів глухих і слабочуючих старшокласників [Текст] : автореф.

дис. ... докт. пед. наук. : спец. 13.00.03 / В'ячеслав Васильович Засенко – К.: ВОП Центру «Міжнародна освіта», 1996. – 41 с.

91. Зимняя А. И. Психология обучения неродному языку / А. И. Зимняя. – М. : Русский язык, 1989. – 223 с.

92. Золотоверх В. В. Нариси з історії спеціальної дошкільної педагогіки : монографія / В. В. Золотоверх. – К. : Наук. світ, 2004. – 196 с.

93. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України:

93.1 Витяг з протоколу № 3 від 06. 03. 1997 р. засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку.

93.2 Витяг №5 з протоколу засідання лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України від 1 червня 2000 р.

93.3 Витяг №9 з протоколу засідання лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України від 13. 11. 2000 р.

93.4 Витяг №5 з протоколу засідання лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України від 24 травня 2001 р.

93.5 Витяг з протоколу №10 засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 15 листопада 2001 р.

93.6 Витяг з протоколу № 5 з протоколу засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 15 травня 2003 р.

93.7 Витяг з протоколу №12 засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 11 грудня 2003 р.

93.8 Витяг № 12 з протоколу засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 22 грудня 2003 р.

93.9 Витяг з протоколу №4 засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 26 квітня 2004 року.

93.10 Витяг з протоколу № 6 засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 10 червня 2004 р.

93.11. Витяг з протоколу №11 засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 25 листопада грудня 2004 р.

93.12 Витяг з протоколу № 5 засідання лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України від 18 травня 2006 р.

93.13 Звіт про НДР лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку інституту дефектології АПН України за 1998 рік.

93.14 Звіт про НДР лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України за 1999 рік.

93.15 Звіт про НДР завідуючої лабораторії логопедії, Інституту дефектології АПН України доктора педагогічних наук, професора, члена кореспондента АПН України Є. Ф. Соботович за період з 01.2000 по 12.2000 р.

93.16 Звіт про НДР лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України за період 01.2001 по 06.2001 р.

93.17 Звіт про НДР лабораторії логопедії Інституту дефектології АПН України за період 01.2002 по 06.2002 р.

93.18 Звіт про НДР лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України за 2003 рік.

93.19 Звіт про НДР лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України за 2004 рік.

93.20 Звіт про НДР лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України за період з 01.01.2006 по 30.06.2006 р.

93.21 Інформаційний звіт про НДР за 1997 р. завідуючої лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку, доктора педагогічних наук, професора Є. Ф. Соботович.

93.22 Інформаційний звіт про НДР за 1998 р. завідуючої лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку, доктора педагогічних наук, професора Є. Ф. Соботович.

93.23 Інформаційний звіт про НДР за 2000 р. члена-кореспондента АПН України Соботович Євгенії Федорівни.

93.24 Інформаційний звіт про виконання НДР лабораторією логопедії за 2002 р.

93.25 Інформаційний звіт про виконання НДР лабораторією логопедії за 2003 р.

93.26 Інформаційний звіт про виконання НДР за 2003 р. члена кореспондента АПН України, доктора педагогічних наук, професора, завідуючої лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України Є. Ф. Соботович.

93.27 Інформаційний звіт про виконання НДР лабораторією логопедії за 2004 р.

93.28 Інформаційний звіт про виконання НДР лабораторією логопедії за 2005 р.

93.29 Календарний план роботи лабораторії логопедії на 2000 р.

93.30 Календарний план роботи лабораторії логопедії на 2003 р.

93.31. Календарний план роботи лабораторії логопедії на 2004 р.

93.32. Особова справа Є. Ф. Соботович.

93.33 Проміжний звіт про виконання НДР співробітниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку за 01. 1997 – 06. 1997 р.

93.34 Пропозиції до тематичного плану лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України на 2001 р.

93.35. Пропозиції до тематичного плану лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України на 2002 р.

93.36. Пропозиції до тематичного плану лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України на 2003 р.

93.37. Пропозиції до тематичного плану лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки АПН України на 2004 р.

93.38. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 4 від 22. 05. 1996 р.

- 93.39. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 6 від 31. 10. 1996 р.
- 93.40. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 7 від 14. 11. 1996 р.
- 93.41. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 8 від 14. 11. 1996 р.
- 93.42. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 9 від 28. 11. 1996 р.
- 93.43. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 5 від 23. 01. 1997 р.
- 93.44. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 2 від 27. 02. 1997 р.
- 93.45. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 3 від 06. 03. 1997 р.
- 93.46. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 5 від 22. 05. 1997 р.
- 93.47. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 6 від 05. 06. 1997 р.
- 93.48. Протокол засідання лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку № 8 від 16. 10. 1997 р.
- 93.49. Протокол засідання лабораторії логопедії № 1 від 05. 01. 1998 р.
- 93.50. Протокол засідання лабораторії логопедії № 3 від 23. 03. 1998 р.
- 93.51. Протокол засідання лабораторії логопедії № 3 від 26. 03. 1998 р.
- 93.52. Протокол засідання лабораторії логопедії № 9 від 19. 11. 1998 р.
- 93.53. Протокол засідання лабораторії логопедії № 8 від 06. 11. 2000 р.
- 93.54. Протокол засідання лабораторії логопедії № 9 від 13. 11. 2000 р.
- 93.55. Протокол засідання лабораторії логопедії № 1 від 11. 01. 2001 р.
- 93.56. Протокол засідання лабораторії логопедії № 2 від 19. 02. 2001 р.
- 93.57. Протокол засідання лабораторії логопедії № 3 від 20. 03. 2001 р.

- 93.58. Протокол засідання лабораторії логопедії № 4 від 19. 04. 2001 р.
- 93.59. Протокол засідання лабораторії логопедії № 5 від 24. 05. 2001 р.
- 93.60. Протокол засідання лабораторії логопедії № 6 від 22. 06. 2001 р.
- 93.61. Протокол засідання лабораторії логопедії № 11 від 23. 12. 2002 р.
- 93.62. Протокол засідання лабораторії логопедії № 1 від 09. 01. 2003 р.
- 93.63. Протокол засідання лабораторії логопедії № 5 від 06. 03. 2003 р.
- 93.64. Протокол засідання лабораторії логопедії № 4 від 10. 04. 2003 р.
- 93.65. Протокол засідання лабораторії логопедії № 8 від 05. 06. 2003 р.
- 93.66. Протокол засідання лабораторії логопедії № 9 від 18. 09. 2003 р.
- 93.67. Протокол засідання лабораторії логопедії № 10 від 16. 10. 2003 р.
- 93.68. Протокол засідання лабораторії логопедії № 12 від 11. 12. 2003 р.
- 93.69. Протокол засідання лабораторії логопедії № 1 від 09. 01. 2004 р.
- 93.70. Протокол засідання лабораторії логопедії № 2 від 19. 02. 2004 р.
- 93.71. Протокол засідання лабораторії логопедії № 3 від 18. 03. 2004 р.
- 93.72. Протокол засідання лабораторії логопедії № 4 від 26. 04. 2004 р.
- 93.73. Протокол засідання лабораторії логопедії № 5 від . 10. 06 2004 р.
- 93.74. Протокол засідання лабораторії логопедії № 10 від 22. 12. 2005 р.
- 93.75. Протокол засідання лабораторії логопедії № 10 від 14. 12 2006 р.
94. Киевский государственный педагогический институт имени О. М. Горького / Исторический очерк. – К. : Рад. школа, 1981. – С. 45.
95. Климко Н. О. Розвиток теорії та історії сурдопедагогіки у науковій спадщині Миколи Дмитровича Ярмаченка [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Наталія Олексіївна Климко. – Київ, 2014. – 16 с.
96. Ковшиков В. А. Экспрессивная алалия / В. А. Ковшиков – М. : «Институт общегуманитарных исследований», 2001. – 96 с.
97. Козинець О. В. Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині Рудольфа Генріховича Краєвського [Текст] : автореф. дис. ... канд.

пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Олександр Володимирович Козинець. – Київ, 2015. – 16 с.

98. Козинець О. В. Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині Рудольфа Генріховича Краєвського [Текст] : дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Олександр Володимирович Козинець. – К., 2015. – 226 с.

99. Колесник І. П. Дефектологічний факультет / І. П. Колесник // Дефектологія. – 2002. – №2. – С. 52-55.

100. Конопляста С. Ю. Психолого-педагогічні основи комплексної корекції мовленнєвого розвитку дітей з ринолалією [Текст] : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.03 / Світлана Юріївна Конопляста; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 46 с.

101. Конопляста С. Ю. Ринолалія від А до Я [Текст] : [монографія] / С. Ю. Конопляста. – Київ : Книга-плюс, 2015. – 312 с.

102. Корнєв С. І. Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині І. О. Сікорського [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Сергій Іванович Корнєв. – К., 2009. – 217 с.

103. Круглов Ю. Г. Проблемы подготовки учителей-дефектологов в педагогических институтах / Ю. Г. Круглов, Н. П. Пивоварова // Дефектология. -1986. – № 1. – С. 4–10.

104. Крутій К. Л., Котій Н. І. Конспекти занять із навчання української мови і розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку / К. Л. Крутій, Н. І. Котій – Запоріжжя, 2007. – 256 с.

105. Кулик Л. Г. Внесок О. М. Щербини у становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Ліля Григорівна Кулик. – К., 2006. – 195 с.

106. Куссмауль А. Расстройства речи / Опыт патологии речи. – К. : Изд. врача Б. А. Хавкина, 1879. – 276 с.
107. Левина Р. Е. Основы теории и практики логопедии / Р. Е. Левина – М., 1968. – 115 с.
108. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. – К., 2010. – 150 с.
109. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А. А. Леонтьев. – М., 2001. – 287 с.
110. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики / А. А. Леонтьев. – М., 1997. – 287 с.
111. Логопедія. Підручник. / За ред. М. К. Шеремет. – К. : «Слово», 2010. – 672 с.
112. Миронова С. П. Формування професійної готовності педагога-дефектолога до корекційно-виховної роботи з розумово-відсталими дошкільниками : дис... канд. пед. наук: 13.00.03 / С. П. Миронова. – Київ, 1994. – 182 с.
113. Новые учебные планы – важный фактор совершенствования подготовки специалистов-дефектологов в педагогических институтах // Дефектология. – 1983. – №5. – С. 3-6.
114. Орфинская В. К. Сравнительный анализ нарушений речи при афазии и алалии [Текст] : автореф. дис. на получение науч. степени доктора пед. наук по патопсихологии / Вера Константиновна Орфинская. – Ленинград, 1960. – 26 с.
115. Пахомова Н. Г. Формування мовленнєвої готовності дітей старшого дошкільного віку з дизартрією до навчання в школі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Пахомова Наталія Георгіївна. – К., 2006. – 22 с.
116. Покровский Н. В. Вклад династии Рау в отечественную сурдопедагогическую [Текст] : дис. на получение науч. степени канд. пед. наук :

спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / Николай Владимирович Покровский. – М., 2000. – 172 с.

117. Потапенко О. М. Теорія і практика підготовки логопедичних кадрів в Україні (друга половина ХХ століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Оксана Миколаївна Потапенко. – К., 2010. – 206 с.

118. Правдина О. В. Косноязычие / О. В. Правдина // Очерки по патологии речи и голоса. – М. – 1960. – 62 с.

119. Прищепова И. Логопедическая работа по формированию предпосылок усвоения орфографических навыков у младших школьников с общим недоразвитием речи [Текст] : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.03 / И. Прищепова. – Санкт-Петерб., 1993. – 22 с.

120. Проблемы подготовки учителей-дефектологов в педагогических институтах //Дефектология. – № 1. – 1986. – С. 4-10.

121. Про стан і заходи по дальшому поліпшенню логопедичної допомоги дітям в Українській РСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1979. – №6. – С. 10-13.

122. Ремажевська В. М. Корекційна спрямованість навчання обслуговуючій праці учнів 5-10 класів школи сліпих : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 / Віра Миколаївна Ремажевська. – К., 1995. – 205 с.

123. Рібцун Ю. В. Дві паралелі – життя і творчість / Ю. В. Рібцун // Євгенія Федорівна Соботович : до 70-річчя від дня народження : каталог виставки / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2005. – С. 9–14.

124. Рібцун Ю. В. Формування усного мовлення у дітей дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 / Рібцун Юлія Валентинівна. – К., 2010. – 214 с.

125. Савицький А. М. Корекція мовленнєво-рухової діяльності у дошкільників з дитячою афазією : дис... канд. наук: 13.00.03 / Андрій Миколайович Савицький – К., 2009. – 226 с.

126. Синьов В. М. Актуальні проблеми розвитку освіти дітей з обмеженнями життєдіяльності: шлях від інституалізації до інтеграції / В. М. Синьов.– К. : 2009. – 112 с.

127. Соботович Е. Ф. 20 словникових статей до «Українського дефектологічного словника» / Е. Ф. Соботович // Український дефектологічний словник. – К. : Милосердя України. – 2001.

128. Соботович Е. Ф. Вади мовленнєвого розвитку у дітей і шляхи їх корекції / Е. Ф. Соботович // Спеціальна психологія : Тексти. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Частина II. – С. 91–98.

129. Соботович Е. Ф. Воспитание правильного звукопроизношения у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Методичні розробки питань навчання виховання і корекційної роботи в спеціальних школах. – К., 1972. – С. 167–169.

130. Соботович Е. Ф. Восстановление голоса у больных после удаления гортани / Е. Ф. Соботович // Научно теоретическая конференция посвященная 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Дефектология : Научные доклады. – Ленинград, 1967. – С. 194–198.

131. Є. Ф. Соботович. Вибрані праці з логопедії // Укладачі Тищенко В. В., Линдіна Є. Ю. . – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 308 с.

132. Соботович Е. Ф. Глухі діти / Е. Ф. Соботович // Український радянський енциклопедичний словник. – К. : УРЕС, 1989.

133. Соботович Е. Ф. Глухонімі діти / Е. Ф. Соботович // Український радянський енциклопедичний словник. – К. : УРЕС, 1989.

134. Соботович Е. Ф. Диагностика готовности ребенка к теоретическому усвоению языка в школе / Е. Ф. Соботович //

Соботович Е. Ф. Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – С. 80–84

135. Соботович Е. Ф. Діагностика речової готовності аномальних дітей к обучению в общеобразовательных школах / Е. Ф. Соботович // Матеріали міжгалузевої науково практичної конференції «Актуальні питання практичної психології та логопедії в закладах освіти та охорони здоров'я України», 19–21 травня 1998р. – Х., 1998. – С. 44–45.

136. Соботович Е. Ф. Диференційна діагностика порушень мовленнєвого розвитку у дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі корекційного навчання і виховання : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 травня 1997 р. / АПН України. Ін-т дефектології, Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – С. 48–50.

137. Соботович Е. Ф. До питання встановлення механізмів фонемографічних помилок / Е. Ф. Соботович, Е. А. Данілавічуте // Актуальні проблеми розбудови національної освіти. Збірник науково-методичних праць. – Ч. III. – Київ; Херсон, 1987. – С. 173–175.

138. Соботович Е. Ф. Засвоєння розумово відсталими дошкільниками граматичних категорій та абстрактного лексико-граматичного значення слова / Е. Ф. Соботович, В. В. Тищенко // Дефектологія. – 1998. – № 3–С. 2–7.

139. Соботович Е. Ф. Зміст корекційно-попереджувального навчання (лексико-семантичний аспект) при підготовці дітей з ФФН до школи / Є. Ф. Соботович, С. М. Заплатна // Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі корекційного навчання і виховання : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 травня 1997 р. / АПН України. Ін-т дефектології, Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – С. 203–205

140. Соботович Е. Ф. Зміст та особливості роботи з формування семантичної структури слова у дітей з вадами розвитку / Е. Ф. Соботович // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : Науково-методичний збірник : Вип. 2. – К. : Науковий світ, 2001. – С. 200–203.

141. Соботович Е. Ф. Зміст та особливості роботи щодо формування семантичної структури слова у дітей з вадами розвитку / Е. Ф. Соботович // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : Науково-методичний збірник. – К. : Інститут дефектології АПН України, 2000. – С. 155–158.

142. Соботович Е. Ф. Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи / Е. Ф. Соботович – К. : КДПІ, 1989. – 85 с.

143. Соботович Е. Ф. Интеллектуальные нарушения и их оценка в структуре аномального речевого развития / Е. Ф. Соботович // Психолого-педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами : Матеріали науково-звітної конференції. – К., 1995. – С. 114–119.

144. Соботович Е. Ф. Исследование общего уровня речевого развития ребенка / Е. Ф. Соботович // Соботович Е. Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – С. 56–60.

145. Соботович Е. Ф. Исследование уровня сформированности обобщающей функции речи, как условия необходимого для развития абстрактного речевого мышления / Е. Ф. Соботович // Соботович Е. Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – С. 60–65.

146. Соботович Е. Ф. К вопросу о восстановлении голоса у ларингектомированных больных по литературным данным / Е. Ф. Соботович // X конференция молодых ученых. Межобластная научная конференция отоларингологов : Тезисы докладов. – Ленинград, 1960. – С. 36–37.

147. Соботович Е. Ф. К вопросу о дифференциальной диагностике моторной алалии и олигофрении / Е. Ф. Соботович // Нервно-психические и речевые нарушения. – Ленинград, 1982. – С. 102–111.

148. Соботович Е. Ф. К вопросу об интеллектуальном развитии неговорящих детей / Е. Ф. Соботович // XII Всесоюзная научная сессия по дефектологии : Тезисы докладов. – М., 1975. – С. 363–364.

149. Соботович Е. Ф. Классификация нарушений звукопроизношения у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Дошкільне виховання. – 1977. – № 1. – С. 10–13.

150. Соботович Е. Ф. Книга для логопедов. Рецензия / Е. Ф. Соботович // Дефектология. 1988. – № 4. – С. 84–85.

151. Соботович Е. Ф. Концептуальные подходы к определению содержания и методов лингвистической подготовки детей к школьному обучению и их практическая реализация / Е. Ф. Соботович // Специальные образовательные потребности : Материалы конференции. – Тарту, 1998. – С. 339–343.

152. Соботович Е. Ф. Концепція загальнонавчальної підготовки аномальних дітей до шкільного навчання / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1997. – № 1. – С. 2–5.

153. Соботович Е. Ф. Концепція стандарту спеціальної освіти дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2002. – № 1. – С. 2–7.

154. Соботович Е. Ф. Логопедическая работа по преодолению ОНР в специальных учебных заведениях / Е. Ф. Соботович // Рекомендації

республіканського семінару з питань удосконалення корекційної й навчально-виховної роботи в дошкільних закладах для дітей з порушеннями мовлення. – К., 1987. – С. 58–69.

155. Соботович Е. Ф. Методика выявления нарушений формирования морфологической системы словоизменения / Е. Ф. Соботович // Соботович Е. Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – С. 39-56.

156. Соботович Е. Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению / Е. Ф. Соботович, Л. Е. Андрусин и др. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.

157. Соботович Е. Ф. Методические рекомендации по преодолению первичных нарушений речевого развития у учащихся подготовительного и первого класса школ для детей с тяжелыми нарушениями речи / Е. Ф. Соботович – К. : РУМК, 1989.– 44 с.

158. Соботович Е. Ф. Методические рекомендации по развитию речи у учащихся младших классов вспомогательной школы / Е. Ф. Соботович / Упр. интернат. и вспомогат. учеб.-метод. учреждений, охраны прав детей. – К. : РУМК, 1989. – 58 с.

159. Соботович Е. Ф. Методы восстановления голоса у безгортанных больных / Е. Ф. Соботович // XVIII Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград, 1965. – С. 38–45.

160. Соботович Е. Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции : (Учеб.- метод. пособие) / Е. Ф. Соботович / Ин-т систем. исслед. образования, АПН Украины. Ин-т дефектологи. – К., 1995. – 203 с.

161. Соботович Е. Ф. Нарушения формирования грамматического строя речи у умственно отсталых детей / Е. Ф. Соботович // Современное состояние исследований по изучению обучению и трудовой подготовке

аномальных детей : Тезисы докладов 9 Всесоюзной научной сессии по дефектологии. – М., 1983. – С. 131–132.

162. Соботович Е. Ф. Недостатки звукопроизношения у детей дошкольного возраста и методы их устранения / Е. Ф. Соботович // Педагогические пути устранения речевых нарушений у детей. – Ленинград, 1976. – С. 59–97.

163. Соботович Е. Ф. Некоторые особенности автоматизации правильного звукопроизношения при функциональной дислалии / Е. Ф. Соботович // Научно теоретическая конференция посвященная 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Дефектология : Научные доклады – Ленинград, 1967. – С. 194–198.

164. Соботович Е. Ф. Новое учебное пособие по логопедии. Рецензия / Е. Ф. Соботович // Дефектология. – 1989. – № 6. – С. 83–84.

165. Соботович Е. Ф. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його фонетико-фонематичній ланці) дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2002. – № 3 – С. 7–11.

166. Соботович Е. Ф. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його лексичній ланці) дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2003. – № 2. – С. 2–5.

167. Соботович Е. Ф. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 2003. – № 2. – С. 6–7.

168. Соботович Е. Ф. О возможных путях повышения эффективности педагогической практики / Е. Ф. Соботович // Проблемы совершенствования подготовки дефектологов в свете основных направлений реформы школы. – Шауляй, 1985.

169. Соботович Е. Ф. О механизмах косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // XXV Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград, 1972. – С. 152–154.

170. Соботович Е. Ф. О механизмах нарушения дифференциации звуков в процессе письма у умственно отсталых учащихся / Е. Ф. Соботович, Е. М. Гопиченко // XXIX Герценовские чтения : Научные доклады. – Ленинград, 1976. – С. 79–80.

171. Соботович Е. Ф. О механизмах формирования фонематического восприятия у детей в процессе онтогенеза / Е. Ф. Соботович // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 8-15.

172. Соботович Е. Ф. О некоторых формах косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // XXIV Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград 1970. – С. 108–111.

173. Соботович Е. Ф. О некоторых формах проявления косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // IV научная конференция аспирантов и молодых специалистов по вопросам дефектологии : Тезисы докладов. – М., 1970. – С. 111–117.

174. Соботович Е. Ф. О психолингвистическом подходе к изучению речевых нарушений и некоторых механизмов моторной алалии / Е. Ф. Соботович // Лечение и реабилитация больных с нарушениями речи. – М., 1989. – С. 15-34.

175. Соботович Е. Ф. О системе преподавания логопедии на дефектологических факультетах / Е. Ф. Соботович // Материалы I Всесоюзного совещания преподавателей дефектологических факультетов пед. институтов и университетов. – Шауляй, 1975.

176. Соботович Е. Ф. О совершенствовании теоретической подготовки учителя-дефектолога / Е. Ф. Соботович // Проблемы совершенствования подготовки дефектологов в свете основных направлений реформы школы. – Шауляй, 1985.

177. Соботович Е. Ф. Об отставании фонематического развития у детей с неправильным звукопроизношением / Е. Ф. Соботович // XXIV

Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград, 1970. – С. 101–104.

178. Соботович Е. Ф. Особенности проявления и происхождения одной из форм косноязычия у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Дефектология. – 1971. – № 5. – С. 63–68.

179. Соботович Е. Ф. Особенности психического и речевого развития детей с моторной алалией / Е. Ф. Соботович // Питання дефектології. – 1975. – Вип. 10. – С. 80–86.

180. Соботович Е. Ф. Особенности психологического развития детей с моторной алалией / Е. Ф. Соботович // Збірник тез звітної наукової конференції інституту. – К. : КДПІ, 1992. – С.

181. Соботович Е. Ф. Особенности формирования речевого сознания у детей дошкольного возраста в процессе спонтанного речевого развития. / Е. Ф. Соботович, И. Э. Соботович // Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи. – К. : КГПИ, 1989. – С. 120–127.

182. Соботович Е. Ф. Особливості засвоєння дітьми з НЗНМ узагальненого лексичного значення слова та його понятійної співвіднесеності / Е. Ф. Соботович, Л. І. Трофименко // Дефектологія. – 2000. – № 1 – С. 16–19.

183. Соботович Е. Ф. Особливості подолання фонемографічних помилок у учнів 2–4 класів з ДЦП / Е. Ф. Соботович, Е. А. Данілавичуте // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні : Матеріали 11 з'їзду Товариства психологів України (23–27 вересня 1996р., м. Київ). – Том 10. – Симпозіум «Психолого-педагогічні проблеми сучасної дефектології». – К., 1996. – С. 101–103.

184. Соботович Е. Ф. Підходи до вивчення механізмів фонемографічних відхилень / Е. Ф. Соботович, Е. А. Данілавичуте // Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі

корекційного навчання і виховання : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 травня 1997 р. / АПН України. Ін-т дефектології, Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – С. 199–200.

185. Соботович Е. Ф. Попередження труднощів у навчанні / Е. Ф. Соботович // Дошкільне виховання. – 1998. – № 3. – С. 15-18.

186. Соботович Е. Ф. Принципи вивчення порушень формування лексичної семантики у дітей / Е. Ф. Соботович, С. М. Заплатна // Психолого-педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами. Матеріали науково-звітної конференції, 26–27 квітня. – К., 1995. – С. 128–131.

187. Соботович Е. Ф. Принципы дифференцированной работы по установлению недостатков фонематического развития у детей с неправильным звукопроизношением / Е. Ф. Соботович // VI Всесоюзная научная сессия по дефектологии: Тезисы докладов. – М., 1971. – С. 457–458.

188. Соботович Е. Ф. Принципы коррекционного обучения детей с первичным недоразвитием речи / Е. Ф. Соботович // Тези доповідей VII республіканських педагогічних читань на тему «Урок як основна форма підвищення ефективності навчально-виховного процесу». – Луцк, 1987. – С. 8-10.

189. Соботович Е. Ф. Принципы методики исследования детей с нарушением звукопроизношения / Е. Ф. Соботович // XXIII Герценовские чтения : Научные доклады. Дефектология. – Ленинград, 1970. – С. 125–128.

190. Соботович Е. Ф. Природа фонетичних помилок в письмових роботах розумово відсталих учнів / Е. Ф. Соботович, О. М. Гопіченко // Питання дефектології. – 1978. – Вип. 12. – С. 109–115.

191. Соботович Е. Ф. Программа по логопедии для студентов дефектологических факультетов пединститутков / Е. Ф. Соботович – М., 1976. – 8 с.

192. Соботович Е. Ф. Программа спецкурса «Логопедическая работа в специальных дошкольных учреждениях» / Е. Ф. Соботович – МНО, 1990. – 11 с.
193. Соботович Е. Ф. Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення у дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту / Е. Ф. Соботович, В. В. Тищенко – К. : Актуальна освіта, 2004. – 144 с.
194. Соботович Е. Ф. Проявление косноязычия у детей дошкольного возраста и пути его устранения : дис. на получение науч. степени канд. пед.наук / Евгения Федоровна Соботович. – Ленинград, 1970. – 384 с.
195. Соботович Е. Ф. Проявления косноязычия у детей дошкольного возраста и пути его устранения [Текст] : автореф. дис. на получение науч. степени канд. пед. наук : спец. 13732 / Евгения Федоровна Соботович. – Ленинград, 1970. – 27 с.
196. Соботович Е. Ф. Проявления стертых дизартрий и их диагностика / Е. Ф. Соботович, А. Ф. Чернопольская // Дефектология. – 1974. – № 4. – С. 20–26.
197. Соботович Е. Ф. Проявления стертых дизартрий и методы их диагностики / Е. Ф. Соботович // Хрестоматия по логопедии (извлечение и тексты) : учебное пособие для студентов высших и средних спец. пед. учеб заведений : в 2 т. / под. ред. Л. С. Волковой, В. И. Селиверстова.– М. : Владос, 1997.– Т. 1. – С. 208–213.
198. Соботович Е. Ф. Психолінгвістическа періодизація речевого розвитку ребенка (формування граматического строю речи) / Е. Ф. Соботович // Соботович Е. Ф. Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к шкільному обученію. – К. : ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – С. 17-29
199. Соботович Е. Ф. Психолінгвістическа структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. / Е. Ф. Соботович. – К., 1997. – 44 с.

200. Соботович Е. Ф. Психолінгвістична класифікація порушень мовленнєвого розвитку / Е. Ф. Соботович // Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі корекційного навчання і виховання : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 травня 1997 р. / АПН України. Ін-т дефектології, Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – С. 201–203.

201. Соботович Е. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1998. – № 4. – С. 4-6.

202. Соботович Е. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дитини (формування лексичної сторони мовлення) / Е. Ф. Соботович // Дефектологія. – 1999. – № 1. – С. 11–13.

203. Соботович Е. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : Збірник наукових праць. – Випуск 1. – К. : Актуальна освіта, 2004. – С. 2–19.

204. Соботович Е. Ф. Психологическая структура нарушений формирования морфологической системы речи у умственно отсталых детей / Е. Ф. Соботович // Тези вузівської наукової конференції КДПІ ім. М. П. Драгоманова. – К. : КДПІ, 1992. – С. 5-7.

205. Соботович Е. Ф. Психологическая структура речевой деятельности и ее формирование в процессе нормального онтогенеза / Е. Ф. Соботович // Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи. – К. : КГПИ, 1989. – С. 78 –92.

206. Соботович Е. Ф. Психологические механизмы структура и формы первичных нарушений речевого развития / Е. Ф. Соботович // Недоразвитие и потеря речи и вопросы теории и практики. – М., 1985. – С. 128 – 135.

207. Соботович Е. Ф. Психологічні механізми порушень письма в учнів 2–4 класів з ДЦП / Е. Ф. Соботович // Актуальные проблемы обучения,

адаптации и интеграции детей с нарушениями развития. – С.-Пб. : «Образование», 1995. – С. 16 –24.

208. Соботович Е. Ф. Психолого-педагогические основы коррекции нарушений формирования грамматического строя речи у детей [Текст] : дис. на получение науч. степени доктора пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / Евгения Федоровна Соботович. – М., 1984. – 455 с.

209. Соботович Е. Ф. Психолого-педагогические основы коррекции нарушений формирования грамматического строя речи у детей [Текст] : автореф. дис. на получение науч. степени доктора. пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / Евгения Федоровна Соботович –М., 1984. – 49 с.

210. Соботович Е. Ф. Пути изучения фонетических ошибок в письме умственно отсталых учащихся / Е. Ф. Соботович, Е. М. Гопиченко // Методические рекомендации к исследованию проблем коррекционной работы в специальных школах. – К., 1975. – С. 60–62.

211. Соботович Е. Ф. Рекомендації республіканського семінару з питань корекції та навчально-виховної роботи у дошкільних закладах для дітей з недорозвитком мовлення / Е. Ф. Соботович – К. : РУМК, 1987. – 12 с.

212. Соботович Е. Ф. Речевое недоразвитие у детей и пути его коррекции / Е. Ф. Соботович – М. : Классик-Стиль, 2002. – 230 с.

213. Соботович Е. Ф. Рівні сформованості узагальнюючої функції мови та їх діагностика у дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Нива знань : Науково-методичний альманах. –1999. – Ч. 2. – С. 23 – 31.

214. Соботович Е. Ф. Рівні сформованості узагальнюючої функції мовлення та їх діагностика у дітей дошкільного віку / Е. Ф. Соботович // Нива знань : науково-методичний альманах. – 1999. – Ч. 11. – С. 12 –22.

215. Соботович Е. Ф. Содержание логопедической работы по устранению нарушений звукопроизношения у детей дошкольного возраста /

Е. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : Збірник наукових праць. – Випуск 3. – К. : Актуальна освіта, 2006. – С. 107–119.

216. Соботович Е. Ф. Спеціальна педагогіка / Е. Ф. Соботович // Український радянський енциклопедичний словник. – К. : УРЕС, 1989.

217. Соботович Е. Ф. Сравнительная характеристика психологического развития детей с моторной алалией и детей с олигофренией / Е. Ф. Соботович // Дифференциальная диагностика нарушений речи и поведения у аномальных детей. – Л., 1989–1990.

218. Соботович Е. Ф. Структура нарушений речевого развития у детей с интеллектуальной недостаточностью / Е. Ф. Соботович // Изучение и коррекция речевых нарушений : Межвуз. сб. науч. тр. – Ленинград : ЛГПИ, 1986. – С. 113–124.

219. Соботович Е. Ф. Типологія аграматизму (синтаксичних помилок) у дітей з порушеннями мовлення та методика його виявлення / Е. Ф. Соботович // Актуальні проблеми розбудови національної освіти. Збірник науково-методичних праць. – Ч. I. : Теоретичні й методичні проблеми національної освіти. – Київ; Херсон, 1997. – С. 201–207.

220. Соботович Е. Ф. Фонетические ошибки в письме умственно отсталых учащихся младших классов / Е. Ф. Соботович // Хрестоматия по логопедии (извлечения и тесты) / под. ред. Л. С. Волковой, В. И. Селиверстова. – М. : Владос, 1997. – Т. 2. – С. 469–481.

221. Соботович Е. Ф. Фонетические ошибки в письме умственно отсталых учащихся младших классов / Е. Ф. Соботович, Е. М. Гопиченко // Нарушения речи и голоса у детей и взрослых. – М., 1979. – С. 83–99.

222. Соботович Е. Ф. Формирование дифференцированных движений речевого аппарата и артикуляции / Е. Ф. Соботович // Дошкільне виховання. – 1977. – № 2. – С. 21–27.

223. Соботович Е. Ф. Формирование навыков речевого общения у детей с первичными нарушениями речевого развития / Е. Ф. Соботович //

Речевые и нервно-психические нарушения у детей и взрослых. – М., 1985. – С.75 – 86.

224. Соботович Е. Ф. Формирование перцептивного и смыслового уровней восприятия речи (слов) в процессе онтогенеза / Е. Ф. Соботович // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 12 –19.

225. Соботович Е. Ф. Формирование правильной речи у детей с моторной алалией / Е. Ф. Соботович – К. : КГПИ, 1981. – 150 с.

226. Соботович Е. Ф. Формирование психологических механизмов усвоения грамматики родного языка у детей с моторной алалией / Е. Ф. Соботович // Нарушения речи и голоса у детей и взрослых. – М., 1981.

227. Соботович Е. Ф. Формування значення граматичних категорій, понять, форм у дітей з олігофренією / Е. Ф. Соботович // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : Науково-методичний збірник. – К. : Науковий світ, 2002. – Вип. 4. – С. 243–248.

228. Соботович Е. Ф. Формування семантичної структури слова у дітей з вадами мовленнєвого розвитку / Е. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : Збірник наукових праць. – Випуск 2. – К. : Актуальна освіта, 2005. – С. 3–17.

229. Соботович Е. Ф. Характеристика двигательных и речедвигательных нарушений у детей с задержкой психического развития / Е. Ф. Соботович // Материалы республиканской научной конференции по проблемам высшей нервной деятельности, клинике и теории психозов АН СССР. – К, 1980. – С. 103–107.

230. Соботович Е. Ф. Этапы и механизмы формирования семантической структуры слова у детей дошкольного возраста / Е. Ф. Соботович // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні :

Матеріали 11 з'їзду Товариства психологів України. – К., 1996. – Том 10 : Симпозіум : Психолого-педагогічні проблеми сучасної дефектології.– С. 99–101.

231. Супрун М. О. Із історії зародження та розвитку державної опіки над дітьми-сиротами з особливими потребами (кінець XIX – початок XX ст.) / М. О. Супрун // Нові технології навчання : науково-методичний збірник – К. : НМЦВО, 2006. – Вип. 41. – С. 46–49.

232. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : [монографія] / М. О. Супрун– К. : Вид-во Паливода А. В., 2005. – 326 с.

233. Супрун М. О. Теорія і практика корекційного навчання дітей з обмеженими розумовими можливостями в Україні (друга половина XIX – перша половина XX століття) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Микола Олексійович Супрун. –К. : [б. в.], 2008. – 493 с.

234. Тарасун В. В. Психолого-педагогічні основи превентивного навчання дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку [Текст] : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.03 / Валентина Володимирівна Тарасун; Ін-т дефектології АПН України. – К., 1999. – 57 с.

235. Тарасун В. В. Логодидактика [Текст] : навч. посіб. / Валентина Тарасун. – 2-е вид. – К. : «Слово», 2011. – 388 с.

236. Тищенко В. В. Формування інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності у розумово відсталих дошкільників [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Владислав Володимирович Тищенко. – К., 1999. – 225 с.

237. Трофіменко Л. І. Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвиненням мовлення

[Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Людмила Іванівна Трофіменко. – К., 2004. – 196 с.

238. Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка»/ С. В. Федоренко. – К., 2012. – 455 с.

239. Фомічова Л. І. Проектування навчання як засіб інтелектуального розвитку дошкільників з вадами слуху: операціонально- знаковий підхід [Текст] : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.08 / Людмила Іванівна Фомічова – К., 1997. – 48 с.

240. Хватцев М. Е. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста / М. Е. Хватцев. – М. : Изд-во «Учпедгиз», 1961. – 204 с.

241. Хрестоматія з логопедії : Історичні аспекти. Дислалія. Дизартрія. Ринологія : Навчальний посібник / за ред. М. К. Шеремет, І. В. Мартиненко– К. : КНТ, 2008. – 380 с.

242. Шахнарович А. М. Психолінгвістический анализ семантики и грамматики / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. – М. : Наука, 1990. – 167 с.

243. Шевченко В. М. Виникнення і розвиток в Україні спеціальних шкіл для глухонімих в другій половині ХІХ – початку ХХ століття [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Володимир Миколайович Шевченко. – К., 2006. – 219 с.

244. Шевченко М. Формування знань та умінь з рідної мови у молодших школярів із загальним мовленнєвим недорозвитком [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.03 / М. Шевченко. – К., 1996. – 21 с.

245. Шевченко О. Е. Розвиток логопедичної допомоги в Україні / О. Е. Шевченко // Дефектологія. – 2003. – № 2. – С. 49–52.

246. Шевченко О. Е. Становлення основ державної системи підготовки вчителів-дефектологів в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Шевченко О. Е. // Дефектологія. – 2000. – №4. – С.45-49.

247. Шеремет М. К. Психолого-педагогічні основи підготовки слабочуючих дітей до навчання в школі [Текст] : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.03 / Марія Купріянівна Шеремет. – К., 1997. – 51 с.

248. Шеремет М. К. Логопедична робота при різних формах дислалії / М. К. Шеремет. – К., 2004. – 60 с.

249. Шульженко Д. І. Психологічні основи корекційного виховання дітей з аутистичними порушеннями [Текст]: автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.08 / Д. І. Шульженко. – К., 2010. – 45 с.

250. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Ленинград, 1974. – 428 с.

251. Юшук І. П. Українська мова / І. П. Юшук. – К. : Либідь, 2009. – 368 с.

252. Ярмаченко М. Д. Історія сурдопедагогіки / М. Д. Ярмаченко. – К. : Вища шк., 1975. – 423 с.

253. Ярмаченко М. Д. Проблема компенсації глухоти / М. Д. Ярмаченко. - К. : Рад. шк., 1976. -166 с.

ДОДАТКИ**Додаток А**

Документ А.1. Фотографія Соботович Євгенії Федорівни
(30.03.1935 – 24.01.2007)

Додаток Б

АВТОБІОГРАФІЯ

(прізвище, ім'я та по-батькові)

Автобіографію писати від руки, без будь-яких помилок і виправлень. В автобіографії обов'язково висвітлювати трудову, партійну і громадську діяльність, а також усі інші важливі моменти в своєму житті і в житті своїх найближчих родичів

Я, Соботівич Євгенія Федорівна
родилась в г. Ленінграді 30 червня
1925 г. в сімейно-супружчій. С 1943
по 1945 г. находилась в эвакуації.

Отець, Соловейников Федор Іванович
користується по освітанню, працює на
различних керівних посадах
в г. Ленінграді (начальник механі-
чного цеху, директор фабрики,
директор промислового коледжу
та г. Ленінграда). Помер в 1985 г.
в г. Києві.

Мать, Соловейникова Мария Михай-
ловна, пенсіонерка.

В 1953 г. пішла навчання середньої школи
№ 207 г. Ленінграда педагогічно-біологі-
чної педагогічної ін-т ім. А. С.
Горького на фізіологічний ф-т,
якої закінчила в 1958 г. В 1961 г.
заочно закінчила дефектологічний
факультет того ж інституту.
В течение всіх наступних років
працювала на 2-й спеціальності.

В 1954 г. була заступником заводу
Зимина Владиславовича

В 1970 г. по сімейному бажанню
була переехала в г. Київ і пошукала
роботу в Київській педагогічній
ін-т ім. А. С. Горького.

В 1971 г. захистила кандидатську
дисертацію.

Київська друкарня № 1. Зам. 1916-240000. 1982 р.

ДЛЯ ПІДШИВКИ

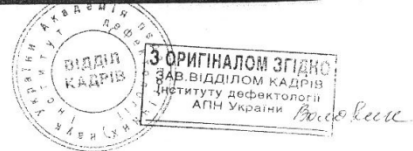
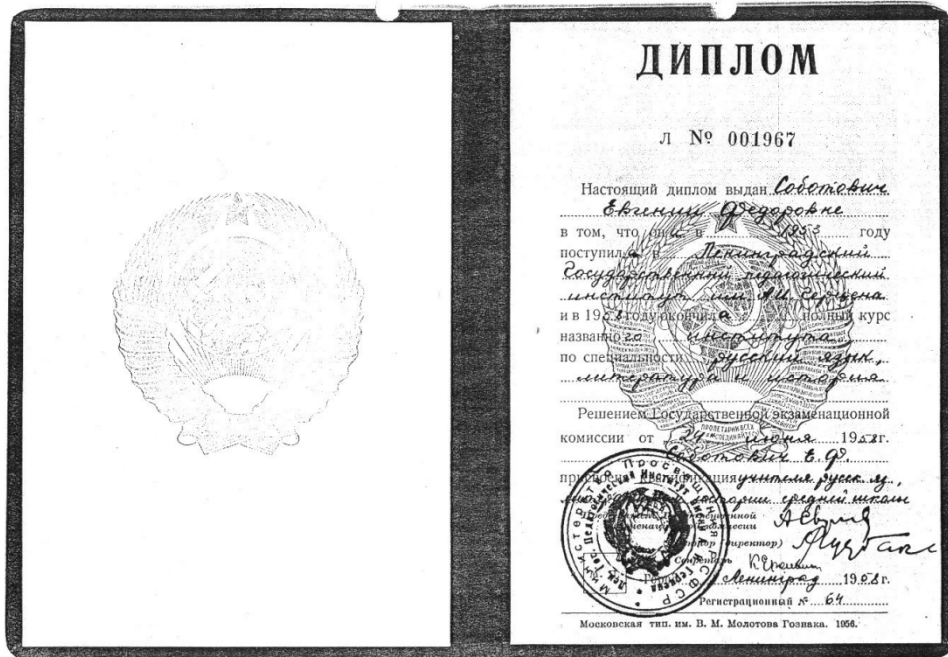
В 1980 по 1982 находилась в декретном отпуске. В 1984 г. защитила докторскую диссертацию в ин-те дефектологии АН ССР.

Мунс, Собонович Елена Владимировна, с 1969 по 1991 г. работала введ. группой опытной работы с детьми и косметическими в институте гигиены и дерматологии АН Украины. С 1991 г. директор отделения ин-та УГМР АН Украины.

В 1988 г. была избрана членом кор АН Украины, в 1992 г. - действительным членом АН Украины.

Дочери, Савицкая Анна Юлиановна и Собонович Ирина Юлиановна закончили Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко и работают по специальности. Обе дочери замужем и имеют детей.

Собонович

Документ Б.2. Копія диплома про вищу освіту Є. Соботович

УДОСТОВЕРЕНИЕ 1382

(приложение к диплому № 001967)

Выдано гр. Соботович Евгений Федорович в том, что
(фамилия, имя и отчество)

он (а), имея высшее образование (диплом № 001967 об окончании Лен. Гос. педагогического института), поступила

в 19 59 году в Ленинградский Государственный педагогический институт им. А. И. Герцена дефектологический ф-т
(наименование института и факультета)

и окончил (а) его 31 июля 1961 года, получив вторую специальность учителя школ глухих и слабослышащих
(дата окончания)

Решением Государственной экзаменационной комиссии от 31 июля 1961 г. гр. Соботович Евгений Федорович
(фамилия, имя и отчество)

присвоено право преподавания русского языка, литературы
(наименование дисциплины)

и истории в школах для глухих и слабослышащих в 5-11
в 5—11 классах восьмилетней и средней школы.

Председатель Государственной
экзаменационной комиссии

В. Орфинская
(подпись)

Ректор института

Л. Кашарин
(подпись)

Секретарь

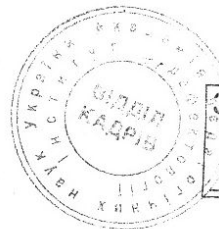
Л. М.
(подпись)

Город Ленинград

Регистрационный № 1605

Дата выдачи 31 июля 1961 года

Зак. 5911

З ОРИГІНАЛОМ ЗГІДНО
ЗАВ. ВІДДІЛОМ КАДРІВ
ІНСТИТУТУ ДЕФЕКТОЛОГІЇ
АПН України Васильчик

Трудовая книжка

Фамилия Соботович

Имя Эвгения

Отчество Федоровна

Год рождения 1935

Образование: начальное, среднее, высшее
(подчеркнуть) Учитель русского языка

Профессия Литература, истории средней школы

З ОРИГИНАЛОМ ЭТИХ
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ
Підпис
Спеціаліст

Соботович

Дата заполнения Трудовой книжки 14.02.2003 г.

ПЕНСІЯ ПРИЗНАЧЕНА

в Святошинському районі м. Києва

14.02.2003 г.

Зачеркнути літери з ісправленням
Учитель русского языка, литература,
история средней школы

Документ Б.4. Копія трудової книжки Є. Соботович

- СВЕДЕНИЯ				О РАБОТЕ		
№ записи	Д а т а			Сведения о приеме на работе и увольнении	работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
	Год	Месяц	Число			
1	2				3	4
				Общего стажа работы по найму до поступления в Ленинградский Институт по биологии уха, горла, носа и речи	Имеется	Общего стажа работы не имеется.
1	1958	vii	9	Занимается на должности библиотекаря	Имеется	Тр по Ин.ту № 281 от 8.7.58г.
2	1962	viii	1	Освобождается с ее аено личного заявления	Имеется	Тр по Ин.ту № 212 от 31.07.1962
				Инспектор на кафедре		

Документ Б.4а. Копія трудової книжки Є. Собонович (продовження)

№ записи	Д а т а			Сведения о приеме на работе и увольнении	О РАБОТЕ работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
	Год	Месяц	Число			
1				Лексикоредный кабинет Государственного педагогического института имени А.И. Герцена		
4	1967	01	05	Зачислена на должность ассистента кафедры сурдопедагогики и логопедии	директор психоневрологии	Пр-3 № 12 от 7/1/67
5	1970	09	10	Освобождена от должности ассистента кафедры сурдопедагогики и логопедии	от зам. зав. кафедрой сурдопедагогики	Пр-3 1020 от 9.09.1970
				Киевский государственный педагогический институт им. А.М. Горького.	ар. ар. и в. а. д. р.	
6	1970	09	15	Зачислена на должность ассистента кафедры сурдопедагогики.		Пр. 1166 от 26 сентября 1970

Документ Б.4в. Копія трудової книжки Є. Собонович (продовження)

• СВЕДЕНИЯ				О РАБОТЕ		
№ записи	Д а т а			Сведения о приеме на работу и увольнении	работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
	Год	Месяц	Число			
1	2				3	4
7	1972	04	10	Переведена на должность с.п. преподавателя		Пр. № 42 от 17.04.1972г.
8.	1972	IX	01	Переведена на должность наладчицы сурдопедагогич. центра		Пр. № 576 от 31.VIII.1972г.
9.	1977	09	28	В результате проведенного конкурса выбрана на должность заведующей кафедрой сурдопедагогич.		Пр. № 744 от 3.10.1977г.
10.	1982	10	06	В результате проведенного конкурса переизбрана на должность заведующей кафедрой сурдопедагогич. и логопедии.		Пр. № 417 от 12.10.1982г.
11.	1985	08	30	В результате проведенного конкурса выбрана на должность профессора кафедры сурдопедагогич. и логопедии		Пр. № 337 от 31.08.1985г.

Документ Б.4д. Копія трудової книжки Є. Соботович (продовження)

СВЕДЕНИЯ

№ записи	Дата			Сведения о приеме на работе и увольнении
	Год	Месяц	Число	
1	2			
12	1985	11	29	Записана на должность ассистента кафедры сурдологической психологии и логопедии высшей школы по специальности «Педагогика и психология» в высшем учебном заведении. А. П. ДРАГОМАНОВА
13	1934	04	14	Звільнена з посади професора кафедри сурдології та логопедії вищої школи спеціаліста з дисципліни «Сурдологія» України.

2

О РАБОТЕ

работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
3	4

исполнитель зав. кафедрой сурдологической психологии и логопедии высшей школы по специальности «Педагогика и психология» Пр. № 525 от 5.11.1985г.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13.08.93 р. № 646 на базі Інституту створено Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

исполнитель зав. кафедрой сурдологической психологии и логопедии высшей школы профессора А. П. Драгоманова. 14.04.1934.

Институт психологии и логопедии высшей школы Украины.
 В/а В. В. В.

3

Документ Б.4е. Копія трудової книжки Є. Соботович (продовження)

СВЕДЕНИЯ

№ записи	Дата			Сведения о приеме на работе и увольнении
	Год	Месяц	Число	
1	2			
14	1994	04	15	Участником Академии Защиты главного битника лабораторий переходом в результате верного 15. 1994 07 01 Президент Всех сибирских тирловедов за результаты (чужая рас ред n 5 б7

4

О РАБОТЕ

работу, перемещения по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
древесной лесной инспекции Чаринск на посадку участков сибирских рабочих и их логотипов по результатам конкурса главного испытания в лаборатории в логотип конкурсу данное 30.06.94г.)	4 Чаринск №26-к от 15.04.94г. Чаринск №49-к от 30.06.94г.

5

Документ Б.4ж. Копия трудовой книжки Е. Собонович (продовження)

СВЕДЕНИЯ				О РАБОТЕ		
№ записи	Дата			Сведения о приеме на работе и увольнении	работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
	Год	Месяц	Число			
1	2				3	4
16	1996	05	10	Переведена з ві рною корекційного дашківського віку	дуногою лаборато- розвитку дітей	Нак. №17-к Від 7.05.1996,
17	1996	05	10	Переведена на за контрактом к/в	отрочковий договір терміном на 5 ро	Нак. №18-к Від 16.05.96
18	1999	01	01	Переведена на набратівську по фамілію в сфак	позаду завідувачки генетикі у зв'язу із тури Інституту	Нак. №51-к Від 21.12.1998,
19	2001	05	10	Продовження го отрочкового до по 10 травня 2003	термін трудово- говору на 2 роки	Нак. №30-к Від 4.05.2001
20	2001	05	22	Котановою	Інституту АН Укр -	

Документ Б.4з. Копія трудової книжки Є. Соботович (продовження)

СВЕДЕНИЯ				О РАБОТЕ		
№ записи	Дата			Сведения о приеме на работе и увольнении	работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
	Год	Месяц	Число			
1	2				3	4
				<p>райми назву Інституту спеціальної педагогіки змінено</p> <p>ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ Академії педагогічних наук України 04060 м. Київ, вул. М.Берлінського 9</p>	<p>Інституту спеціальної педагогіки</p>	<p>Лист. пр. № 1-7/5-70 від 22.05.2004р.</p>
21	2003	01	17	<p>Звільнена з роботи банкамедсестра у на науковий Український Старший майстер з кадрів</p>	<p>отримала за власними зв'язками зв'язку з виходом від от. 38 % зп</p>	<p>Лист. № 2-к від 17.01.2003р.</p>
					<p>Волов'я / С. Соботвич</p>	

Документ Б.4к. Копія трудової книжки Є. Соботвич (продовження)

2003 рік 11 листопада 03 СВЕДЕННЯ
 Отримано з картки (Висоцький) / (П.І. Висоцький)

Сведения о приеме на работе и увольнении

О РАБОТЕ

		3	4
		работу, перемещениях по (с указанием причин)	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
22	2003 03 26	Заключена вана лабораторії контрактом на один рік	на посаду завідуючої лабораторії логопедії за перепискою на Нак. N 13-к від 26.03.2003р
24	2003 11 03	Переведено на наукового співробітника лабораторії логопедії	на посаду головного бібліотекара лабораторії за контрактом. Нак. N 57-к від 03.11.2003р.
25	2004 04 11	Продовжено за контрактом по	писан роботи за 31 грудня 2004р. Нак. N 58-к від 02.11.2004р

10 11

Документ Б.4л. Копія трудової книжки Є. Соботович (продовження)

ВІДОМОСТІ

ПРО РОБОТУ

№ запису	Дата			Відомості про прийом на роботу і звільнення	роботу, переміщення по (з зазначенням причин)	На підставі чого внесено запис (документ, його дата і номер)
	Рік	Місяць	Число			
1	2				3	4
26	2005	01	04	Продовжено за контрактом з грудня 2005	термін роботи на 1 рік по р	Наказ № 7-к від 04.01.2005р.
27	2006	01	02	Продовжено за контрактом на наукового співробітника лабораторії могопед	термін роботи на посаді головного робітника лабораторії (на 0,5 ставки)	Наказ № 85-к від 30.12.2005р.
28	2007	01	01	Продовжено за контрактом на наукового співробітника лабораторії могопед на 1 рік по з	термін роботи на посаді головного робітника лабораторії (на 0,5 ставки) з грудня 2007р.	Наказ № 79-к від 29.12.2006р.

Документ Б.4м. Копія трудової книжки Є. Соботович (продовження)

СВЕДЕНИЯ О ПОощРЕНИЯХ

№ записи	Дата			Поощрения и
	Год	Месяц	Число	
1	2			
				тими педагогіки і своїї, високу проф тимо Стоєвскою теретва освіти і за вагомий особли воток теорії і кої педагогіки, ну майстерності і нагороджено ч від Голови Київсь адресні сфрази і

14

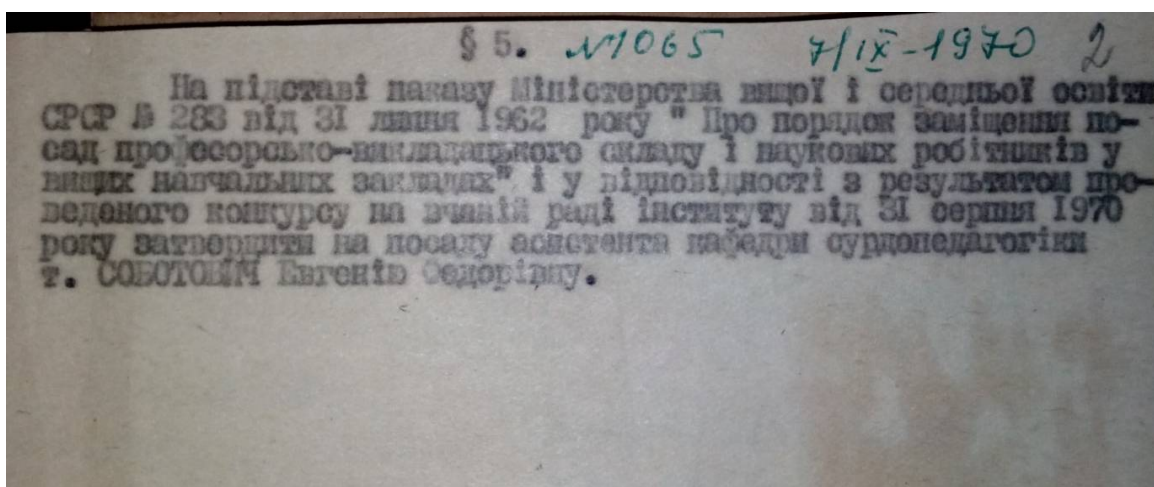
И НАГРАЖДЕНИЯХ

награждения	На основании чего внесена запись (документ, его дата и номер)
3	4
спеціальної нашко ресійської нагород Грамотою Мініс науки України стий висок у гоз практики спеціально високу професій оголошено подяку іншими подяку мови вкої міської держте	Рішення № 4336 від 29.12. 2003р.

15

Документ Б.4с. Копія трудової книжки Є. Соботович (продовження)

Додаток В

Документ В.1. Копія витягу з наказу по КДПІ імені О. М. Горького про затвердження Є. Соботович на посаді асистента кафедри сурдопедагогіки

12

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

преподавателя кафедры сурдопедагогтики и логопедии Киевского
Государственного педагогического института имени А.М.Горького

СОБОТОВИЧ Евгении Федоровны

1935 года рождения, русская,
беспартийная.

СОБОТОВИЧ Евгения Федоровна в 1958 году окончила историко-филологический факультет Ленинградского педагогического института имени А.И.Герцена, в 1961 году закончила заочно дефектологический факультет этого же института.

С 1961 г. по 1967 г. работала педагогом-логопедом в детской поликлинике г. Ленинграда; с 1965 г. была председателем методического объединения логопедов Ленинградского Горздравотдела. С января 1967 г. была зачислена преподавателем на кафедру психоневрологии Ленинградского педагогического института им. А.И.Герцена. За время пребывания на кафедре работала над кандидатской диссертацией, которую защитила в 1971 году.

В сентябре 1970 г. по семейным обстоятельствам переехала в гор. Киев. С 15 сентября 1970 г. работает преподавателем на кафедре сурдопедагогтики и логопедии Киевского педагогического института им. А.М.Горького.

Тов. Соботович Е.Ф. систематически работает над повышением своего научно-теоретического уровня. Руководит научным студенческим кружком по логопедии. Принимает активное участие в общественно-политической жизни факультета. В настоящее время работает руководителем академгруппы.

Тов. Соботович Е.Ф. политически грамотна, морально устойчива.

Декан дефектологического
факультета

(доц. К.М. ТУРЧИНСКАЯ)

/ Секретарь партбюро

(доц. А.И. САПОЖНИКОВ)

Председатель профбюро

(доц. В.И. БАСЮРА)

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РСФСР
ЛЕНИНГРАДСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ ИМЕНИ А. И. ГЕРЦЕНА

НА ПРАВАХ РУКОПИСИ

Е. Ф. Собо́тович

ПРОЯВЛЕНИЯ КОСНОЯЗЫЧИЯ У ДЕТЕЙ
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА И ПУТИ ЕГО УСТРАНЕНИЯ

Спец. № 13732 - специальная педагогика (логопедия)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
ДИССЕРТАЦИИ НА СОИСКАНИЕ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ
КАНДИДАТА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК

ЛЕНИНГРАД—1970

Документ В.3. Титульна сторінка автореферата кандидатської дисертації
Є. Собо́тович (1970 р.)

60

АВТОБИОГРАФИЯ

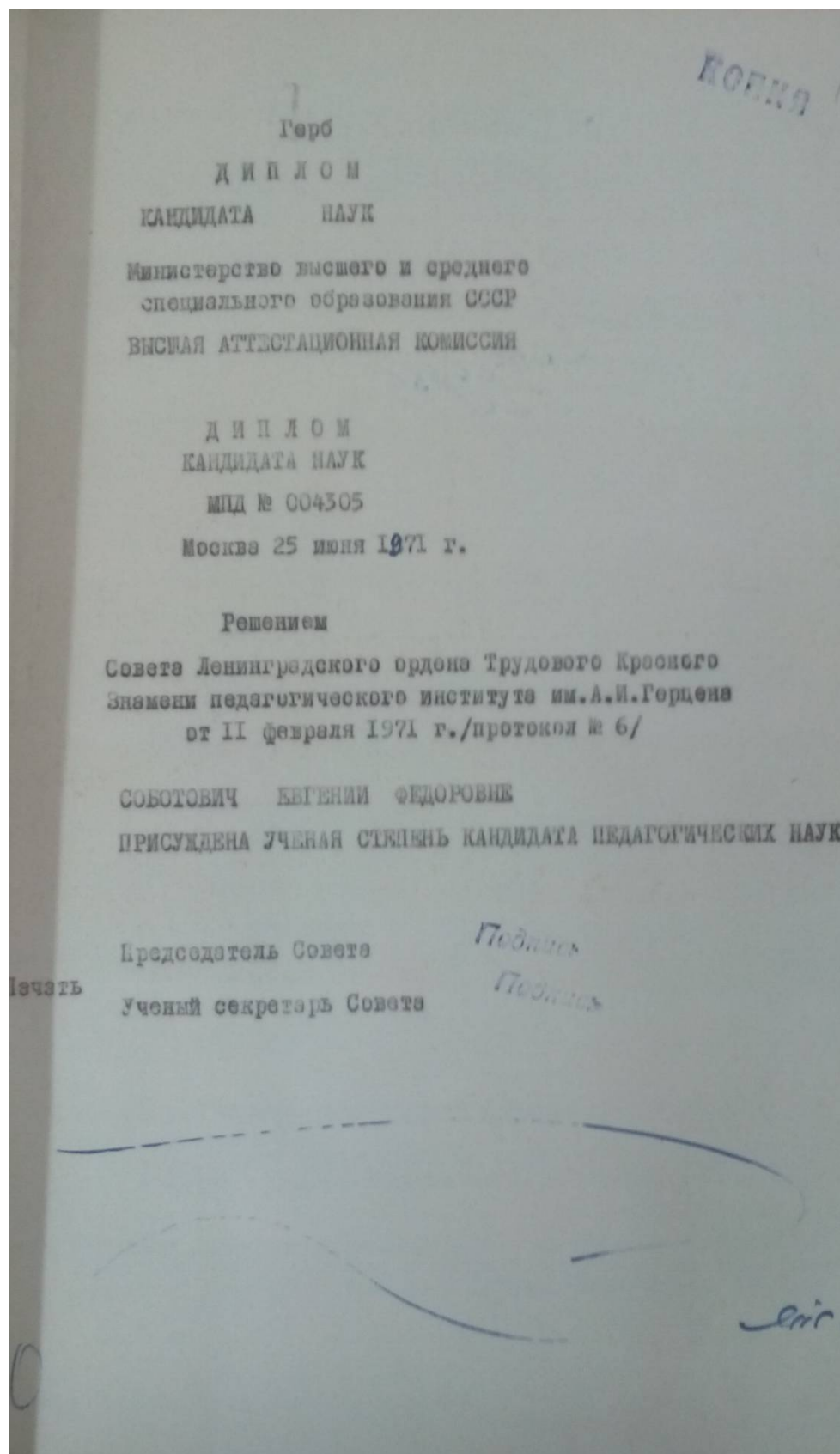
Соботович Эвелина Федоровна.
(фамилия, имя, отчество)

Автобиографию писать от руки, без поправок и исправлений. В автобиографии обязательно освещать трудовую, партийную и общественную деятельность, а также все другие важные моменты в своей жизни и в жизни своих ближайших родственников

Э. Соботович Эвелина Федоровна родилась 30 марта 1935 г. в г. Ленинграде. В 1953 г. окончила среднюю школу с. Леминграда и поступила на филологический факультет Педагогического института им. Д. И. Тельмана, который окончила в 1958 г. После окончания института работала библиотекарем в научно-исследовательском институте по биологии устьев, гор, таяния и реки. В 1959 г. поступила на директорский факультет Педагогического института им. Тельмана, окончив его в 1962 г. С 1961 по 1966 г. работала логопедом в 14-й детской поликлинике г. Ленинграда и одновременно была председателем методического объединения логопедов детских поликлиник при Горздравоохранении. С 1965 г. стала работать по совмещению преподавателем на условиях почасового оплаты в педагогическом институте им. Д. И. Тельмана. С 1966 г. была зачислена в штат кафедры психоневрологии и логопедии Института психиатрии. В 1971 г. защитила кандидатскую диссертацию. В 1970 г. по семейным обстоятельствам переехала из Ленинграда в г. Киев и поступила на работу в Киевский педагогический институт им. А. М. Горького.

Документ В.4. Автобіографія Є. Соботович (початок 70-х р. XX ст.)

Документ В.5. Копия диплома кандидата педагогических наук Е. Собо́тович
(1971 г.)

4

Особистий листок по обліку кадрів

прізвище Соботович
Євгенія по батькові Євдокимівна

стать Ж Рік, число і місяць народження 30/III 1957

Місце народження г. Житомир

національність українка 6. Соц. походження сирітський

партійність б/п партстаж — партквиток № —

Чи перебуваєте членом ВЛКСМ, з якого часу і № квитка —

освіта Вища

Назва учбового закладу і його місцезнаходження	Факультет або відділення	Рік вступу	Рік закінчення	Випускний пункт	Навчальність (спеціальність) і результати спеціальної атестації (заказ, спеціальна атестація або інше)
<u>Житомирський державний інститут імені В.І. Леніна</u>	<u>Хімія</u>	<u>1953</u>	<u>1958</u>	<u>—</u>	<u>преподаватель русск. яз. и математики</u>
<u>—</u>	<u>дефектолог</u>	<u>1959</u>	<u>1961</u>	<u>—</u>	<u>преподаватель р. яз. и математики в школе для слепых и глухих</u>

Якими іноземними мовами і мовами народів СРСР володієте англійською

(співзвучно і перекладаєте з російською, німецькою і польською мовами, володієте німецькою)

Вчений ступінь, вчене звання кандидат педагогічних наук

Які маєте наукові праці і винаходи

1. Восстановление слуха у детей с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 2. Восстановление слуха у детей с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 3. История развития слуха у детей с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 4. Опыт работы с детьми с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 5. Опыт работы с детьми с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 6. Опыт работы с детьми с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 7. Опыт работы с детьми с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 8. Опыт работы с детьми с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 9. Опыт работы с детьми с нарушениями слуха с помощью звуковой или фимбриофонической дикции
 — Краткое содержание диссертации, тезисы, статьи

Документ В.6. Копія особового листка з обліку кадрів Є. Соботович (1972 р.)

13. Виконувана робота з початку трудової діяльності (включаючи навчання у спеціальних учбових закладах, військову службу, участь в партизанських з'єднаннях)

При заповненні даного пункту установи, організації і підприємства необхідно іменувати так само у свій час, військову службу записувати з зазначенням посади

Місяць і рік вступу		Посада з зазначенням установи, організації, підприємства, а також міністерства (відомства)	Місцезна організація
вступу	звільнення		
1958	1961	Киевський політехнічний університет, кафедра механіки. Бібліограф	
1961	1966	Львівська державна педагогічна академія, кафедра фізики	
1966	1970	Львівська державна педагогічна академія, кафедра фізики. Проректор	
1970		Київський державний університет ім. Шевченка. Преподаватель	

Документ В.6а. Копія особового листка з обліку кадрів Є. Собонович (продовження)

16. Які має урядові нагороди _____

17. Чи має партстягнення _____ Коли, ким, за що і яке накладено стягнення _____

18. Відношення до військового обов'язку і військове звання _____ *н/в*

Склад _____ Рід військ _____
(командний, політичний, адміністративний, технічний і т. д.)

19. Родинний стан в момент заповнення особистого листка _____
м.п. Соборівця Івана Радомисль
1947. роширши
Дочери: Соборівця Катя 1956. роширши
Соборівця Іра 1966. роширши

20. Домашня адреса: *Київ-142 ул. Смишкова д. 46-93-85*

6 . *апрель* 1972 р. Особистий підпис *Соборівця*
дата заповнення

(Працівник, який заповнює особистий листок, повинен про всі наступні зміни (щодо освіти, партійності, вченого ступеня, вченого звання, накладення і зняття партійного стягнення і т. д.) повідомляти м. боти для внесення цих змін в його особисту справу).

Київська друк. № 3. Цех № 2. Зам. 21339—1000 71 р.

Документ В.6б. Копія особового листка з обліку кадрів Є. Соботович
(продовження)

В И П И С К А

из протокола заседания кафедры сурдопедагогики и логопедии
Киевского государственного пединститута имени А.М.Горького
от 17 февраля 1972 года

СЛУШАЛИ: О выделении научного руководителя по написанию
кандидатской диссертации преп. Г. ОПИЧЕНКО Е.М.

ПОСТАНОВИЛИ: Научным руководителем преподавателя
ГОПИЧЕНКО Е.М. утвердить кандидата педагоги-
ческих наук, ст. преп. СОБОТОВИЧ Е.Ф.

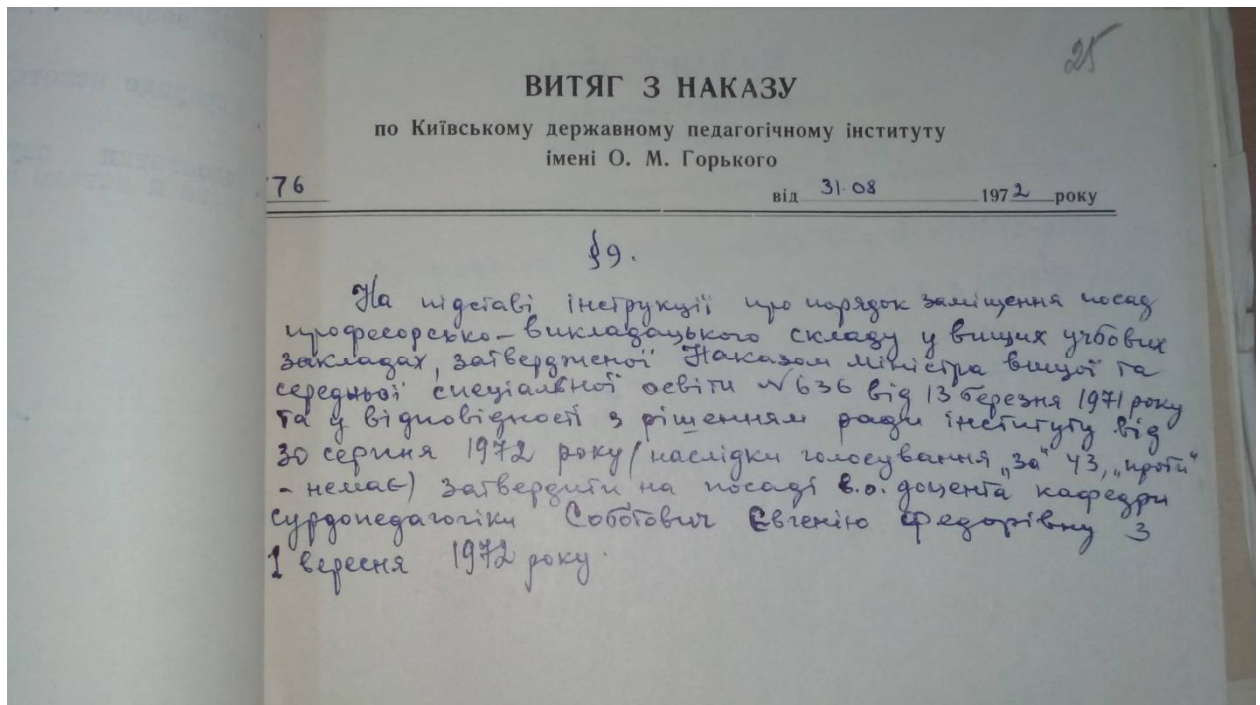
Зав. кафедрой
сурдопедагогики и логопедии

НЗелу

/доц. ЗАСЕНКО Н.Ф./

Документ В.7. Виписка з протоколу засідання кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького (1972 р.)

Документ В.8. Витяг з наказу по КДПІ імені О. М. Горького про затвердження Є. Собо́тович на посаді в.о. доцента кафедри сурдопедагогіки (1972 р.)

ВЫСШАЯ
АТТЕСТАЦИОННАЯ КОМИССИЯ
при
СОВЕТЕ МИНИСТРОВ
СССР

АТТЕСТАТ
ДОЦЕНТА

АЦ № 001413

Москва

КОПИЯ
ОРИГИНАЛОМ ЗГІДНО

КАДРІВ ВІДДІЛОМ КАДРІВ
ІНСТИТУТУ ДЕФЕКТОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Решением
Высшей аттестационной комиссии
при Совете Министров СССР
от 30 января 1976 г. (протокол № 49/26)

Соботович Євгенія Федорівна
ПРИСВОЕНО УЧЕНОЕ ЗВАНИЕ

ДОЦЕНТА

ПО КАФЕДРЕ
сурдо-педагогіки

Председатель
Высшей аттестационной комиссии
Заведующий кафедрой
и научный секретарь
Высшей аттестационной комиссии

В. Мухоморов
А. Мискин

Документ В.9. Копія атестата доцента по кафедрі сурдопедагогіки
Є. Соботович (1976 р.)

АКАДЕМИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК СССР
ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА»
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ДЕФЕКТОЛОГИИ

На правах рукописи

СОБОТОВИЧ ЕВГЕНИЯ ФЕДОРОВНА

УДК 371.927

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
КОРРЕКЦИИ НАРУШЕНИЙ
ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО
СТРОЯ РЕЧИ У ДЕТЕЙ**

13.00.03 — специальная педагогика

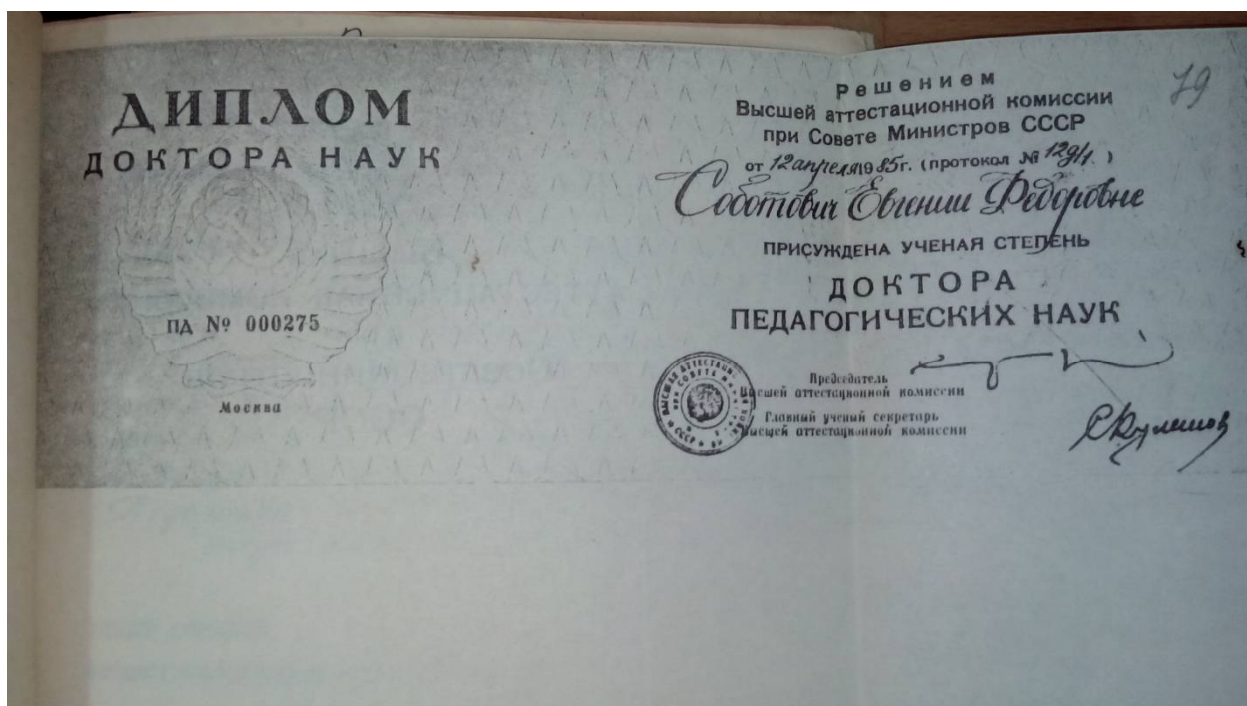
Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
доктора педагогических наук

МОСКВА 1984

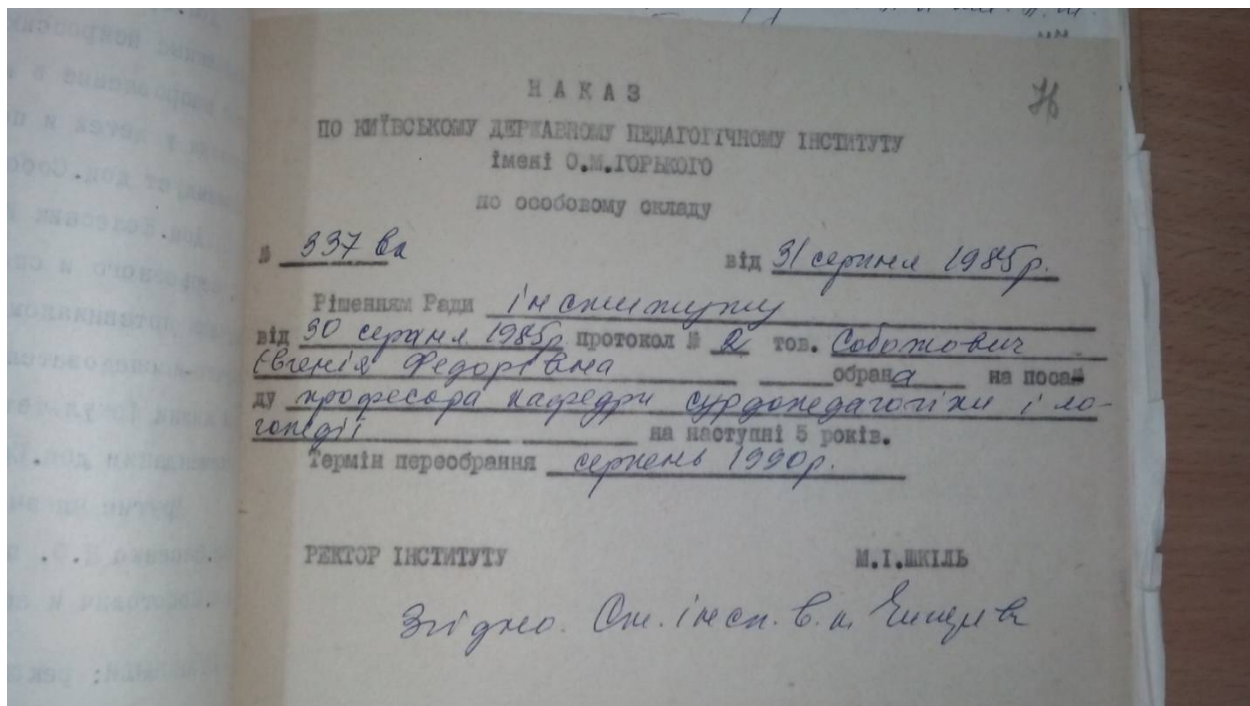
Документ В.10. Копія титульної сторінки автореферата докторської дисертації Є. Собонович (1984 р.)

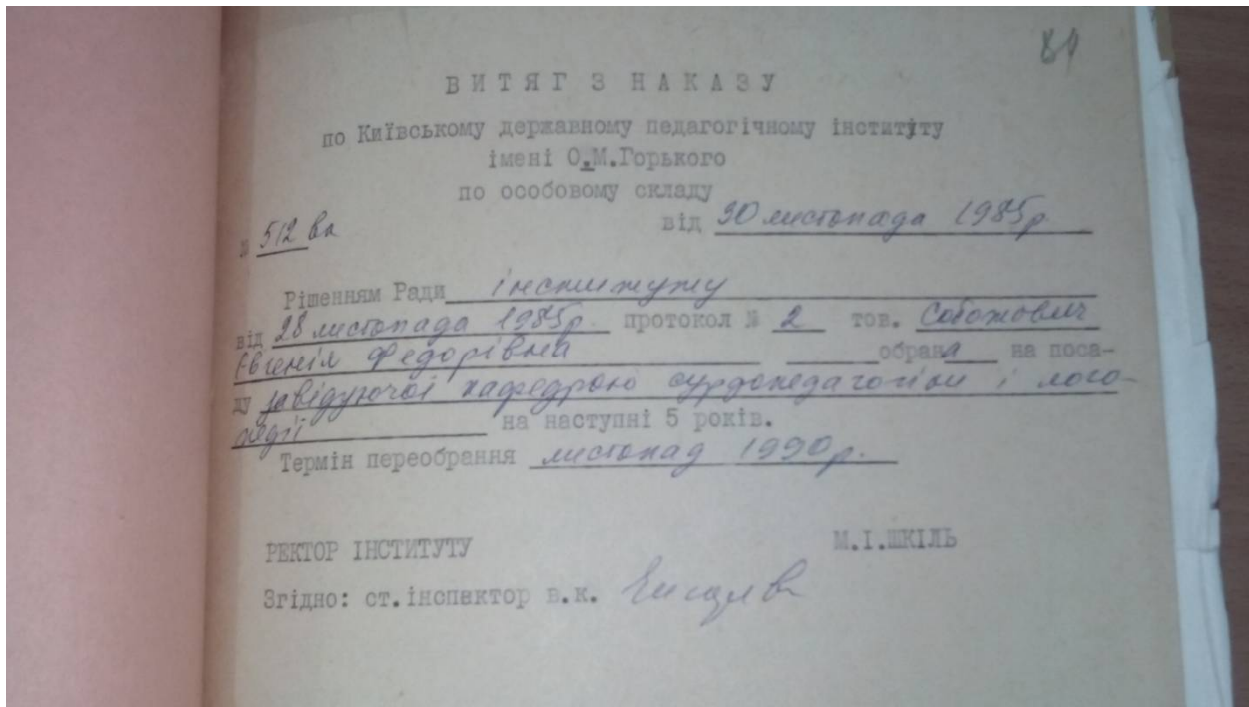
Документ В.11. Фотографія. Зліва на право: Є. Соботович та О. Гопіченко
(1984 р.)

Документ В.12. Копія диплома доктора педагогічних наук Є. Соботович
(1985 р.)

Документ В.13. Копія наказу по КДПІ імені О. М. Горького про обрання Є. Соботович на посаду професора кафедри сурдопедагогіки і логопедії (1985 р.)

Документ В.14. Копія витягу з наказу по КДПІ імені О. М. Горького про обрання Є. Сobotович на посаду завідуючої кафедрою сурдопедагогіки і логопедії (1985 р.)

ВЫСШАЯ
АТТЕСТАЦИОННАЯ КОМИССИЯ
при
СОВЕТЕ МИНИСТРОВ
СССР

АТТЕСТАТ
ПРОФЕССОРА

Решением
Высшей аттестационной комиссии
при Совете Министров СССР

от 16 января 1976 г. (протокол № 31К/13)

Соботови Євгениї Федорівни
ПРИСВОЕНО УЧЕНОЕ ЗВАНИЕ
ПРОФЕССОРА

ПО КАФЕДРЕ
сурдопедагогіки і логопедії

ПР № 015135

Москва

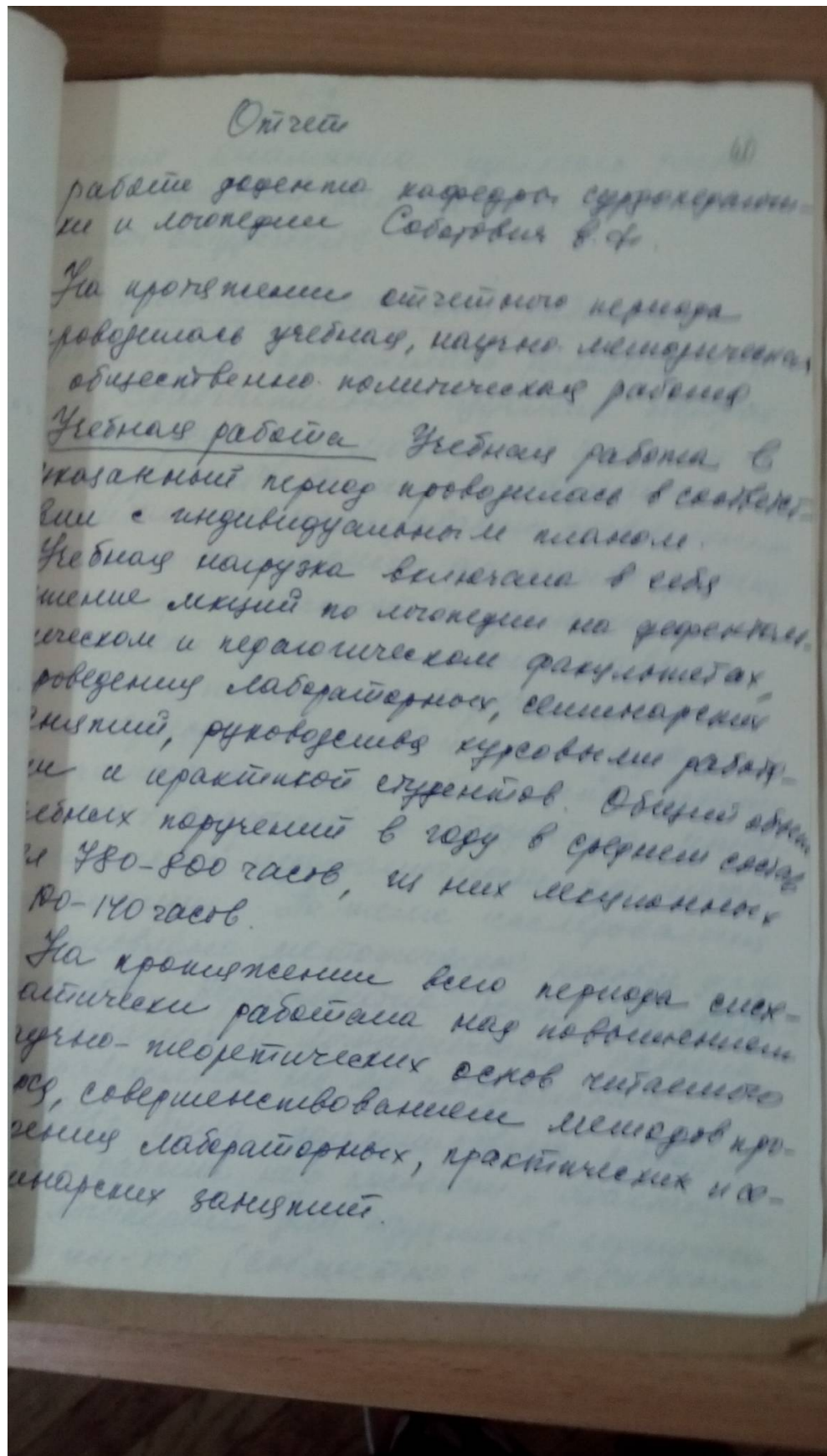
ОРИГИНАЛОМ ЗГІДНО
ЗАВ. ВІДДІЛОМ КАДРІВ
ІНСТИТУТУ ДИСФЕКТОЛОГІЇ
АПН України

Председатель
Высшей аттестационной комиссии
Главный ученый секретарь
Высшей аттестационной комиссии

Скули

Документ В.15. Копія атестата професора по кафедрі сурдопедагогіки та
логопедії Є. Соботович (1976 р.)

Документ В.16. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та
 логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соболевич

- 2 -

41

и особое внимание уделяется разра-
ботке заданий для самостоятельной
работы студентов.

Научно-методическая работа

1972-1975гг. проводилась работа по ж-
не "Сравнительное изучение неро-
звитых речи при моторной алалии и
агнозии". Это была проведенное эк-
спериментальное исследование, посвященное
временю возникновения фонемно-фонемно-
лексической, лексической и грамматиче-
ской системы языка, а также навыки
письма и письменной речи у детей
моторной алалией и агнозией
изучались также особенности ин-
дивидуальной неростановки при мотор-
ной алалии. Это было исследование
подготовлено методическое пособие для
педагогов "Неро развитие речи при мотор-
ной алалии и логопедическая работа,
направленное на ее преодоление"

1975г. была запланирована работа
по теме - работа над пособием "Грамматиче-
ские задания для студентов логопедиче-
ских курсов (совместно с М.А. Савченко)

Документ В.16а. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович (продовження)

- 3 -

42

м. Теминенко, Л.А. Смирновой)

Во данной теме в 1976, проводилось
изучение литератур, в 1976-1977
израбатывалось содержание теорети-
ческого курса, семинарских и лабора-
торных занятий, тематика курсовой ра-
боты по теме "Языки и логопедическая
терапия при лобной алалии"

1974г. прошла новая серия квалифи-
кации при кафедре психиатрии и
психологии Ленинградского педагогического
уч-ща им. А.С. Герцена.

В 1972-1977г. принимала участие
в работе научных конференций ин-та
психологии с докладом: "Роль
особенностей психического развития
детей с лобной алалией"

О дифференциации обучения детей
лобной алалией"

использование новых литературных
работ при чтении текста "Диагностика
курса логопедии."

Выступала с докладом на 24 Герценов-
ских чтениях в г. Ленинграде ("О меха-
низмах компенсации у детей раннего
возраста")

Принимала участие в республиканской

Документ В.166. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович (продовження)

- 4 43

и семинаре президиума медико-педагогической комиссии в г. Рязни, где лектором выступила доцент Методика отбора детей с нарушениями речи в действующих школьных учреждениях".

1971. В семинаре на кафедре психоневрологии и логопедии педагогического ин-та г. Я. А. Криво выступила с докладом "Временное учение о природе моноязычных алалий".

1974. участвовала в 1-ом всесоюзном съезде преподавателей дефектологических факультетов. Был сделан доклад совместно с М. А. Савченко "Особенности преподавания логопедии на дефектологических факультетах".

1971-1975. руководила студенческим научным кружком. Было подготовлено по студенческим научным конференциям 12 докладов.

1972. утверждена кафедрой в качестве руководителя диссертационного исследования, проводимого Э. М. Тихомировым "Фонетические ошибки в письме учащихся с отставанием уч-ся и методы их преодоления". В настоящее время работа продолжается.

Документ В.16в. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович (продовження)

Г

... вільній період неоднократно читала лекції з доповідями, читала лекції і проводила семінари для практичних працівників спеціальних університетів

1972 г. були проведені семінари для логопедів в Одесі по темі "Дисграфія дитини її подолання", прочитала лекції для логопедів дитячих поліклінік в Києві "Проявлення свертних язвартів і методи їх діагностики"

В 1973 г. для логопедів дитячих поліклінік в Києві прочитала лекції з теми "Сенсорна алалія і логопедична робота при сенсорній алалії"; провела обласний семінар для логопедів Одесі на тему "Класифікація і діагностика звукоприміщення і методи діагностики"

1974 г. читала курс лекцій по логопедії в курсах удосконалення логопедів Одеської свєр і курсах удосконалення заведуючих речевих дитячих садів

1975 г. читала лекції по темі "Дисграфія і логопедична робота, наприкладна її подолання" на обласному семінарі логопедів вшологових шкіл

Документ В.16д. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович (продовження)

- 6 -

и лекций "Нарушения речи у учащихся
 вспомогательных школ и организация
 логопедической работы во вспомогательной
 школе" - директорам и завучам вспомо-
 гательных школ МССР.

1975г. Был проведен семинар для лого-
 в массовых школ г. Кишинева "Нарушения
 речи у учащихся массовых школ, методы
 диагностики и преодоления".

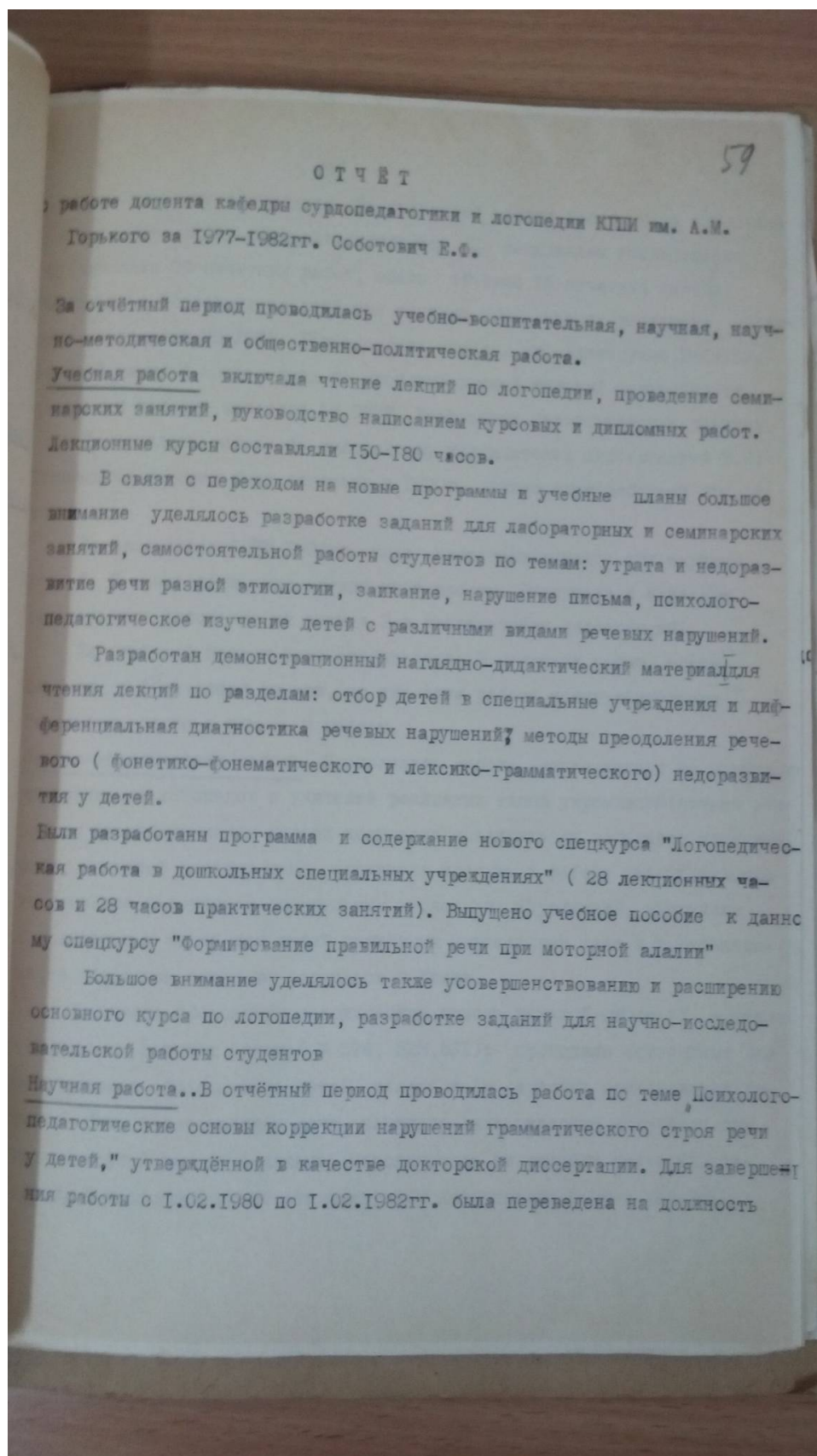
А ежегодный семинар был опубликован
 в 3 работ (список работ прилагается)

Бизнес-менеджерская работа.

В течение ежегодного периода выпол-
 няла обязанности ответственной за
 кафедральную группу, с 1971-1975г. руководила
 студенческим научным кружком по
 почерку, с 1974г. выполняла обя-
 занности ответственной за студенче-
 скую научную работу на факультете.

12/15 Слободович

Документ В.16е. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович (продовження)

О Т Ч Е Т

работе доцента кафедры сурдопедагогтики и логопедии КГУИ им. А.М. Горького за 1977-1982гг. Соботович Е.С.

За отчётный период проводилась учебно-воспитательная, научная, научно-методическая и общественно-политическая работа.

Учебная работа включала чтение лекций по логопедии, проведение семинарских занятий, руководство написанием курсовых и дипломных работ. Лекционные курсы составляли 150-180 часов.

В связи с переходом на новые программы и учебные планы большое внимание уделялось разработке заданий для лабораторных и семинарских занятий, самостоятельной работы студентов по темам: утрата и недоразвитие речи разной этиологии, заикание, нарушение письма, психолого-педагогическое изучение детей с различными видами речевых нарушений.

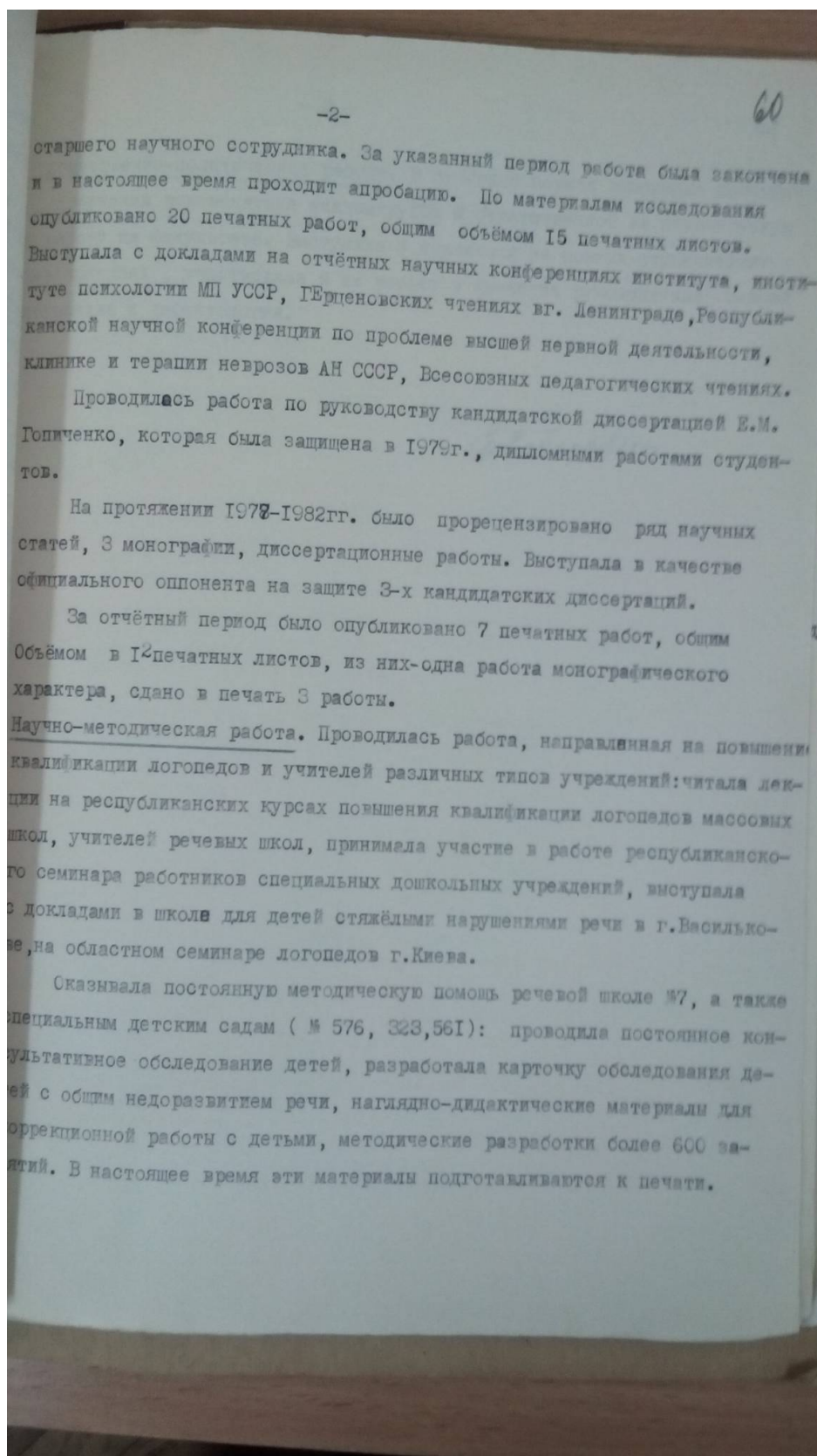
Разработан демонстрационный наглядно-дидактический материал для чтения лекций по разделам: отбор детей в специальные учреждения и дифференциальная диагностика речевых нарушений; методы преодоления речевого (фонетико-фонематического и лексико-грамматического) недоразвития у детей.

Были разработаны программа и содержание нового спецкурса "Логопедическая работа в дошкольных специальных учреждениях" (28 лекционных часов и 28 часов практических занятий). Выпущено учебное пособие к данному спецкурсу "Формирование правильной речи при моторной алалии"

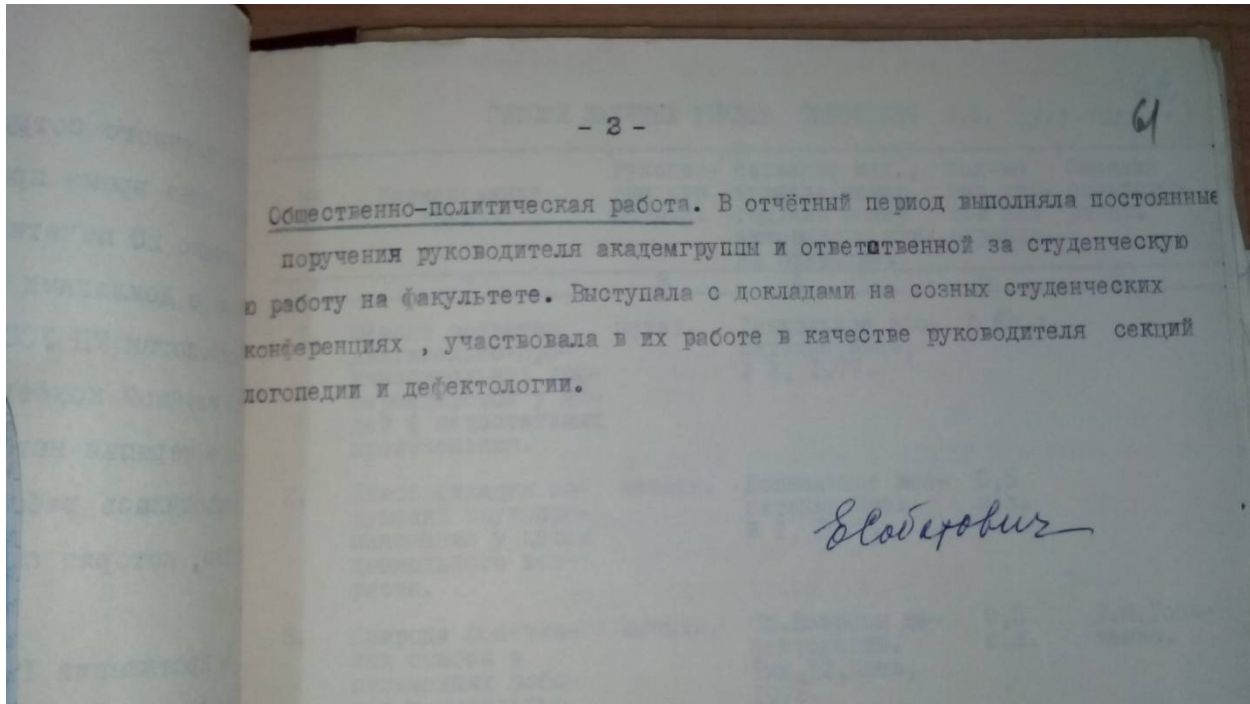
Большое внимание уделялось также усовершенствованию и расширению основного курса по логопедии, разработке заданий для научно-исследовательской работы студентов

Научная работа..В отчётный период проводилась работа по теме "Психолого-педагогические основы коррекции нарушений грамматического строя речи у детей," утверждённой в качестве докторской диссертации. Для завершения работы с 1.02.1980 по 1.02.1982гг. была переведена на должность

Документ В.17. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПУ імені О. М. Горького Є. Собонович за 1977-1982 рр.

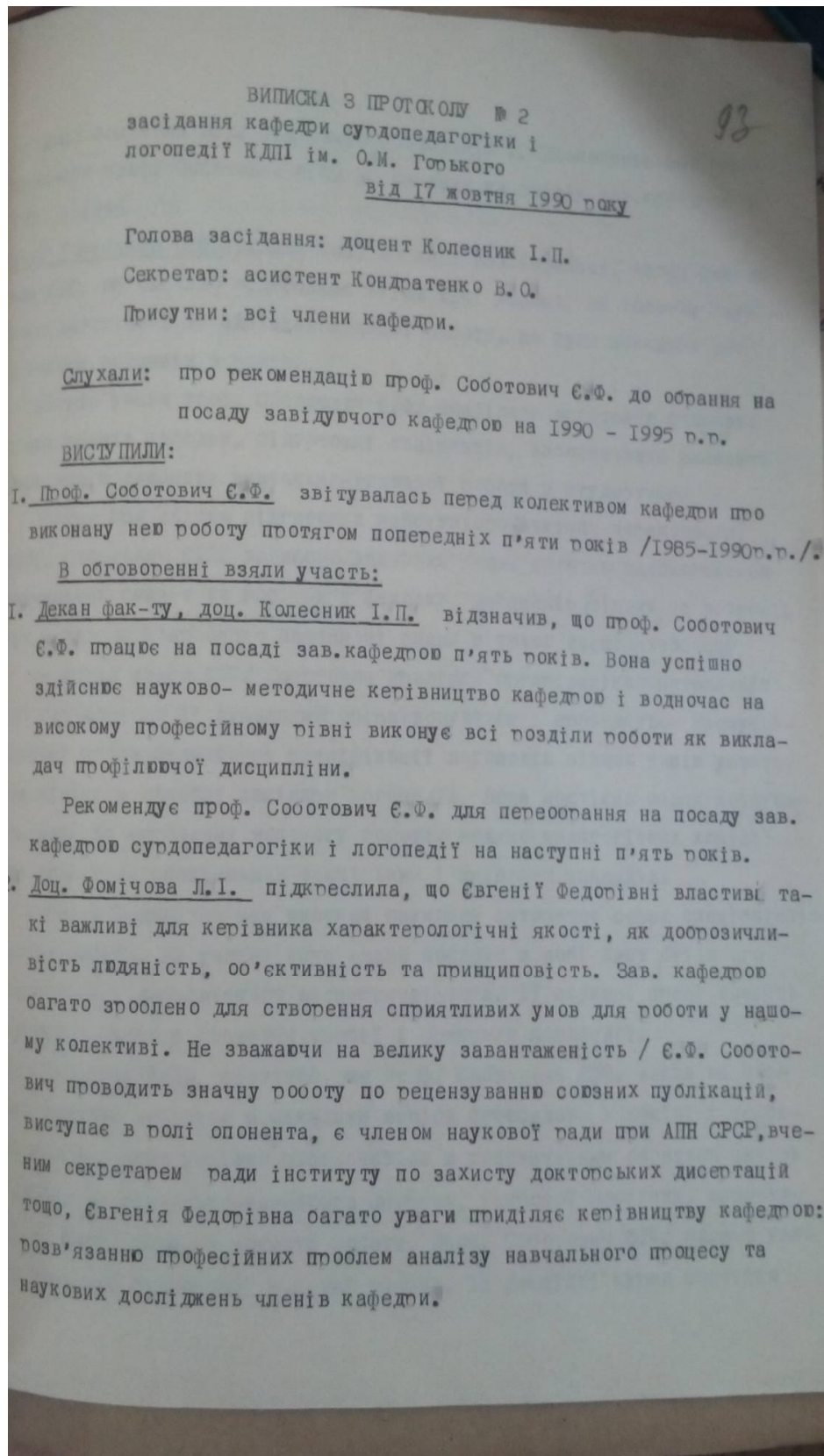

Документ В.17а. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович за 1977-1982 рр.
(продовження)

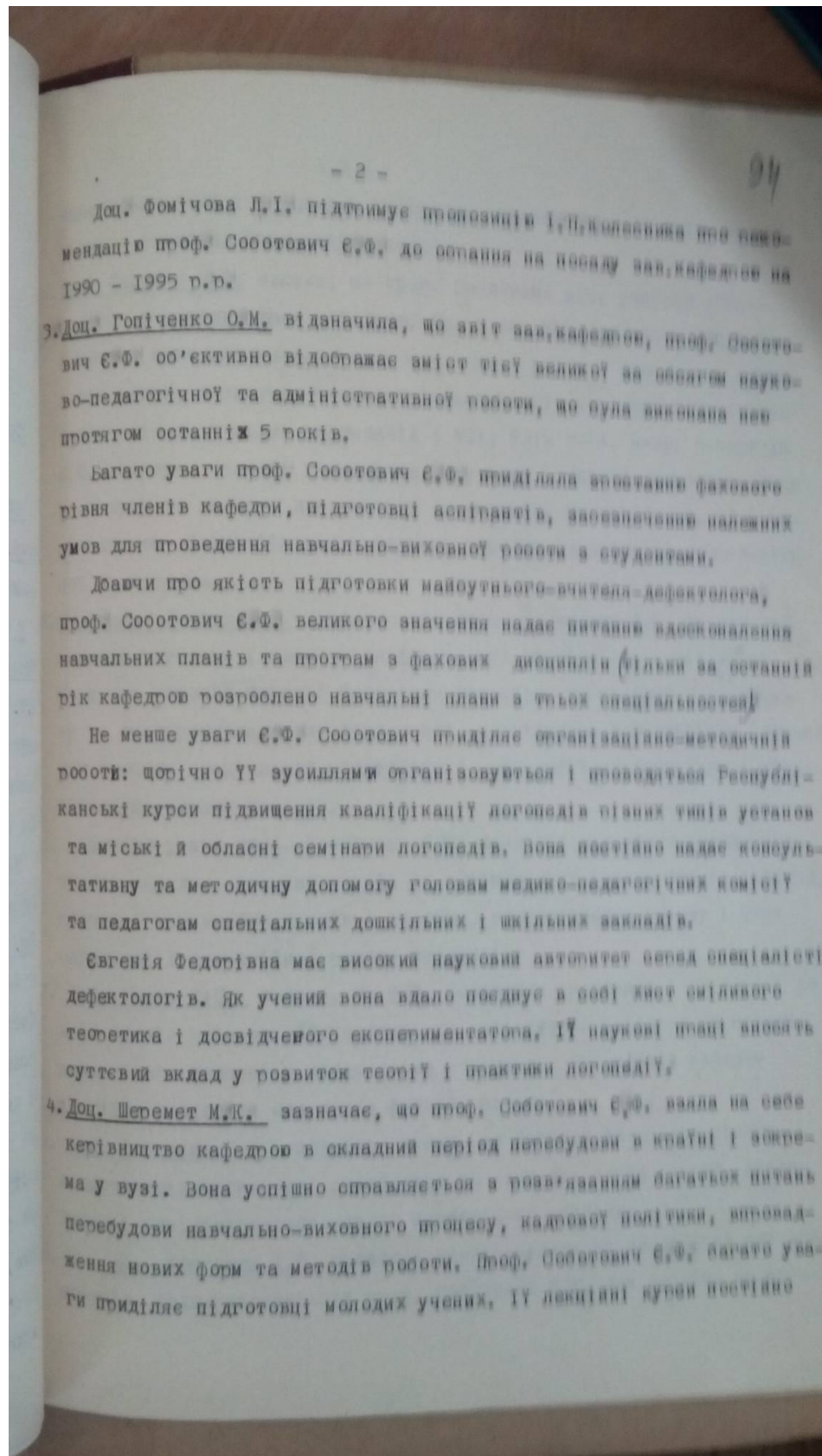
Документ В.176. Копія звіта роботи доцента кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького Є. Соботович за 1977-1982 рр.

(продовження)

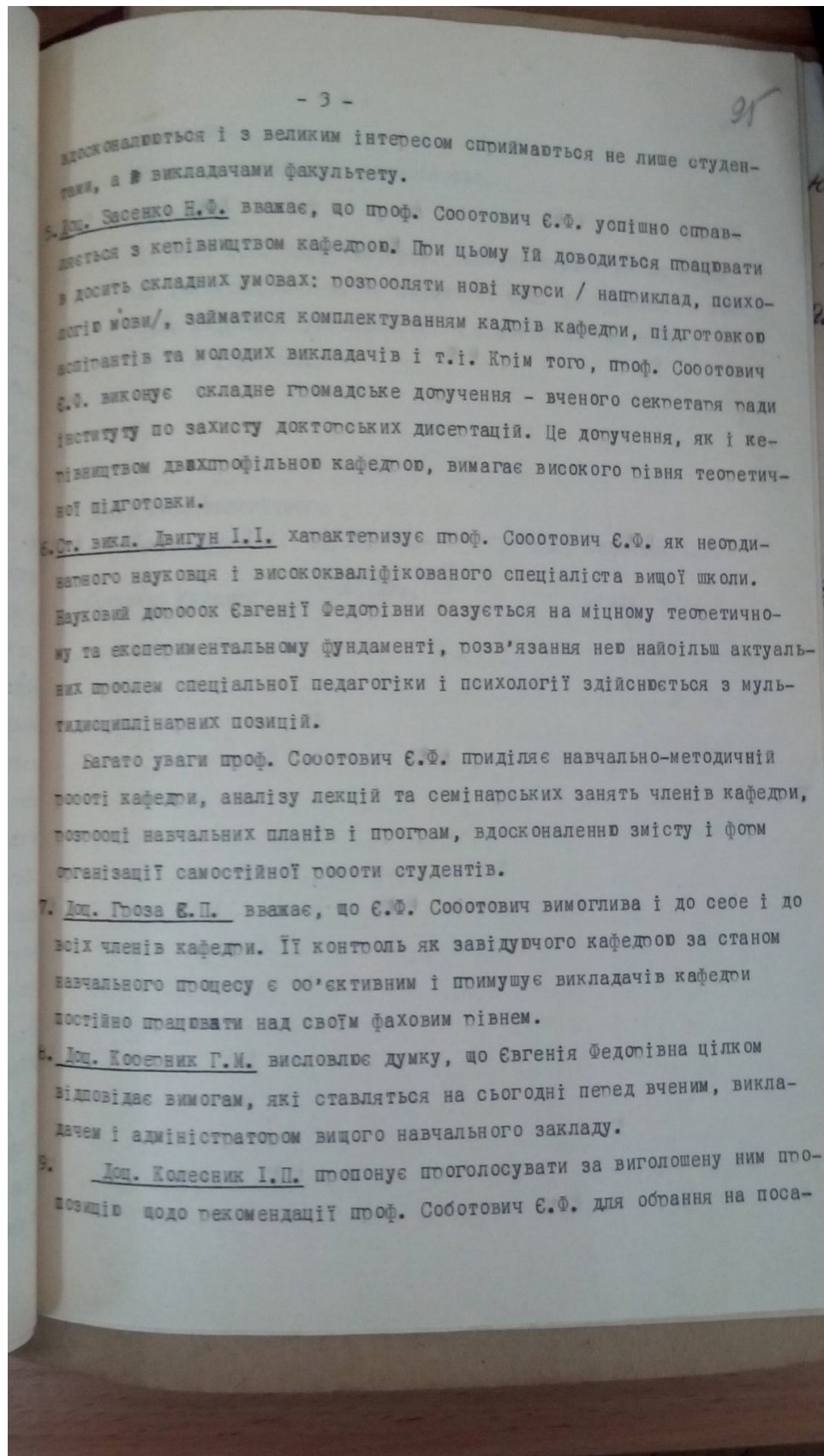
Документ В.18. Копія виписки з протоколу засідання кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького (1990 р.)

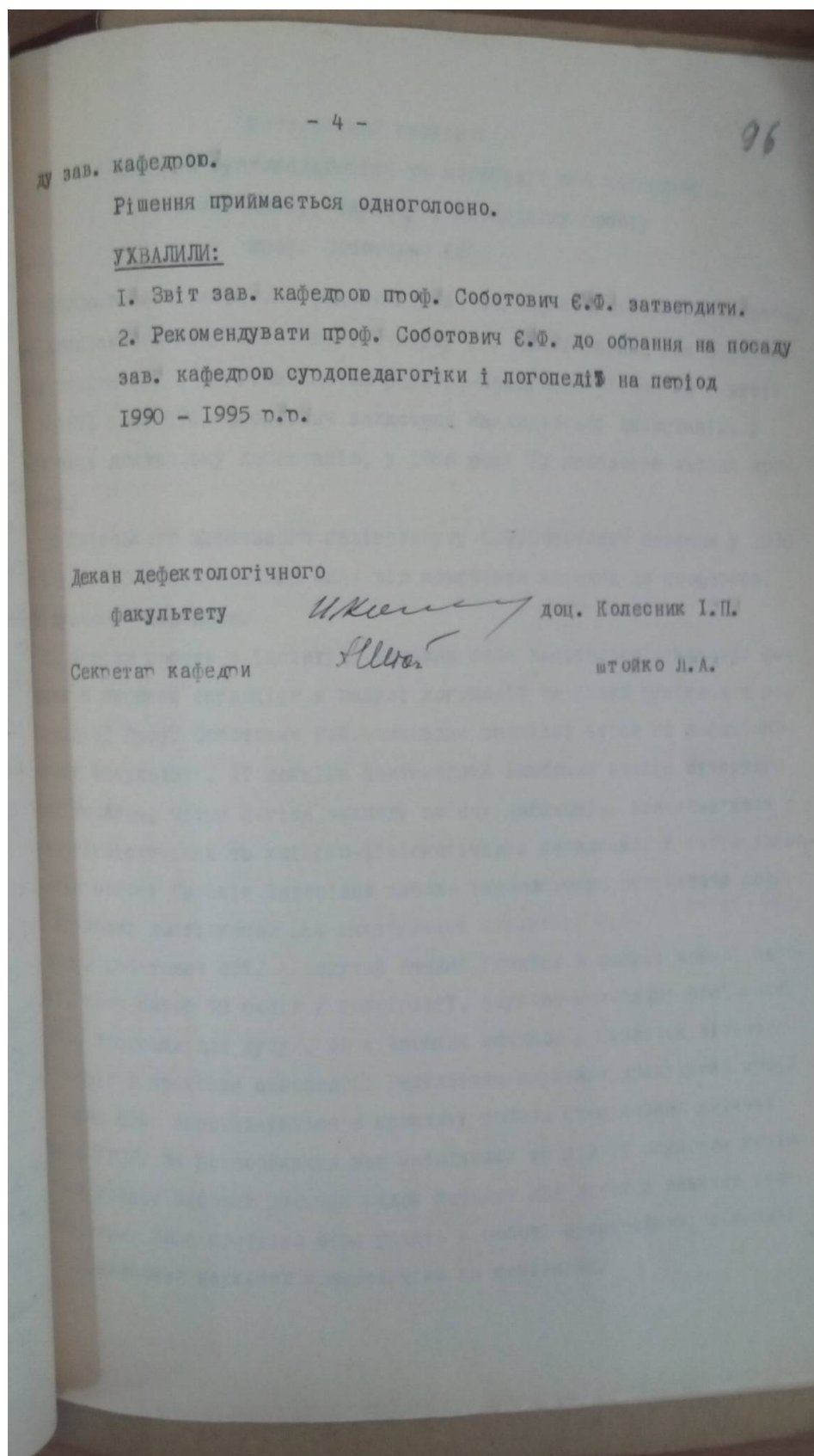

Документ В.18а. Копія виписки з протоколу засідання кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПШ імені О. М. Горького (1990 р.)

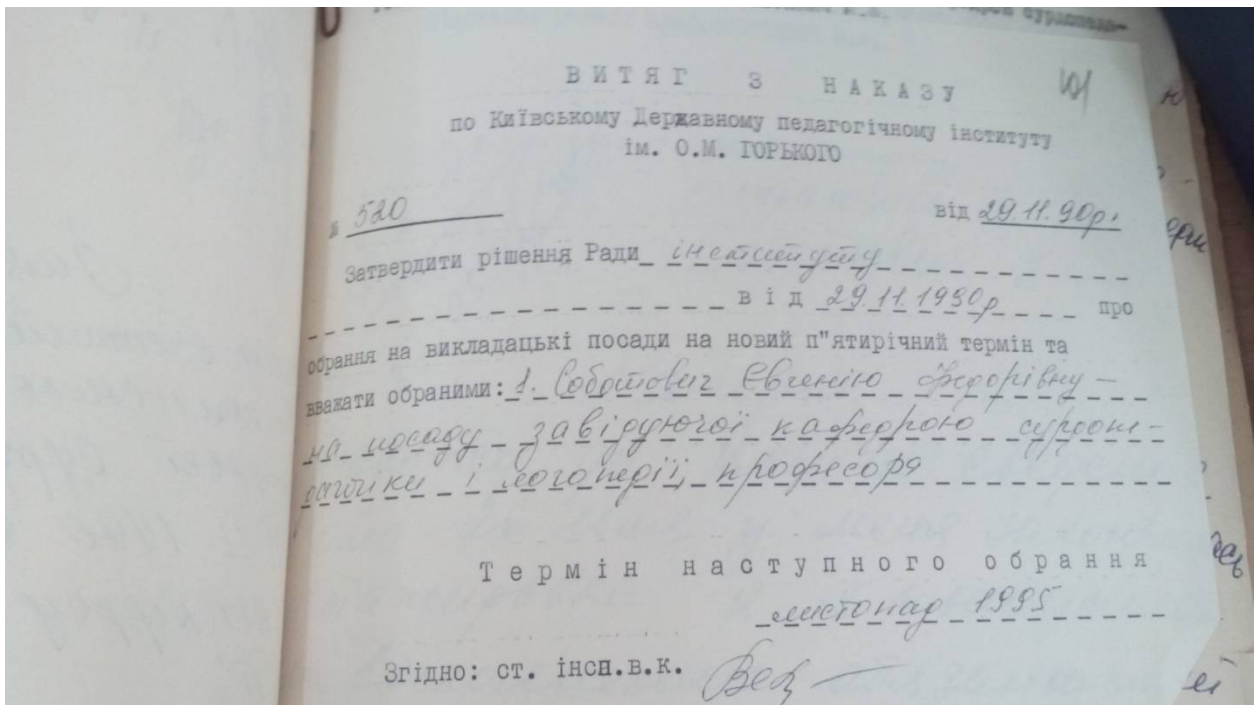
(продовження)

Документ В.186. Копія виписки з протоколу засідання кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДП імені О. М. Горького (1990 р.)
(продовження)

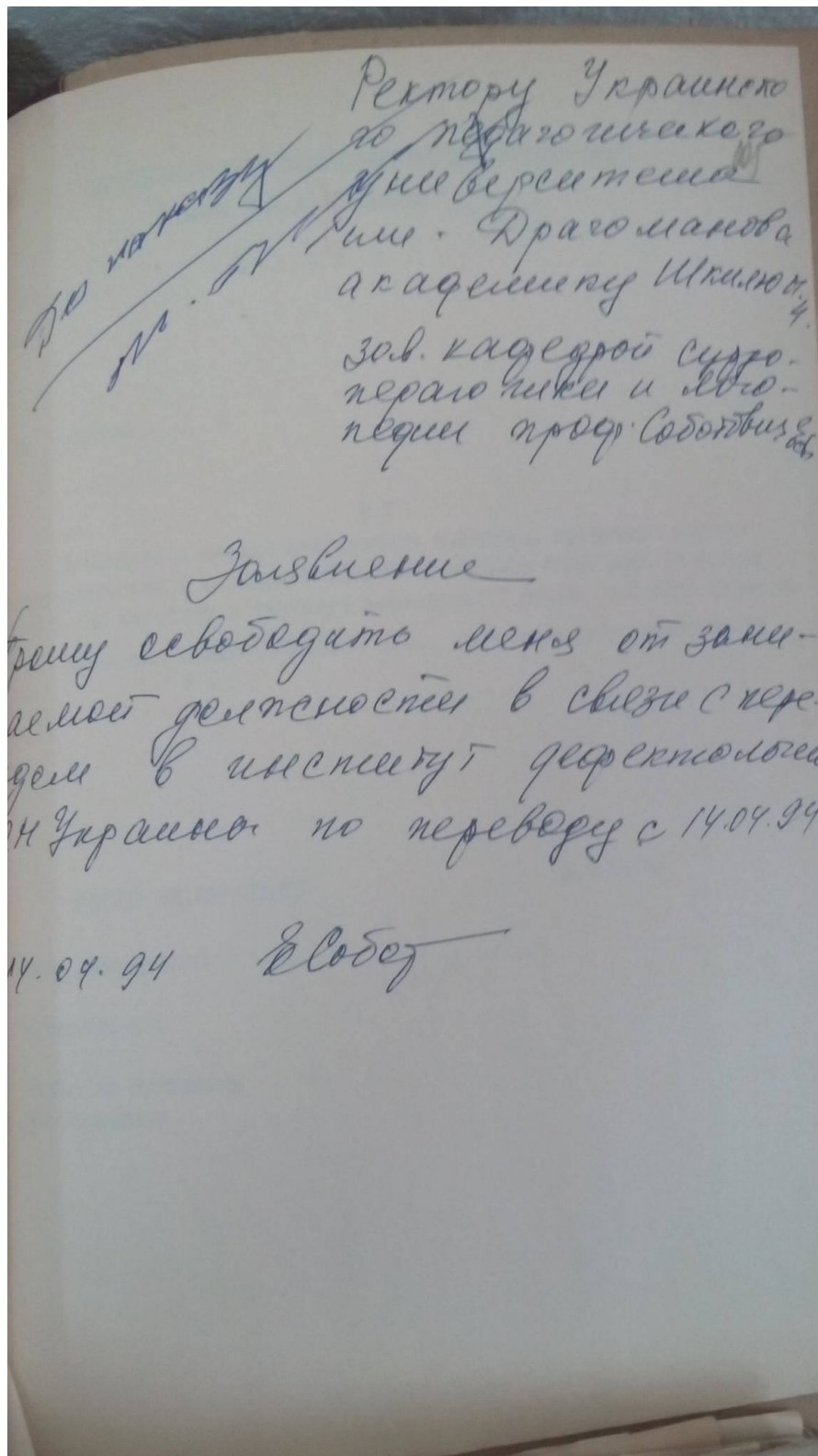

Документ В.18в. Копія виписки з протоколу засідання кафедри сурдопедагогіки та логопедії КДПІ імені О. М. Горького (1990 р.)
(продовження)

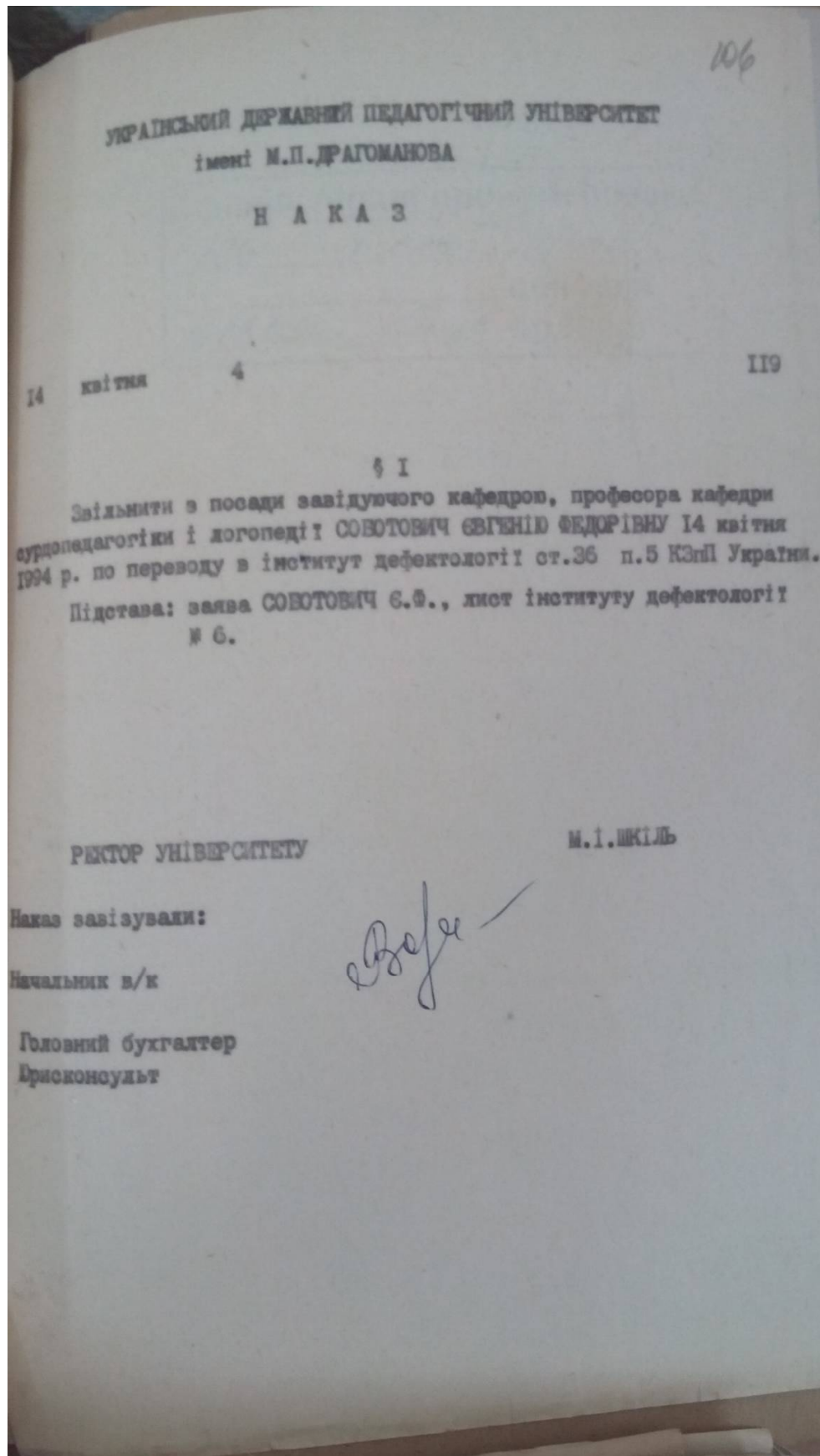

Документ В.19. Копія витягу з наказу по КДПІ імені О. М. Горького про обрання Є. Соботович на посаду завідуючої кафедрою сурдопедагогіки і логопедії (1990 р.)

Додаток Д

Документ Д.1. Копія заяви Є. Соботович про переведення на роботу в Інститут дефектології АПН України (1994 р.)

Документ Д.2. Копія наказу Є. Соботович про переведення на роботу в Інститут дефектології АПН України (1994 р.)

До наказу
15.04.1994р
Зиниц

Директору ін-та
дефектології
АІН України
доктору пер. катег.
Болдарию В.І.
преср. Соболевич Є.Я

Заявлення

Прошу призначити мене в інститут
дефектології АІН України на
деп. посаду головного наукового спе-
ціаліста по перевору из УТІУ
им. Драгоманова с 15.04.1994г.
по перевору.

14.04.94. Соболевич

Не заперую
Зав. каб. мікроелектроніки
ім. Драгоманова

Соболевич /Маргарита/

14.04.94.

В И Т Я Г

з протоколу № 4 засідання лабораторії
тифлопедагогіки та логопедії Інституту
дефектології АПН України від 31.03.94 р.
СОБОВОИЧ БЕГЕНІІ ФЕДОРІВНИ.

ПРИСУТНІ: Тарасун В.В., Соботович Є.Ф., Покутнева С.О.,
Ютріна Е.А., Кобильченко В.В., Максименко А.Ю.,
Бартенева Л.І., Шевченко М.В., Полянська Є.Б.

СЛУХАЛИ: Характеристику головного наукового співробітника
лабораторії тифлопедагогіки та логопедії Соботович Є.Ф.
для пред'явлення у конкурсну комісію Інституту
дефектології АПН України для участі у конкурсі на
заміщення вакантної посади головного наукового
співробітника.

УХВАЛИЛИ: Характеристику головного наукового співробітника
лабораторії тифлопедагогіки та логопедії Соботович Є.Ф.
затвердити.

Зав. лабораторії
тифлопедагогіки та логопедії

Тарасун В.В.

Секретар

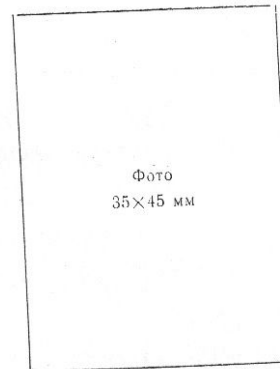
Полянська Є.Б.

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

АНКЕТА НАУКОВОГО ПРАЦІВНИКА

Прізвище Соботович
 Ім'я Володимир
 Прізвище матері Степанівна
 народження 30 марта 1935 19... р.
 народження г. Санкт-Петербург
 (за сучасним територіальним поділом)

Освіта про освіту (в т. ч. шкільну), навчання в аспірантурі і докторантурі

Назва і місце знаходження учбового закладу, установи	Рік		За якою спеціальністю	Здобута кваліфікація, № диплома (атестата)
	вступу	закінчення		
<u>Інграрський Готельський ін-т А.И. Герцена</u>	<u>1/1953</u>	<u>1958</u>	<u>фрэнгалогія</u>	<u>учитель французского языка в средней школе № диплома № 1001967</u>
	<u>2/1959</u>	<u>1961</u>	<u>дефектология</u>	<u>учитель школы для слепых и слабовидящих детей. Преподаватель к дет. дошкольному № 1382</u>

Освіта про наукові ступені, вчені звання (доктора і кандидата наук, професора, доцента, старшого наукового співробітника, магістра, бакалавра)

Науковий ступінь, вчене звання	Рік надання	Спеціальність (кафедра)	№ диплома або атестата
<u>кандидат педагог. наук</u>	<u>1971</u>		<u>МІТД № 004305</u>
<u>магістр</u>	<u>1976</u>	<u>сурдопедагогіка</u>	<u>ДК № 001413</u>
<u>магістр педагогічних наук</u>	<u>1985</u>		<u>ІТД № 000275</u>
<u>бакалавр</u>	<u>1987</u>	<u>сурдопедагогіка і логопедія</u>	<u>ІР № 015135</u>

Документ Д.5. Копія анкети наукового співпрацівника АПН України

Є. Соботович

6. Основні напрями наукової діяльності, спеціалізація

логопедич, психологіч речев

7. Кількість опублікованих наукових праць — всього *54*, в тому числі монографій *2*
статей *15*, винаходів *научно-методическее пособие-2*

8. Кількість підготовлених під Вашим керівництвом докторів наук *1*, кандидатів наук *1*

9. Якими мовами володієте

Вільно	Активно	Пасивно
<i>Українською м. м.</i>		<i>розумію і</i>
		<i>перекладаю со</i>
		<i>словарем</i>
<i>Англійською м. м.</i>		<i>— " —</i>

10. Трудова діяльність

з (місяць, рік)	по (місяць, рік)	Назва і місцезнаходження установи, організації, підприємства	Посада (професія)
<i>X 1958</i>	<i>VIII 1962</i>	<i>бібліограф</i>	<i>Львівської медичної школи по беззвучній мові, уха, горла, носа і рота</i>
<i>X 1962</i>	<i>I 1967</i>	<i>логопед</i>	<i>14 дитячої психологічної школи г. Львів</i>
<i>I 1967</i>	<i>IX 1970</i>	<i>асистент кафедри психоневрології та логопедії</i>	<i>Львівської педагогічної школи ім. А. М. Горького</i>
<i>IX 1970</i>	<i>IV 1972</i>	<i>асистент кафедри сурдопедагогіки та логопедії</i>	<i>Київської педагогічної школи ім. А. М. Горького</i>
<i>IV 1972</i>	<i>IX 1972</i>	<i>старший викладач к-ри сурдопедагогіки та логопедії</i>	<i>— " —</i>
<i>IX 1972</i>	<i>VIII 1985</i>	<i>доцент кафедри сурдопедагогіки та логопедії</i>	<i>— " —</i>

Документ Д.5а. Копія анкети наукового співпрацівника АПН України

Є. Соботович (продовження)

6. Основні напрями наукової діяльності, спеціалізація

логопедична; психологічна робота

7. Кількість опублікованих наукових праць — всього 54, в тому числі монографій 2
статей 15, винаходів, науково-методическее пособие-2

8. Кількість підготовлених під Вашим керівництвом докторів наук, кандидатів наук 1

9. Якими мовами володієте

Вільно	Активно	Пасивно
Українською мовою		російською мовою і переводом со словарем
Англійською мовою		— " —

10. Трудова діяльність

з (місяць, рік)	по (місяць, рік)	Назва і місцезнаходження установи, організації, підприємства	Посада (професія)
X 1958	VIII 1962	бібліограф	Львівської школи по обмеженню уха, горла, носа і рота
X 1962	I 1967	логопед	14 дитячої психологічної лікарні в м. Львів росія
I 1967	X 1970	асистент кафедри психоневрології і лого- педії	Львівської педгогічного ін-ту ім. А.М.Горького
IX 1970	IV 1972	асистент кафедри сурдопедагогіки і логопе- дії	Київської педгогічної школи ім. А.М.Горького
IV 1972	IX 1972	старший викладач к-ри Сурдопедагогіки і логопедії	— " —
IX 1972	VIII 1985	доцент кафедри сурдопедагогіки і лого- педії	— " —

Документ Д.56. Копія анкети наукового співпрацівника АПН України

Є. Соботович (продовження)

Рідні	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народження	Чим займається зараз

18. Паспортні відомості П-11А № 29114 Воєна ОВД Лембінград
кого райвоенкомата ? Києва

19. Домашня адреса і телефон Київ 142, ул. Сидоренка, д. 21 кв. 14
444-55-70.

Є. Собонович
 особистий підпис

«15» березня 1999 р.

Завідувач лабораторії логopedії Є.Ф.Соботович

Документ Д.6. Фотографія: Є. Соботович

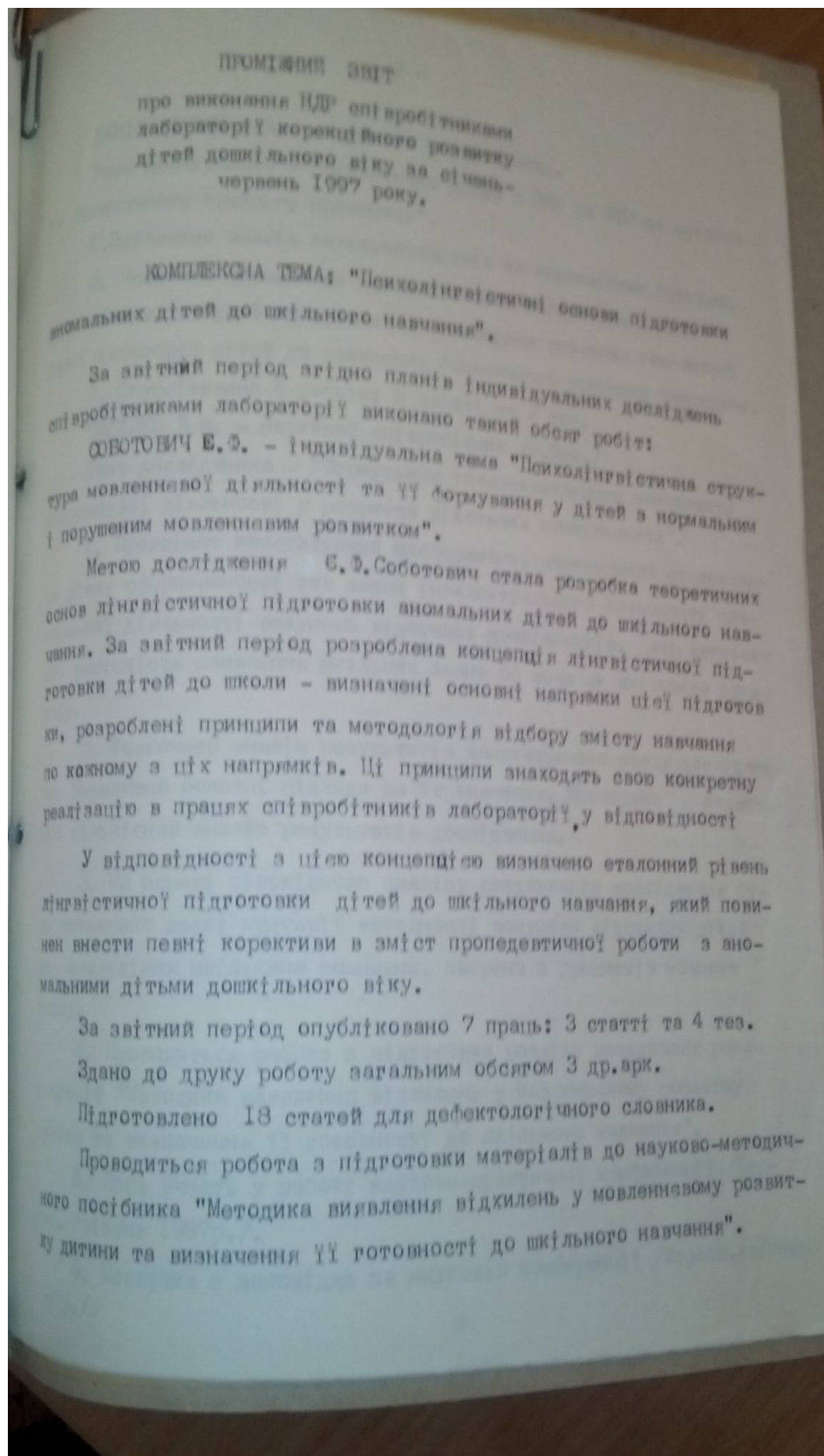
27.05.92
 27.05.92
 Рectorу КТФУ им.
 М.П. Драгоманова
 академику Н.И. Шмилу
 зов. кафедрой сурро-
 гатологии и логопедии
 Соболев Е.Ф.

Рапорт
 Доводя до Вашего сведения,
 что 26 мая у меня закончилась
 стажировка и я официально
 выполняю обязанности
 ведущей кафедры.

26/5 1992 Соболев

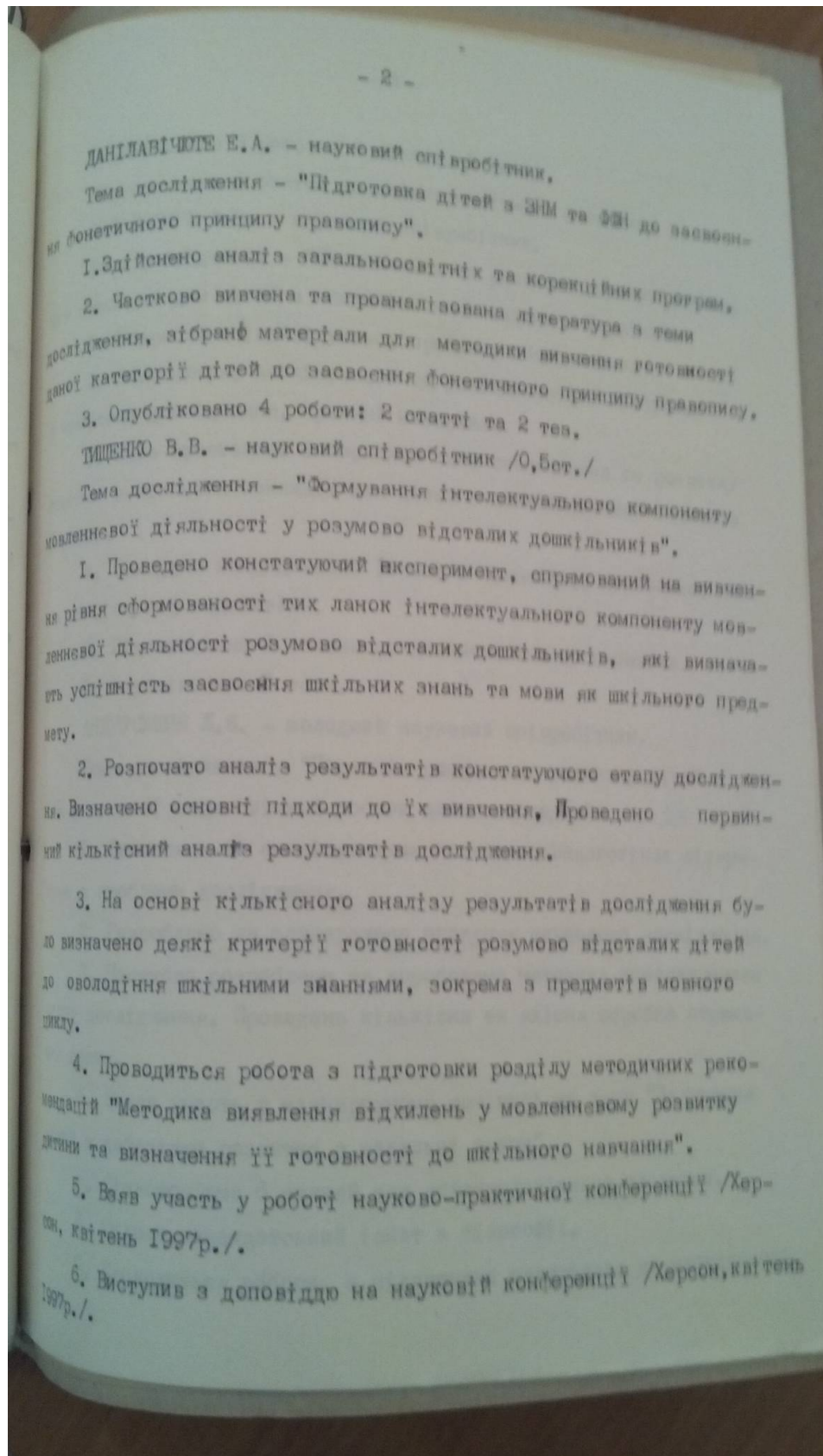
Подпись
 26.05.92г.

Документ Д.7. Копія раторту Є. Соболевич (1992 р.)

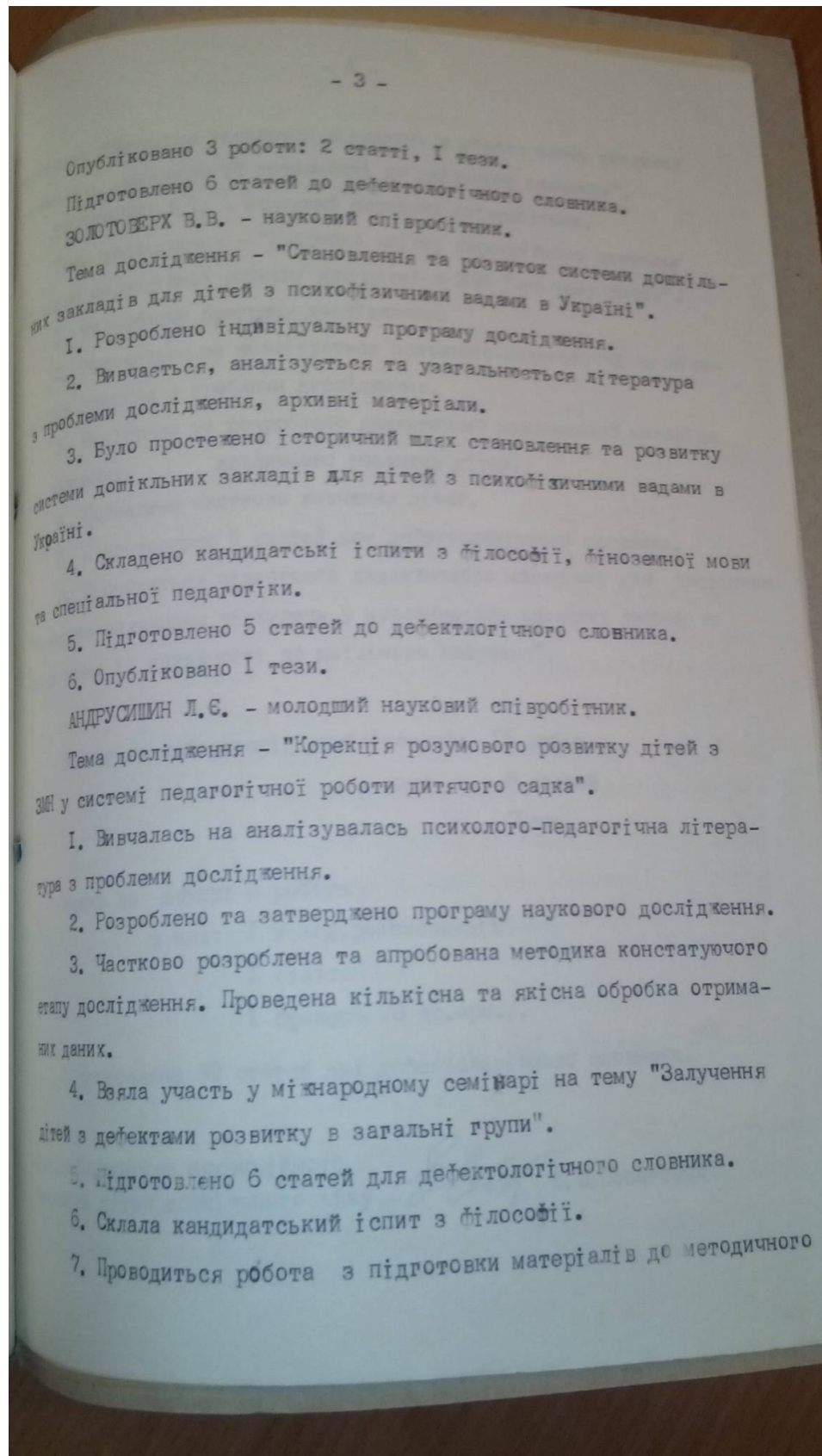

Документ Д.8. Копія проміжного звіту про виконання НДР
 співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку
 АПН України (1997 р)

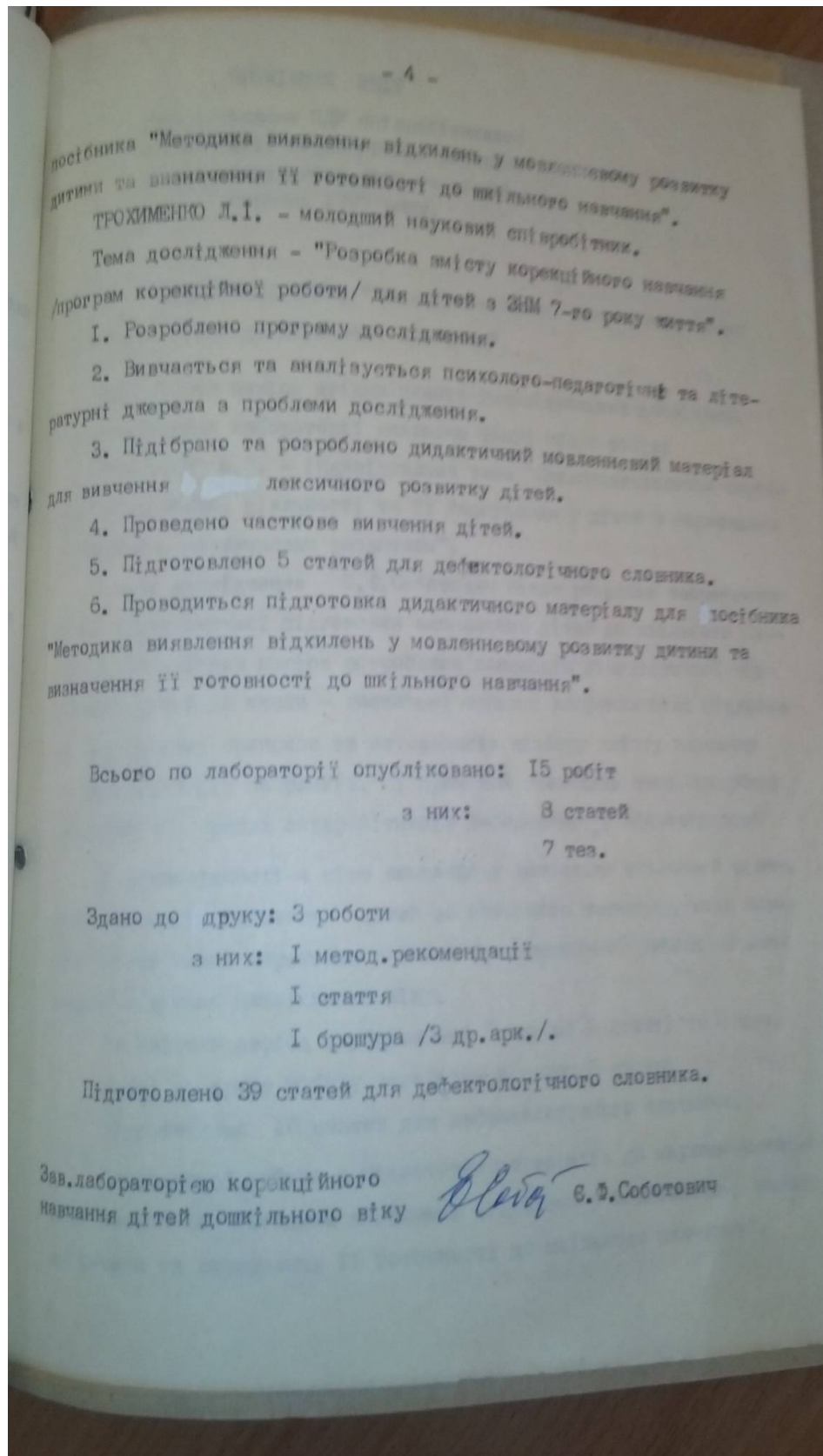

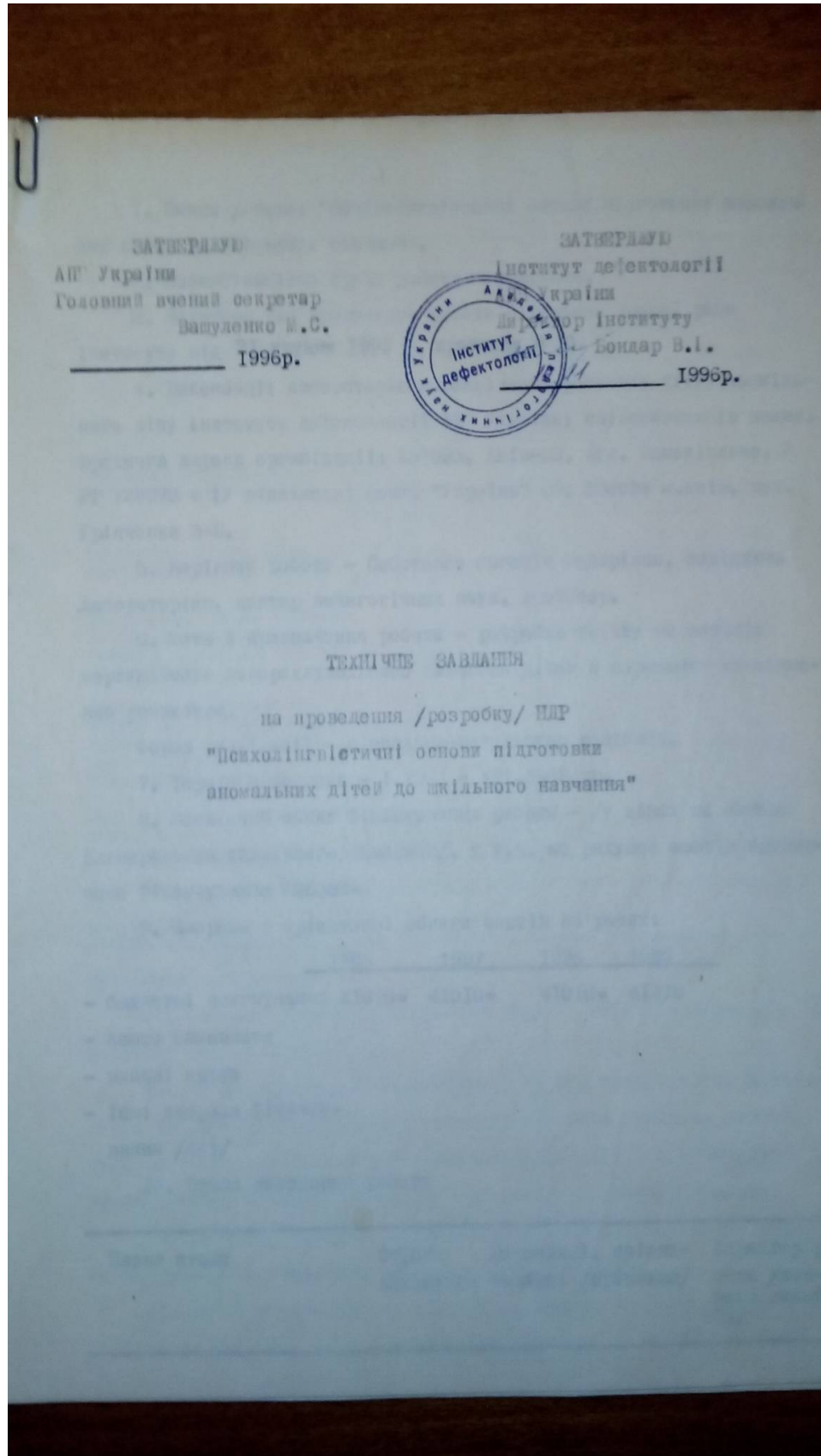
Документ Д.8а. Копія проміжного звіту про виконання НДР співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку АПН України (1997 р) (продовження)

Документ Д.86. Копія проміжного звіту про виконання НДР
 співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку
 АПН України (1997 р) (продовження)

Документ Д.8в. Копія проміжного звіту про виконання НДР співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку АПН України (1997 р) (продовження)

Документ Д.9. Копія технічного завдання про проведення НДР співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку АПН України (1996 р)

1. Назва роботи: "Психолінгвістичні основи підготовки аномальних дітей до шкільного навчання.

2. Класифікаційна група роботи - пошукова.

3. Підстава для проведення роботи - рішення Вченої ради інституту від 21 грудня 1995 р. протокол № 10.

4. Виконавці: лабораторія корекційного розвитку дітей дошкільного віку Інституту дефектології АПН України; співвиконавців немає. Юридична адреса організації: 252033, Київ-33, вул. Паньківська, 2 РР 120373 в ІУ відділенні банку "Україна" МФО 300034 м.Київ, вул. Грінченка 3-Б.

5. Керівник роботи - Соботович Євгенія Федорівна, завідувача лабораторією, доктор педагогічних наук, професор.

6. Мета і призначення роботи - розробка змісту та методів корекційного попереджувального навчання дітей з порушенням мовленнєвим розвитком.

Форма реалізації - навчально-методичний посібник.

7. Термін виконання - X.1994 - XII.1999 рр.

8. Загальний обсяг фінансування роботи - /у цінах на момент затвердження технічного завдання/, у т.ч. за рахунок коштів бюджетного фінансування 305050=

9. Джерела і орієнтовні обсяги коштів по роках:

	1995	1997	1998	1999
- бюджетні асигнування	41010=	41010=	41010=	41010
- кошти замовника				
- власні кошти				
- інші джерела фінансування /які/				

10. Етапи виконання роботи

Назва етапу	Строки виконання	Виконавці, співвиконавці /прізвища/	Характер роботи /кожного виконавця/

Документ Д.9а. Копія технічного завдання про проведення НДР співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку АПН України (1996 р) (продовження)

- 2 -

1	2	3	4
Аналіз проблеми дослідження I.1994- XII.1995		Соботенко З.А. Данкавичає Е.А. Тларко В.В. Бартонова А.І. Трохименко А.І. Золотоверх В.В.	Науково- дослідна робота
Розробка науково-теоретич- них засад дослідження I.1996- XII.1996		-//-//-//-//	-//-//
Розробка змісту та мето- дик дослідження I.1996- XII.1996		-//-//-//	-//-//
Експериментальне вивчен- ня стану мовленнєвої під- готовки дітей до шкільно- го навчання I.1997- XII.1997		-//-//-//	-//-//
Розробка та апробація змісту та методів підго- товки дітей з ЗМН, ФФН, розумовою відставістю до шкільного навчання I.1998- XII.1998		-//-//-//	-//-//
Узагальнення результатів дослідження I.1999- XII.1999		-//-//-//	-//-//

II. Впровадження результатів роботи: форми - науково-методичні розробки; місце- спеціальні дит.садки для дітей з вадами мовлення та інтелектуальними порушеннями.

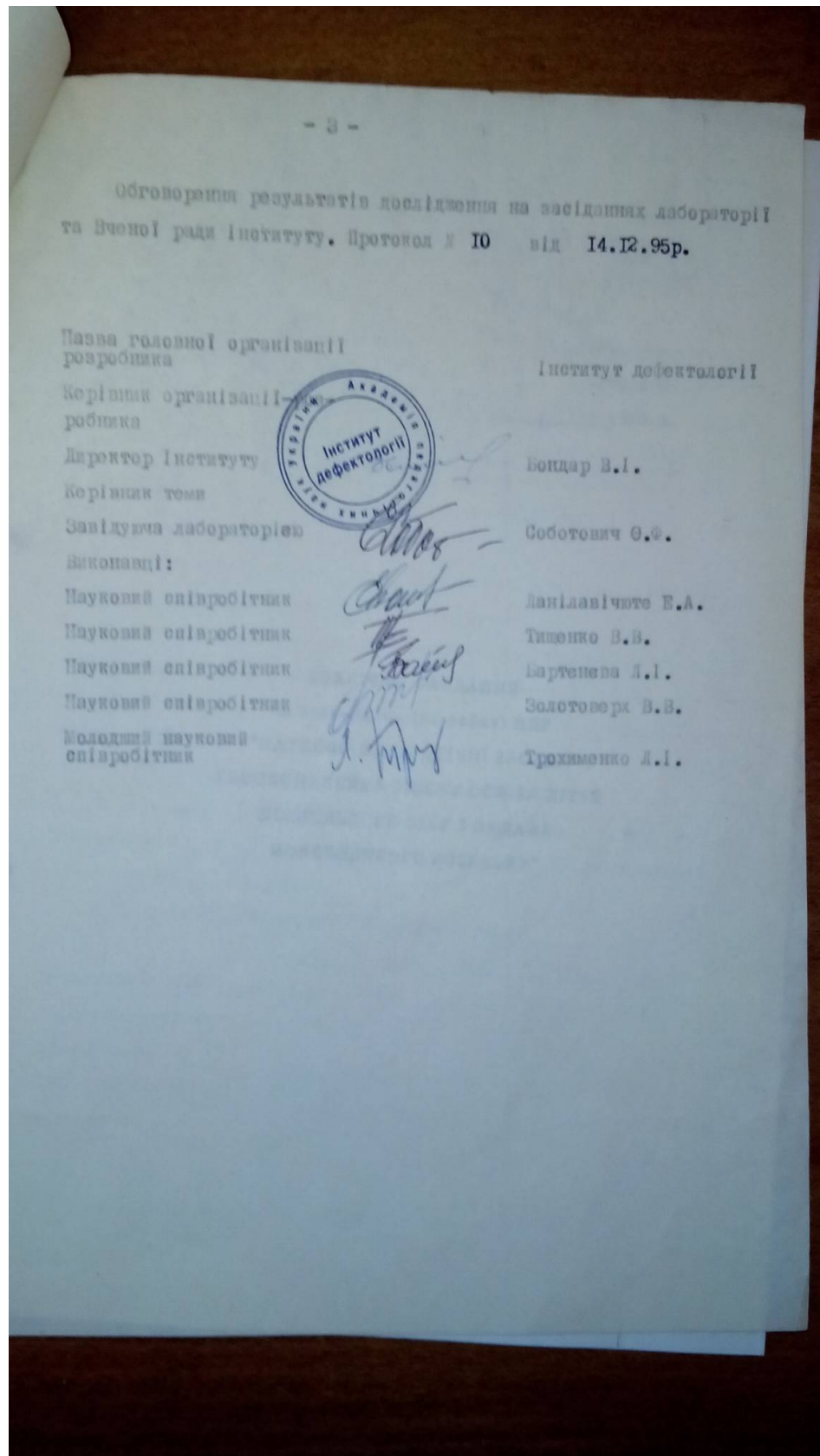
12. Основні вимоги до виконання роботи /наукові, технічні, соціальні, економічні та ін./

Розробка теоретико-методологічної основи дослідження. Забезпечення надійності й валідності експериментальних методик, достатньою вибіркою дослідження. Застосування психолого-педагогічного експерименту. Науково-теоретичне узагальнення одержаних даних.

13. Перелік технічної документації, що надається після завершення роботи. Анотаційний, заключний науковий звіт.

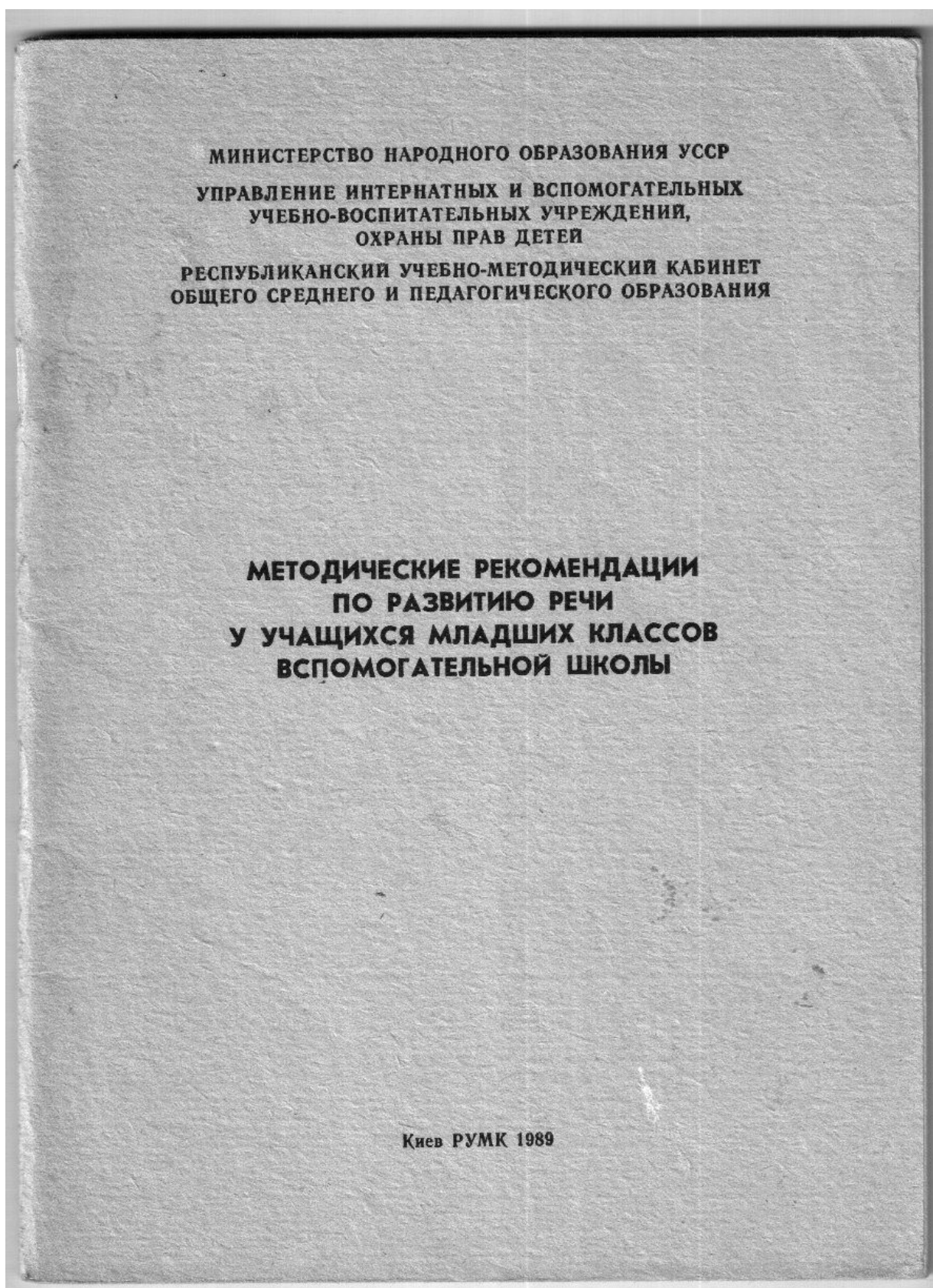
14. Порядок розгляду та прийняття роботи.

Документ Д.9б. Копія технічного завдання про проведення НДР співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку АПН України (1996 р) (продовження)

Документ Д.9в. Копія технічного завдання про проведення НДР
співпрацівниками лабораторії корекційного розвитку дітей дошкільного віку
АПН України (1996 р) (продовження)

Додаток Е

Документ Е.1. Копія титульної сторінки методичних рекомендацій з розвитку мовлення школярів молодших класів допоміжної школи (1989 р.)

МИНИСТЕРСТВО НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УССР
УПРАВЛЕНИЕ ИНТЕРНАТНЫХ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ
УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИИ,
ОХРАНЫ ПРАВ ДЕТЕЙ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КАБИНЕТ

**МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ
ПО ПРЕОДОЛЕНИЮ ПЕРВИЧНЫХ НАРУШЕНИИ
РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ У УЧАЩИХСЯ
ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО И ПЕРВОГО
КЛАССОВ ШКОЛЫ
ДЛЯ ДЕТЕЙ С ТЯЖЕЛЫМИ
НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ**

Киев РУМК 1989

Документ Е.2. Копія титульної сторінки методичних рекомендацій з подолання первинних порушень мовленнєвого розвитку школярів підготовчого та першого класів школи для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (1989 р.)

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ УССР
КИЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
ИМ. А. М. ГОРЬКОГО

Е. Ф. СОБОТОВИЧ

**ФОРМИРОВАНИЕ
ПРАВИЛЬНОЙ РЕЧИ У ДЕТЕЙ
С МОТОРНОЙ АЛАЛИЕЙ**

Учебное пособие

Киев КГПИ 1981

Документ Е.3. Копія титульної сторінки навчального посібника
Є. Собонович «Формування правильного мовлення у дітей з моторною
алалією» (1981 р.)

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ
ИНСТИТУТ СОДЕРЖАНИЯ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ
ИНСТИТУТ ДЕФЕКТОЛОГИИ АПН УКРАИНЫ

Е. Ф. Собо́тович

**ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА
РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И МЕХАНИЗМЫ
ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ**

Киев 1997

Документ Е.4. Копія титульної сторінки навчального посібника Є Собо́тович «Психолінгвістична структура мовленнєвої діяльності та механізмів її формування» (1997 р.)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТУ ДЕФЕКТОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТУ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСВІТИ УКРАЇНИ

КОНЦЕПЦІЯ
спеціальної освіти осіб
з фізичними та психічними вадами в Україні
на найближчі роки та перспективу

Київ 1996

Документ Е.5. Копія титульної сторінки Концепції спеціальної освіти осіб з фізичними та психічними вадами в Україні (1996 р.)

Додаток Ж

Документ Ж.1. Фотографія. Зліва на право: Е. Соботович та Є. Соботович

Документ Ж.2. Фотографія. Є. Соботович разом однокурсницями

Додаток К

Рис. К.1. Блок-схема аналізу життєвого та творчого шляху Є. Соботівч